

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧІНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МЕЛЬНИК ІРИНА В'ЯЧЕСЛАВІВНА

УДК 94(477.46) «17/19» (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 «Історія України»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

І. В. Мельник

Науковий керівник: Кузнець Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук,
професор

Умань – 2018

АНОТАЦІЯ

Мельник І. В. Єврейське населення Уманщини наприкінці XVIII – на початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2018.

Актуальність дослідження. Сьогодні особливо важливою стає проблема вивчення історії національних меншин України, адже це дозволить отримати комплексну картину історії нашої держави, де будуть рівною мірою присутні всі «дійові особи». Єврейство, як одна з них, вимагає особливої уваги з огляду на те, що поруч з українцями, поляками та росіянами на Правобережжі у XIX ст. воно відігравало суттєву роль в соціально-економічному, політичному та культурному житті регіону.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі широкої джерельної бази вперше здійснена спроба комплексного аналізу політико-правового становища, соціально-економічного, культурно-освітнього життя єврейського населення міста Умані, де воно становило більшість мешканців, та Уманського повіту, де воно компактно зосереджувалось у містечках, і відігравало вирішальну роль у торгівельно-економічному становищі значного регіону упродовж XIX – початку XX ст.

У першому розділі «Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження» встановлено, що загальна історіографічна база дослідження є доволі потужною. Її формування почалось в XIX ст., саме цей період дав найбільше загальних праць соціально-економічного та правового характеру. Радянський період характеризується сплеском наукової активності дослідників на його початку та поступовим її спадом в середині XX ст. Сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія характеризуються методологічними пошуками, юдаїка вийшла на якісно новий рівень розвитку.

Виявлено широкий пласт неопублікованих архівних джерел, які склали основу для дослідження соціального, економічного, культурного, освітнього та політичного життя євреїв Уманського повіту. Аналіз опублікованих джерел довів їхню важливість для доповнення та увиразнення предмету дослідження. При цьому, дисертант наголошує, що ще не здійснено комплексного дослідження з даної теми.

Методологічну основу дослідження склав загально-науковий системний підхід із використанням принципів історизму, науковості, об'єктивності, комплексності, системності, всебічності, наступності, плюралізму. Відповідно до поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових (логічний, структурно-системний, аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, метод зіставлення), конкретно-історичних (порівняльно-історичний та історико-типологічний), спеціально-історичних (історичної реконструкції, історико-географічний, проблемно-хронологічний, синхроністичний, методи історіографії та джерелознавчого дослідження), міждисциплінарних (математично-статистичний) методів дослідження.

У другому розділі «Політико-правове становище єврейського населення Правобережної України» прослідковано процес формування в Російській імперії єврейського питання. Для цього здійснено екскурс за межі хронологічних рамок дослідження, щоб дослідити правове становище євреїв часів Речі Посполитої. Вивчено початок формування єврейського законодавства в Російській імперії, та встановлено, що поштовхом до цього стали поділи Речі Посполитої. Детально проаналізовано думку сенатора Г. Державіна «Об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев», яка стала ключовим документом, що пояснював особливості євреїв як окремого народу, та яким послуговувались наступники. Простежено зміни в імперській політиці щодо євреїв від Катерини II до Миколи II. З'ясовано, що зусилля перших імператорів, які зіткнулись з єврейським питанням, були хаотичними та спрямованими на адміністративне облаштування нових підданих. Однак згодом імперія змінила своє помірно ліберальне ставлення

до євреїв, перейшовши до застосування сили в намаганні інтегрувати їх до суспільства імперії. На це спрямовано було відбування рекрутської повинності та «перевиховання» за допомогою військової служби.

У третьому розділі «Соціально-економічне життя єврейського населення Уманщини» досліджено соціальну та економічну складові єврейської історії на теренах Уманщини. Вивчено особливості життя в традиційному єврейському містечку. Прослідковано динаміку єврейського населення на Уманщині від заснування міста до початку ХХ ст. Встановлено, що в усі періоди єврейське населення складало переважну більшість у місті, поступаючись цими позиціями в повіті. Досліджено соціальну структуру євреїв Уманщини, встановлено, до яких соціальних груп вони належали. Проаналізовано економічне життя єврейської громади. Основними видами діяльності були оренда, торгівля, в другій половині ХІХ ст. євреї активно включились у промислове будівництво в Умані. Доведено, що наприкінці ХІХ ст. Умань було ключовим містом Київської губернії, великим торговим центром, і це завдяки єврейському промислового капіталу. Єврейська община в цілому була доволі заможною, не мала податкових боргів. Однак прошарок бідноти існував – вона проживала на Старому базарі. Борошномельну та винокурну галузі практично повністю тримали у своїх руках євреї.

У четвертому розділі «Культурне та громадсько-політичне життя єврейського населення Уманщини в ХІХ ст.» вивчено освітню сферу життя євреїв та їх участь в громадському і політичному житті. Доведено, що Умань була першим осередком Гаскали в Російській імперії – саме тут існувала перша школа, заснована на передових ідеях просвітників. Достовірно встановлено особи її ідейних натхненників та визначено ймовірне місце розташування. Вивчено мережу єврейських освітніх закладів, її розширення в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано особливості традиційної початкової школи – хедеру, та її вчителя – меламеда, як найбільш шанованої і впливової людини в громаді. Показано антагонізм

між ортодоксальним єврейством та прихильниками Гаскалі. Незважаючи на всі зусилля ортодоксальних очільників єврейської громади, світська освіта поступово ставала популярною серед молоді, оскільки давала шанс на кар'єру та достойне життя за межами общини.

Досліджено процес зародження на Уманщині політичних рухів та участь в них євреїв. Наприкінці XIX ст. тут знайшли свій відголос погроми, які прокотились імперією. Регіон виявився сприятливим для поширення різноманітних політичних ідеологій. На Уманщині діяли осередки сіонізму, були прихильники Бунду та інших політичних рухів.

Підсумовуючи основні результати проведеного дослідження, дисертант дійшла висновків про те, що наразі бракує комплексної праці з історії євреїв Уманщини, хоч є доволі значні напрацювання в цьому напрямі. Життя єврейської общини Уманщини регулювалось законодавством Російської імперії, яке на місцевому рівні практично не мало винятків чи певних особливостей. Соціальна структура єврейської громади складалась із купців, міщан та селян. В чисельному відношенні в місті переважали євреї, що робило Умань типовим єврейським містечком. Економічна діяльність євреїв перетворила його на потужний промисловий та торговий центр на початку XX ст. За рівнем освіченості єврейське населення тримало лідерські позиції в регіоні. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Уманщина стала осередком поширення політичних рухів, в яких єврейство взяло активну участь.

Ключові слова: євреї, «єврейське питання», смуга осілості, Уманщина, Київська губернія, Російська імперія, XIX ст.

SUMMARY

Melnyk I. V. Jewish population in Uman region at the end of the 18th – early 20th century. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.01 «History of Ukraine» (032 – History and archeology). – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2018.

Actuality of the research. Nowadays studying the history of national minorities in Ukraine becomes especially important, as it allows to get a comprehensive picture of the history of our state, in which all «characters» will be equally scrutinized. Jewry requires special attention given that along with the Ukrainians, Poles and Russians it played a significant role in the socio-economic, political and cultural life of the region on the Right Bank in the nineteenth century.

The scientific novelty of the study presupposes an attempt to analyze the political and legal situation, the socio-economic, cultural and educational life of the Jewish population of Uman, where Jewish held majority of the inhabitants, and Uman powiat, where it compactly concentrated in towns, and played key role in the trade and economics of the region during the 19th and early 20th centuries. The research was made for the first time on the basis of a broad source base.

In the first section «The state of the scientific development of the problem, the source base and methodology of the study» it was established that the general historiographical base of the research is quite vast. Its formation began in the 19th century. This period produced most general works of socio-economic and legal character. The Soviet period is characterized by a burst of scientific activity of researchers at its inception and a gradual decline in the middle of the 20th century. Modern domestic and foreign historiography is characterized by methodological searches, the Judaism has entered a qualitatively new level of development.

A vast number of unpublished archival sources was found and formed the basis for the study of the social, economic, cultural, educational and political life of Jews in Uman powiat. The analysis of published sources proved their importance for supplementing and clarifying the subject of the research. At the same time, the dissertation stresses that a comprehensive study on this topic has not yet been completed. The methodological basis of the study was a general scientific system approach using the principles of historicism, objectivity, complexity, systematicity, comprehensiveness, continuity, pluralism. In accordance with the tasks set, a complex of general scientific (logical, structural-system analysis, synthesis,

induction, deduction, the method of comparison), concrete historical (comparative-historical and historical-typological), special-historical (historical reconstruction, historical-geographical, problem-chronological, synchronic, methods of historiography and source study research), interdisciplinary (mathematical-statistical) research methods.

The following points in the second section «Political and legal situation of the Jewish population of the Right Bank Ukraine», a process of formation of a «Jewish question» in the Russian Empire is analyzed in the second section. We carried out research beyond the chronological framework of the study to analyze the legal status of Jews during the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The beginning of Jewish legislation formation in the Russian Empire has been studied, and it has been established that the partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth has become an impetus for this. The «Opinion» by G. Derzhavin was analyzed in detail, which became the key document explaining role of Jews as an individual unity, and which were used by the successors. Changes in the imperial policy of Jews from Catherine II to Nicholas II can also be traced. It was discovered that the efforts of the first emperors who faced «Jewish problem» were chaotic and aimed at the administrative arrangement of new subjects. However, later on, the empire changed its moderately liberal attitude toward the Jews, turning to the use of force in an attempt to integrate them into the empire's society. For this purpose, it was intended to serve recruiting and «re-education» with the help of military service.

The third section «Socio-economic life of the Jewish population of Uman» explores social and economic components of Jewish history in Uman region. The peculiarities of life in the traditional Jewish town are studied. The dynamics of the Jewish population in Uman region from the foundation of the city until the beginning of the 20th century is analyzed. It was established that in all periods Jewish population held an overwhelming majority in the city, giving way to these positions in the powiat. The social structure of the Uman Jews was investigated, it was established to which social groups they belonged. The

economic life of the Jewish community is analyzed. The leading activities in the second half of the 19th century were lease and trade. Jews were actively involved in industrial development in Uman. It is proved that at the end of the 19th century Uman was the key city of the Kyiv province, a major trading center, owing to Jewish industrial capital. The Jewish community as a whole was quite wealthy, with no tax debts. However, the layers of the poor existed - it lived on the Old Market. The milling and distillery industries were almost completely kept by Jews.

In the fourth section «Cultural, public and political life of Jewish population in Uman in the 19th century», the educational sphere of life of Jews and their participation in public and political life is also studied. It is proved that Uman was the first center of Haskalah in the Russian empire - this was at the time when the first school existed, based on the advanced ideas of enlighteners. The identities of its ideological inspirations are verifiably established and the probable location is determined. A network of Jewish educational institutions was studied, its expansion in the second half of the 19th and early 20th centuries. The peculiarities of the traditional elementary school – Cheder, and its teacher – Melammed, as the most respected and influential person in the community are analyzed. Antagonism between orthodox Jewry and the supporters of Haskalah is shown. Despite all the efforts of the orthodox leaders of the Jewish community, secular education gradually became popular among young people, as it gave a chance to a career and a decent life outside the community.

The process of establishing of political movements in Uman region and the participation of Jews in them are investigated. At the end of the 19th century riots which overwhelmed the empire reflected the situation. The region proved to be favorable for diverse political ideologies. There appeared Zionism centers in Uman region, supporters of the Bund and other political movements.

Summing up the main results of the conducted research, the dissertation concluded that there is currently a lack of comprehensive work on the history of the Uman Jews, although there are quite significant achievements in this direction. The life of the Jewish community of Uman was governed by the laws of the

Russian Empire, which practically had no exceptions or certain features at the local level. The social structure of the Jewish community consisted of merchants, burghers and peasants. In numerical terms, Jews prevailed in the city, which made Uman a typical Jewish town. The economic activity of the Jews turned them into a powerful industrial and commercial center in the early 20th century. In terms of education, the Jewish population held leadership in the region. At the end of the 19th and early 20th centuries Uman region became the center of political movements in which Jewry took an active part.

Key words: Jews, «Jewish question», strip of settling, Uman region, Kyiv province, Russian empire, 19th century.

Список публікацій здобувача

Публікації, в яких представлені основні наукові результати дисертації

1. Мельник І. Єврейське населення Уманського повіту наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історіографічний огляд // Емінак : науковий щоквартальник. 2018. № 2 (22) (квітень-червень). Т. 2. С. 97-102.
2. Мельник І. Політика Російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці XVIII – XIX ст. // Чорноморський літопис : Науковий журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. Вип. 10. С. 40-46.
3. Мельник І. Освіта єврейського населення Умані в XIX – на початку XX ст. // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014-2015. Вип. 8-9. С. 124-127.
4. Мельник І. Євреї в етносоціальному складі населення Уманщини кінця XVIII – початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зозуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 3. С. 153-156.

5. Мельник І. Єврейська сім'я в Умані ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. С. 33-37.
6. Мельник І. Місце єврейського населення в економіці Уманського повіту ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 138-143.
7. Мельник І. Економічна діяльність єврейського населення міста Умані ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зозуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 23-27.
8. Melnyk I. Dissemination of Haskalah and Jewish secular education in Europe in the XIX century by the example of Uman and Poznan // World in Dialogue Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Context. Poznań, 2016. Vol. 5. P. 59–69.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

9. Мельник І. Євреї-вихрести серед дворян Російської імперії // Уманська старовина : Науковий журнал. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2016. Вип. 1. С. 106–110.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
1.1 Стан наукової розробки проблеми.....	18
1.2 Характеристика джерельної бази дослідження.....	36
1.3 Методологія дослідження.....	43
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	50
2.1 Формування «єврейського питання» та спроби його вирішити	50
2.2 Асиміляторська політика російської влади щодо євреїв інкорпорованих територій	65
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ	93
3.1 Динаміка чисельності єврейства в соціальній структурі регіону.....	93
3.2 Основні види економічної діяльності єврейського населення Умані та повіту	104
РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРНЕ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ В ХІХ СТ.....	129
4.1 Ідеї Гаскалі та освіта єврейства Уманщини.....	129
4.2 Підтримка євреями революційних рухів як вияв єврейського національного руху	151
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	172
ДОДАТКИ	209

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Єврейська тематика історичних досліджень останнім часом все частіше з'являється на сторінках періодичних та інших друкованих видань. Пояснюється таке поглиблення інтересу до єврейських студій досить просто. По-перше, це відкриття раніше засекречених архівних фондів, що стало можливим завдяки рокам незалежного існування Української держави та поступовій демократизації не тільки політичного, але й наукового життя. По-друге, процес побудови в Україні демократичного суспільства відкрив для дослідників можливість і об'єктивну потребу вивчати історію національних меншин, які в минулому населяли українські землі та мали свій вплив на хід української історії не тільки задля реалізації державного курсу на створення рівноправного багатонаціонального суспільства, але й для задоволення потреб цього суспільства, та розширення горизонтів сучасної української історичної науки.

Тому, як ніколи раніше, набуває важливості проблема вивчення історії національних меншин України, що дозволить, в підсумку, отримати комплексну картину історії нашої держави, де будуть рівною мірою присутні всі «дійові особи». Єврейство, як одна з них, вимагає особливої уваги з огляду на те, що поруч з українцями, поляками та росіянами на Правобережжі у ХІХ ст., воно відіграло суттєву роль у соціально-економічному, політичному та культурному житті регіону.

Проте, до сьогодні підготовлено не багато сучасних досліджень з історії євреїв в Україні. А такі, які б стосувались Уманщини, де так тісно переплелись історичні долі українства та єврейства, відсутні зовсім. Необхідність їх підготовки та їхня актуальність є очевидними.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Історико-регіональні аспекти історії України» (Державний реєстраційний

номер 0116U004805) кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Метою дослідження є вивчення політико-правового, соціально-економічного становища та культурного життя єврейського населення на землях історичної Уманщини кінця XVIII – початку XX ст. та увиразнення його регіональних особливостей.

Реалізація мети передбачає вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- вивчити стан наукової розробки та джерельну базу даної теми;
- у річищі процесу формування єврейського законодавства показати асиміляторську політику російської влади щодо євреїв інкорпорованих територій;
- розкрити сутність «єврейського питання» та показати потуги влади щодо його розв’язання;
- показати соціально-економічне життя єврейства Умані та Уманського повіту, з’ясувати основні види його економічної діяльності;
- увиразнити особливості культурно-освітньої сфери життя єврейського населення Уманщини;
- з’ясувати участь євреїв Уманщини у революційних рухах початку XX ст. та прослідкувати причини зародження єврейського національного руху, його політичні прояви на місцевому рівні.

Об’єктом дослідження є єврейство у нормативно-правовому полі російської влади та у соціально-економічній сфері кінця XVIII - початку XX ст.

Предмет дослідження – політичне, соціально-економічне та культурне життя єврейського населення як найчисельнішої та впливової національної меншини міста Умані і Уманського повіту в зазначених хронологічних рамках.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склав загально-науковий системний підхід з використанням принципів історизму,

об'єктивності, системності та комплексності. Задля якомога повнішої реалізації поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, порівняння) та спеціально-історичних (історичної реконструкції, проблемно-хронологічний, історико-географічний, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, синхроністичний) методів дослідження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють останню чверть XVIII ст. – початок XX ст. *Нижня* хронологічна межа конкретизується 1772 р., коли відбувся перший поділ Речі Посполитої та імперська влада почала формувати законодавчу базу щодо єврейського населення інкорпорованих територій. *Верхньою* хронологічною межею є 1914 р., так як Перша світова війна суттєво вплинула на суспільно-політичне життя імперії, започаткувавши кардинальні зміни наступних революційних років.

Географічні межі дослідження охоплюють територію історичної Уманщини, а у територіально-адміністративному поділі – територію Уманського повіту, як специфічного густонаселеного регіону з компактним проживанням єврейського населення.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі широкої джерельної бази вперше здійснена спроба комплексного аналізу політико-правового становища, соціально-економічного, культурно-освітнього життя єврейського населення міста Умані, де воно становило більшість мешканців, та Уманського повіту, де воно компактно зосереджувалось у містечках, і упродовж XIX – початку XX ст. відіграло вирішальну роль у торгівельно-економічному становищі значного регіону.

Зокрема, *вперше*:

– введено до наукового обігу значну кількість нових документів, що відображають особливості економічного та культурного життя єврейського населення другого за густотою заселеності повіту Київської губернії;

- проаналізована динаміка чисельності єврейського населення та увиразнено його місце в етно-соціальной структурі зазначеного регіону;
- на основі архівних матеріалів та офіційних статистичних даних з'ясовані основні види економічної діяльності єврейського населення Уманського повіту;
- показано систему освіти єврейства Умані та намагання влади її одержавити і зросійщити, з'ясовано освітній рівень єврейського населення Уманщини;
- наведено нові відомості про форми громадсько-політичної активності єврейства Уманщини.

Удосконалено та поглиблено:

- вивчення імперської асиміляторської політики щодо євреїв інкорпорованих до Росії територій;
- відомості про поширення та реалізацію ідей Гаскали єврейством Уманщини;
- розуміння ролі єврейського населення у соціально-економічному та культурному житті одного з найбільших міст у Київській губернії.

Набули подальшого розвитку:

- систематизація джерельної бази, що дала змогу комплексно відтворити місце та роль єврейського населення в соціально-економічному та національно-культурному житті Уманщини XIX – початку XX ст.;
- вивчення історії соціуму українських земель кінця XVIII – початку XX ст.

Практичне значення дослідження. Зібраний та систематизований матеріал розширить джерельну базу досліджень з історії єврейського населення не тільки земель Уманщини, але й України в цілому, та може бути корисним для історико-регіональних досліджень, особливо для подальшого поглиблення та розширення теми історії єврейської громади Уманщини.

Особистий внесок дисертанта в історичну науку полягає в комплексному розв'язанні важливої та недостатньо вивченої проблеми – історії єврейського населення на території Уманського повіту наприкінці XVIII – на початку XX ст. Наукові результати та висновки, викладені в дисертації, автор отримала самостійно.

Наукова апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження обговорювалися і одержали позитивну оцінку на засіданнях кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Основні положення та результати дослідження оприлюднювалися автором у виступах на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема: Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Україна і європейський світ: історія та сучасність (до 330-річчя Віденської битви)» (13 вересня 2013 р., м. Умань); XXI Annual International conference on Jewish studies (February 3-5, 2014, Moscow); Всеукраїнська наукова конференція «Тарас Шевченко в національній пам'яті» (12 березня 2014 р., м. Умань); Уманська історико-біографічна конференція «Історія Уманщини в іменах» (13 березня 2015 р., м. Умань); Міжнародна наукова конференція «Rozdroża: Europa Środkowa i Wshodnia inter-, wielo-, transkulturowo» (8-9 грудня 2015 р., Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові, Польща); Міжнародна наукова конференція «World in Dialogue. Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Contexts» (29 лютого – 1 березня 2016 р., Познанський університет імені Адама Міцкевича, Польща); Всеукраїнська наукова конференція «Історичні та історіографічні джерела Уманщини (до 400-річчя найдавнішої писемної згадки про Умань)» (12 травня 2016 р., м. Умань).

Участь у грантах та міжнародних програмах. Автор дисертаційного дослідження здобула грант на проведення наукових досліджень за темою кандидатської дисертації в рамках проекту Erasmus Mundus (Eminence II) в

Університеті імені Адама Міцкевича у Познані (Польща) з 15.07.2015 р. по 15.07.2016 р.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 9 наукових праць, з них 7 – статті у наукових фахових виданнях України, 1 – стаття в закордонному збірнику наукових праць, 1 – праця, яка додатково розкриває зміст дослідження.

Структура дисертації відповідає поставленим дослідницьким завданням та складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини (дев'ять підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг роботи становить 223 сторінки, з них 161 сторінка основного тексту, список використаних джерел та літератури включає 354 позиції на 34 с. Додатки складають 15 с.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографію дослідження за проблемно-хронологічним принципом поділено на такі періоди:

- імперський період (кінець XVIII – початок XX ст.), який характеризувався зародженням історіографії досліджуваної теми, її розширенням та поглибленням; дослідження стосувались, здебільшого, правового становища євреїв, різних проблем смуги осілості (від її правомірності до різних сфер єврейського життя);
- радянський період (20-80-ті рр. XX ст.), головною особливістю якого була зацікавленість науковців участю євреїв у революційних змаганнях; після Другої світової війни дослідження єврейської тематики припиняються;
- сучасний період (1991 р. – до сьогодні), характерними рисами якого є розширення проблематики досліджень, їх поглибленням та формуванням нової методології досліджень.

Окремим блоком виступає зарубіжна історіографія, яка відрізняється від вітчизняної постійним пошуком та вдосконаленням методологічних основ наукових досліджень у сфері юдаїки.

Вивчення історіографії заявленої теми дисертаційного дослідження ставить перед дослідником кілька завдань і проблем. Доволі вузькі географічні межі не дають можливості спиратись на вже напрацьовану джерельну базу, оскільки досліджень, присвячених питанню присутності на землях історичної Уманщини єврейського населення, обмаль, і вони носять фрагментарний характер.

Тому для створення фундаменту дослідження було використано базові праці, видані, здебільшого, за часів Російської імперії, які торкаються загальних положень облаштування єврейського життя, функціонування його різних сфер. Це стало можливим завдяки подібності (в загальному) побуту єврейських громад всієї смуги осілості, до якої входив Уманський повіт.

Історіографію єврейської історії дорадянського періоду започаткував відомий дослідник єврейства І. Оршанський. У 1872 р. вийшла його праця «Евреи в России. Очерки и исследования» [289], а у 1877р. – «Русское законодательство о евреях» [290]. Ключовою ідеєю дослідження було обґрунтування автором необхідності зрівняння євреїв у правах з рештою населення, надання їм громадянських прав. Цю ідею було винесено в дещо іронічний епіграф: «Є багато людей, яких не переконаєш тим, що нерівноправність не має жодної справедливої чи законної основи; їм потрібно ще довести, яку саме користь принесе усунення цієї нерівноправності» [290]. З-поміж іншого, автор зосереджується на дослідженні питання рекрутської повинності у євреїв, а також велику увагу приділяє економічній діяльності єврейського населення. Особливо цінними є статистичні дані, вміщені в дослідженні, та статистичний аналіз, здійснений по губерніях смуги осілості, в тому числі по Київській губернії. Отож, головною потребою формування наприкінці ХІХ ст. єврейської історіографії було нерівноправне становище євреїв у Російській імперії, намагання авторів показати несправедливу політику російського самодержавства щодо його єврейських підданих.

Новою сторінкою у справі становлення єврейської історіографії стала наукова діяльність С. Дубнова. Йому належить велика кількість наукових праць, серед них – «Новейшая история еврейского народа» [213], «Об изучении истории русских евреев...» [214]. За ініціативи та сприяння С. Дубнова у 1908 р. на базі Історико-етнографічної комісії при Товаристві для поширення просвіти серед євреїв Росії було створено Єврейське історико-етнографічне товариство. Результати діяльності товариства було

видано у трьох томах збірника «Регесты и надписи: свод материалов для истории евреев в России (1740 г. – 1799 г.)» [303]. Наукові праці С. Дубнова вирізнялись новим ракурсом подання єврейської історії, зокрема, в дусі ідей Гаскали, характеризуються академічністю.

У різний час С. Дубнов був членом редколегії журналу «Восход», співредактором «Еврейской энциклопедии», редактором журналу «Еврейская старина». Статті журналу характеризувались науковою об'єктивністю, відсутністю апологетичних тенденцій. У «Еврейской старине» друкувались дослідження здебільшого історико-культурного та соціально-економічного характеру, а тому стали особливо цінними та інформативними при здійсненні даного дисертаційного дослідження.

Журнал був друкованим органом Єврейського історико-етнографічного товариства, заснованого 1908 р. Метою товариства було систематичне дослідження багатовікової історії єврейства Східної Європи, а саме Польщі та Росії. На думку фундаторів товариства, саме ці території були найменш дослідженими єврейськими центрами. Планувалось видавати «Еврейскую старину» чотири рази на рік, усі річні видання склали один том. Усього вийшло одинадцять томів журналу [334, с. 302]. Тематика журналу не обмежувалась історією єврейського народу, його етнографією та публікацією першоджерел. Незважаючи на сильний тиск цензури, дуже часто на сторінках видання з'являлись статті про актуальні суспільні проблеми: пошуки єврейською інтелігенцією свого місця в суспільстві імперії, роздуми та замітки авторів, присвячені єврейському національному питанню, роль та місце євреїв у російсько-польських конфліктах 1831-1832 рр. та 1863-1864 років

У «Еврейской старине» були опубліковані очерки С. Дубнова, присвячені історії єврейського населення Російської імперії в першій половині XIX ст. («Судьбы евреев России в эпоху западной «первой эмансипации» [216] та «Евреи России в эпоху европейской реакции (1815-1848)» [217]). Автор у лаконічній формі показує особливості царської

політики щодо єврейського населення, супроводжуючи виклад основного тексту власними роздумами, зауваженнями, звинувачує владу в упередженості, неспроможності вирішити єврейське питання цивілізованими ліберальними способами. У виданні друкувались також дослідження інших авторів, присвячені проблемам економічного становища єврейства, його занять, місця і ролі єврейського населення у функціонуванні економічної системи Російської імперії. До таких праць належить стаття «Економическая роль евреев в конце XVIII в.» [223] невідомого автора.

Окрім «Еврейской старины» праці економічного характеру друкувались також у формі окремих видань. У 1908 р. вийшло дослідження Р. Бланка, присвячене економічній діяльності євреїв в Російській імперії «Роль еврейского населения в экономической жизни России» [175]. З дотриманням принципів історизму та об'єктивності, а також на основі аналізу статистичних даних автор намагається довести «корисність» надання євреям всіх громадянських прав задля повної реалізації їх економічного потенціалу та здібностей для підвищення рівня економічного розвитку держави.

Подібним завданням присвячена праця І. Бікермана «Черта еврейской оседлости», видана в 1911 р. Здебільшого автор зосереджується на дослідженні економічної ролі смуги осілости. Цікавим є розділ «Моральное влияние черты оседлости», в якому обґрунтовується необхідність надання євреям права володіти землею [174].

Грунтовним дослідженням стали «Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России» [218-220], видані 1913 р. анонімними авторами. Матеріали подано у формі окремих статей, присвячених конкретній тематиці – загальному огляду економічного становища євреїв, участі єврейського населення в аграрному секторі економіки імперії та у фабричному виробництві, огляду єврейських ремісничих професій, торгівлі. В окремий розділ винесено обґрунтування економічної доцільності ліквідації смуги осілости, а автор у статистичній формі доводить неправомірність

звинувачень євреїв у експлуатації селян, зазначаючи, що рівень життя селян у смузі осілості значно вищий, ніж рівень життя селян у внутрішніх губерніях Російської імперії.

В 1919 р., завдяки підтримці українських вчених – академіків Д. Багалія та А. Кримського, при АН України було засновано Єврейську історико-археографічну комісію [294, 264, 236], очільником якої став І. Галант. В результаті діяльності комісії та завдяки зусиллям її очільника [186] в 1928-1929 рр. було опубліковано двотомне видання праць українською мовою, присвячене історії українського єврейства.

З 1921 р. починається новий період розвитку єврейської історіографії – радянський. У структурі АН УРСР до початку Другої світової війни діяли ще кілька інституцій, які займались дослідженнями єврейської історії. У 1926-1929 рр. працювала Кафедра єврейської культури, керівником якої був Й. Ліберберг. Наприкінці 1929 р. вона була реорганізована в Інститут єврейської пролетарської культури, який проіснував до 1936 р. Інститут за короткий час став авторитетною установою в галузі єврейської історії, яка складалась з кількох відділів: історичного, філологічного, етнографічного, літературного, соціально-економічного та педагогічного. Центральний архів єврейської преси, який діяв при Інституті, отримував близько 400 видань з юдаїки з усього світу. У 1934 р. в Інституті працювало понад 100 співробітників, його очолював відомий єврейський філолог Н. Штіф [296].

У 1936 р. Інститут було реорганізовано в Кабінет єврейської мови, літератури та фольклору при АН УРСР і у такій формі ця установа проіснувала до 1949 р. Така реорганізація боляче вдарила по українській юдаїці. Масштаби досліджень значно скоротились і обмежувались єврейською літературою, мовознавством та музичним фольклором. Але і в таких умовах вдалось досягти значних результатів.

Єврейська історіографія радянського періоду практично повністю припиняє розвиватись у роки Другої світової війни та після неї. Трагедія

єврейського народу боляче вдарила і по єврейській історичній науці. Тільки у 1960-1970-х рр. починають з'являтися окремі праці, присвячені євреям.

На початку 90-х рр. ХХ ст. почався процес відродження української юдаїки. Керівник Інституту юдаїки Л. Фінберг так описав цей етап її розвитку: «Юдаїка в Україні сьогодні нагадує пейзаж після битви. Дуже важко шукати те, що не було знищено за роки радянської влади. Однак вибору немає: потрібно зберегти, що залишилось, і випестити, розвинути все, що можна» [331].

Сьогодні функціонує два осередки наукового дослідження єврейської історії та культури: відкритий 1992 р. Відділ єврейської історії та культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (відкритий 2006 р.). Також нещодавно у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» було запущено дворічну магістерську програму з юдаїки.

У 2015 р. було створено Українську асоціацію юдаїки (далі – УАЮ), яка є професійною громадською організацією, що ставить за мету координацію діяльності, спрямованої на розвиток юдаїки в Україні. Разом з іншими організаціями УАЮ проводить різноманітні наукові заходи – організовує конференції, дискусії, круглі столи тощо. Друкованим органом організації є щорічне видання «Judaica Ukrainica», тематика якого доволі широка [135].

У вітчизняній історіографії дослідження, які прямо чи опосередковано стосуються єврейської історії на українській землі, почали з'являтися порівняно недавно [204]. Це пояснюється об'єктивними причинами формування та трансформації Української держави, національних академічних установ, історичних шкіл. Саме в цей час з'являються загальні праці, які слугували орієнтиром при написанні дисертаційного дослідження. Перші праці, які побачили світ в незалежній Україні, стосувались,

здебільшого, методологічних підходів до вивчення єврейської історії, визначення понять та руйнуванню міфів і стереотипів, переосмисленню завдань історичної науки в цій сфері. До таких праць відноситься стаття С. Скульчика [224], в якій йдеться про особливості сприйняття євреями та українцями один одного.

Питанням соціально-демографічного характеру присвячено спільне дослідження В. Кабузана та В. Наулка [232]. Стаття висвітлює демографічні процеси, які відбувались на той час в єврейському середовищі, знайомить із географічним розміщенням єврейського народу. У 2003 р. в «Українському історичному журналі» опублікована стаття В. Наулка, присвячена соціальному становищу єврейської національної меншини в сучасній Україні [281]. Єврейство як національна меншина України було охарактеризовано і у праці І. Міронової [275].

У 1992 р. вийшло друком дослідження «Євреї України (короткий нарис історії)» А. Хонігсмана та Я. Наймана [335]. Автори подали історію євреїв на українських землях з часів Київської Русі до падіння Російської імперії. Праця виділяється принципово іншими поглядами на хід історичного процесу, зокрема територія проживання єврейського населення фігурує в праці як українська земля. Деяко подібний характер мають дослідження М. Феллера [328] та М. Шестопада [340]. Для дисертаційної роботи вони стали орієнтиром в дослідженні єврейської історії та культури в Україні.

Важливою подією для єврейських студій стало видання у 2005 р. «Нарисів з історії та культури євреїв» [279] - синтетичного твору, в якому гармонійно, логічно та виважено висвітлено єврейську історію та культуру на українських землях у формі окремих статей.

В цей же час у дослідженнях історії єврейського населення спостерігається тенденція до звуження географічних меж та тематики, з'являються праці, які стосуються історії євреїв певного регіону чи міста. Це загальні праці, присвячені різним сферам життя євреїв Правобережної України та міста Умані наприкінці XVIII – на початку XX ст., які значно

допомогли в проведенні дисертаційного дослідження. Щоправда, їх обмаль, вони носять, здебільшого, характер окремих статей. Але в умовах відсутності комплексного, цілісного та незаангажованого дослідження історії євреїв в Україні, цінність таких праць є значною. До них можна віднести дослідження М. Гаухмана [188] про національну політику Російської імперії у вирішенні єврейського питання на Правобережжі та І. Погребінської [291], яка висвітлює правове та економічне становище євреїв України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. О. Кузема [143] дослідив етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України в ХІХ ст., І. Самарцев [307] - становище єврейського населення України на початку ХХ ст. Цінна інформація міститься у дослідженні Т. Клименко «До історії євреїв на Черкащині: соціально-економічне становище в ХІХ – на початку ХХ ст.», де автор у стислій формі описує основні види занять євреїв Російської імперії, подає демографічну статистику за повітами Київської губернії, пояснює характер економічної діяльності єврейського населення [243]. Динаміку чисельності єврейського населення Правобережної України між переписами 1897 та 1926 рр. дослідив О. Жуковський [225].

Як бачимо, в останні десятиріччя в дослідженнях спостерігається зміщення акцентів із загальної історії єврейства смуги осілості, на регіональну історію. Такі трансформації сприяють глибшому дослідженню історії євреїв різних регіонів колишньої Російської імперії, які мали свої, місцеві, особливості. З такого ракурсу відкривається зовсім нове бачення життя євреїв, їх менталітету, стосунків з різними соціальними групами тощо. Особливо добре репрезентовано в історіографії сучасного періоду історію євреїв Південної України. О. П. Тригуб детально дослідив діяльність «Джойнту» на теренах Херсонщини в першій половині ХХ ст. Автор зосереджується на економічній діяльності єврейської організації, зокрема її ролі в розбудові народного господарства на півдні України [321, 323, 324]. О. П. Тригуб також провів ґрунтовне дослідження функціонування єврейських політичних партій у цьому регіоні, результати якого висвітлено в низці

статей [322, 325]. Значний внесок у дослідження історії євреїв Південної України зробила Ю. В. Прокоп. Дослідниці належать наукові статті, присвячені різним сферам єврейського життя: економічній [299], освітній [300], правовій [301] тощо. Особливо цінними є методологічні підходи, застосовані у вищезазначених працях, що робить їх корисними для дослідження історії євреїв XIX – XX ст.

Важливим аспектом життя євреїв в другій половині XIX – на початку XX ст. була участь в громадському житті. Це питання детально дослідили В. Венгерська [182] та В. Доценко [208]. Праці В. Доценка цінні своєю комплексністю, в них показані передумови та причини зародження єврейського громадського руху в Україні, описано його форми, характер та вплив на життя єврейського населення. Побіжно автор згадує Умань та її громадські організації.

Окремо благодійну діяльність євреїв України в другій половині XIX ст. дослідив А. Нарадько [278]. У своїй статті він показав форми благодійної діяльності євреїв, причини їх виникнення, та навіть цікаві приклади по окремих містах України.

У 1998 р. у форматі історичного путівника вийшло друком дослідження В. Лукіна та Б. Хаймовича, присвячене історії єврейських містечок Поділля [115]. Видання ілюстроване фотографіями, картами, портретами, містить спогади сучасників. Завданням путівника, як зазначили автори, було змалювання загальної картини життя євреїв Поділля в минулому, їх ментальності, характерних занять тощо.

В цьому ж році побачив світ науковий збірник Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, присвячений, з-поміж іншого, історії євреїв Правобережної України. У статтях збірника автори пропонують читачеві історичні ескізи різних сторін єврейського життя окремих міст Правобережжя, а також роблять спроби виробити методологічні підходи для дослідження єврейської історії [184].

Доволі розробленою є проблема єврейського питання в Російській імперії, його формування та пошуки владою спроб його вирішення на державному рівні. Дисертаційні дослідження, які здійснюються українськими науковцями, підтверджують це. Так, О. Беренштейн розглянув дискримінаційну політику царського уряду щодо євреїв в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. [154]. Хронологічно продовжив тему О. Беренштейна Н. Івчик, який довів дослідження царської політики у єврейському питанні до 1880-х рр. [160]. Дисертаційне дослідження О. Безарова [153] хронологічно продовжує тему, підняту його колегами, і доводить її до 1894 р. Таким чином, у підсумку українська історична наука отримала цілісну картину того, яку політику проводив імперський уряд стосовно своїх єврейських підданих, та чим він керувався у своїх рішеннях.

Політичне життя єврейського населення на українських землях у XIX ст. також розглянуто в ряді дисертацій. С. Кальян дослідив особливості участі єврейської громади в політичних процесах від середини XIX ст., коли, власне, ці процеси починають зароджуватись, і до 1903 р. [161]. Більше детально виокремив один з аспектів політичної активності єврейського населення В. Доценко [159]. Дослідник у своїй дисертації зосередив увагу навколо питання громадського руху єврейської громади. В. Гусєв комплексно дослідив діяльність Бунду на українських землях [158]. Правове становище, політичну діяльність та інші сфери життя висвітлювала в дисертаційній роботі А. Морозова [163].

В окремий блок історіографії входять дослідження, які безпосередньо стосуються єврейського життя на теренах історичної Уманщини. Це як окремі згадки про єврейське населення Уманського повіту, так і статті та наукові розвідки.

Комплексне дослідження чисельності, національного та релігійного складу населення Умані та повіту в динаміці здійснила Т. В. Кузнець. У монографічному дослідженні «Населення Уманщини XIX – початку XX ст.» [252] здійснено глибокий аналіз статистичного матеріалу щодо

складу населення Умані та повіту, зокрема і єврейського, на основі перепису населення 1897 р. та інших джерел. Дослідження наочно демонструє зміни у демографічному складі населення, їх причини. Статистична інформація, вміщена в монографії, висвітлює різні сторони життя єврейського населення Уманщини – релігійну, освітню, економічну тощо. Автор робить порівняння євреїв з іншими групами населення міста і повіту, а також описує єврейську общину зокрема.

Т. В. Кузнець досліджує проблему чисельності євреїв Уманщини і в окремих статтях [254, 253], де звертає увагу на відсутність досліджень подібного характеру, та переконує в їх важливості для наукового світу. Грунтовні, скрупульозні, логічно вибудовані, з обдуманими висновками дослідження Т. В. Кузнець, присвячені чисельності єврейського населення Уманщини, склали базу для подальшого наукового вивчення єврейської історичної демографії в межах регіону. Дослідниця акцентує увагу на необхідності саме наукового (а не тільки науково-популярного) підходу до вивчення єврейської історії Уманщини. Також авторка висловлює чітку позицію щодо взаємостосунків між євреями та українцями, і зазначає, що «надзвичайно важливим для неупередженого вивчення історичного досвіду єврейства є визнання того факту, що правове та економічне становище національних груп, які жили на терені краю в той час, визначалося, в першу чергу, політичною стратегією Речі Посполитої та згодом Російської імперії, до складу яких входили землі цього регіону, а не ставленням українського народу, який тоді сам був об'єктом національного та економічного гноблення» [254, с. 71].

Ще одна праця дослідниці присвячена організації освіти на території Уманщини наприкінці XVIII – на початку XX ст. [251]. У монографії детально розглядається структура освіти православного та католицького населення, міститься інформація про єврейські навчальні заклади, які існували в місті, а також згадано про єврейську школу Германа Горовіца (Гірш-Бера, Германа Бернарда).

Питанням економічного життя єврейського населення Уманщини присвячена стаття С. Васільєва [180]. Автор коротко зупиняється на загальних моментах історії євреїв Умані, а далі на основі архівних документів змальовує промислове обличчя міста, зокрема подає інформацію про заводи і фабрики, якими володіли євреї. Опис подано з дотриманням проблемно-хронологічного підходу. Зосереджено увагу також і на торгівлі.

Опис населення історичної Уманщини за релігійною ознакою здійснила О. В. Скус [315]. Євреям присвячено окремий розділ «Організація конфесійного життя євреїв Уманщини». У монографії зібрано та проаналізовано цінну статистичну інформацію про синагоги міста, молитовні школи єврейського населення, здійснено їх опис та загалом проаналізовано систему єврейської освіти, яка мала релігійний характер. О. В. Скус показала процес отримання дозволу на відкриття єврейської школи, її внутрішню структуру та організацію, вплив на життя общини.

Дослідниці належать і інші праці з історії Уманщини, зокрема стаття «Єврейське питання» на Уманщині в ХІХ столітті» [314]. У дослідженні авторка вперше зробила спробу науково окреслити правове та соціально-економічне становище євреїв на Уманщині, дала загальну характеристику імперської політики у справі вирішення єврейського питання, а також описала способи та форми її реалізації. У статті подано коротку статистичну інформацію про єврейське населення Уманщини, а також вміщено інформацію про кількість християнської прислуги, яка працювала в будинках багатих євреїв міста. З цього можна зробити кілька висновків: по-перше, серед євреїв міста був значний прошарок заможного населення, яке могло собі дозволити прислугу, по-друге, умови та оплата праці в єврейському домі були пристойними, якщо християни йшли туди працювати.

Архітектурне обличчя Умані ХІХ ст. детально змальовано в ґрунтовному дослідженні В. Давидюка [199, 200, 201]. Цінність його полягає в тому, що на основі архівних джерел, аналізу преси здійснено детальний опис уманських вулиць, будинків, викладено їх історію, зафіксовано зміну

власників тощо. Чотиритомне видання допомогло при підготовці дисертаційного дослідження, особливо коли необхідно було локалізувати певні об'єкти на мапі міста. «Історія уманських вулиць» містить величезний масив фактологічної інформації, однак, незважаючи на свій довідково-енциклопедичний характер, пронизана живим духом історії уманських будинків, більшість з яких збереглась до сьогодні. В «Історії уманських вулиць» вміщено опис єврейського кварталу міста, складений на основі аналізу щоденників та спогадів сучасників.

Цілу серію нарисів з історії єврейської Умані видав Ш. Шварцман (В. Черномир) [265, 266]. Невеликі художні оповідання містять інформацію про організацію єврейського життя і побуту в місті, систему освіти, релігійні заклади, архітектуру. Художні твори такого характеру дозволяють уявити середовище існування єврейської общини ніби зсередини, зрозуміти переживання, мотиви поведінки пересічного уманського єврея, а, відтак, краще зрозуміти ментальність цілого народу.

У дисертаційному дослідженні ми свідомо оминули увагою тему історії хасидизму, зокрема її уманську сторінку. Цьому є кілька пояснень. По-перше, це значно б розширило тему дисертації, а відтак інші, не менш важливі, на нашу думку, теми, не вдалось би дослідити в повній мірі. По-друге, кількість прихильників хасидизму в Умані зростає тільки з 1860-х рр., тобто до цього їхня присутність в місті не була значною, чи такою, яка б могла впливати на важливі суспільно-політичні процеси. Очевидним є те, що хасидська громада була в конфронтації з євреями-ортодоксами, які не сприймали жодного відходу від традиційного іудаїзму. Однак це є темою окремого дослідження.

Уманські краєзнавці досліджують історію хасидизму, його філософію, біографію цадика Нахмана. Зокрема, І. І. Кривошея та В. С. Фуркало видали спільну працю «Хасиди в Умані: історія та сучасність» [249], де розкрито витоки цієї релігійної течії, подано її філософію, а також досліджено сучасні проблеми паломництва хасидів до Умані. І. І. Кривошея про паломництво

хасидів до Умані опублікував статтю [248]. Низка праць з історії та філософії хасидизму належить дослідниці В. С. Фуркало: дисертаційне дослідження «Феномен хасидизму: його сутність та історичні трансформації» [165], статті «Хасидизм рабі Нахмана з Брацлава» [333], «Проблеми історії хасидизму в творчості С. Дубнова» [332] тощо.

Різні аспекти єврейської історії в низці статей висвітлила автор даної дисертації. Досліджено напрацювання єврейської історіографії в руслі проблематики дисертаційної роботи [268], виникнення єврейського питання в Російській імперії, політику імперського уряду щодо євреїв та формування законодавчої бази для врегулювання внутрішнього життя євреїв смуги осілості [273]. Всебічно та детально вдалось дослідити економічне життя Умані [266], Уманського повіту [271], та вплив на нього єврейського капіталу.

Чисельність єврейського населення Уманщини, відсоткове відношення його до інших національних груп проаналізовано в статті «Євреї в етносоціальному складі населення Уманщини кінця XVIII – початку XX ст.» [269]. Також в означеній публікації зроблено спробу зіставити показники чисельності євреїв Уманського повіту з іншими повітами Київської губернії.

Незважаючи на те, що до завдань дисертаційної роботи не входило дослідження єврейської етнографії, в окремій статті нами було змальовано одну з її складових – єврейську сім'ю [267]. Автор свідомо, для глибшого проникнення в ментальність єврейського населення, предметом дослідження обрала середньостатистичну сім'ю.

Розгалуженою була система освітніх закладів Умані, де здобували освіти єврейські діти. Ця сфера була особливо важливою для єврейської громади Уманщини, оскільки освіта – це інструмент передачі національного менталітету, тотожності та самоусвідомлення. У статті «Освіта єврейського населення Умані в XIX – на початку XX ст.» [272] зроблено спробу дослідити головні освітні проблеми, які турбували євреїв регіону, а також

зародження тут Гаскали. Єврейському просвітницькому руху присвячено також окрему статтю [253].

Результатом асиміляторської політики уряду Російської імперії було виникнення окремої групи євреїв, які прийняли християнство – вихрестів. Доля цієї групи та проблеми, з якими вона зіткнулась, розглядається в окремому дослідженні [270].

Зарубіжна історіографія єврейської історії у світі представлена доволі потужною базою. Тематика досліджень варіюється від стародавньої історії до сучасності. Серед них доцільно виділити групу досліджень, які стосуються історії євреїв у Російській імперії.

У 1988 р. вийшов друком перший том тритомного видання ізраїльського історика Ф. Канделя «Очерки времен и событий из истории российских евреев». В першому томі, який хронологічно закінчується 1772 р. в стислій формі подано історію єврейського народу від його виникнення, коротко автор зупинився на ключових моментах історичного процесу, і більш детально – на становищі євреїв в Речі Посполитій. Наступні томи присвячені історії єврейського населення Російської імперії аж до її падіння в 1917 р.

Цінними з точки зору вирішення ключових методологічних завдань, застосування новітніх підходів, можна вважати дослідження А. Каппелера та Дж. Кліера. Американський дослідник Дж. Кліер [240] по-новому підійшов до висвітлення проблеми формування та вирішення владою єврейського питання в Російській імперії. Його дослідження опираються на потужну джерельну базу, зібрану в архівах Росії. У праці «Росія збирає своїх євреїв» [241] автор висловив необхідність перегляду концептуальних засад єврейської історіографії в усьому світі. Дж. Кліер зазначає, що не тільки російська, але й зарубіжна історіографія не була позбавлена упереджень та міфів при дослідженні історії єврейського життя в Російській імперії.

Спробою нового підходу до висвітлення історії єврейства на українських землях є синтетичне дослідження А. Каппелера «Росія як

поліетнічна імперія» [235]. Праця цінна не стільки фактологічним наповненням, скільки спробою показати життя імперії в сукупності міжнаціональних взаємодій та взаємовпливів, без відривання їх одне від одного. Суспільство Російської імперії показано як єдиний організм, невід'ємною і органічною складовою якого було єврейське населення.

Знаковою працею, яка поставила на новий рівень вивчення взаємостосунків між поляками, українцями, євреями на Правобережній Україні як частині Російської імперії є комплексне дослідження Д. Бовуа [168]. Французький науковець дослідив становище євреїв у Російській імперії та їх місце в економічному, соціальному, культурному укладі держави.

Поворотним для світової, та особливо української юдаїки, є вихід книги «Євреї та українці. Тисячоліття співіснування» П.-Р. Магочія та Й. Петровського-Штерна [261]. Фундаментальна праця присвячена українсько-єврейським взаємостосункам, їх трансформації від появи перших євреїв на українських землях в перших століттях нашої ери до сучасності. Авторам вдалось прослідкувати взаємовпливи двох народів один на одного в сфері культури, мови, побуту, щоденної поведінки. У книзі розвінчуються міфи, упередження та стереотипи. Значну увагу автори звернули на «довге» ХІХ ст., дослідили демографію єврейського населення смуги осілості, єврейський просвітницький рух – Гаскалу, проблеми виникнення та поширення антисемітизму, підтримку єврейським населенням соціалістичних ідей. Погроми 1880-х рр. автори розглядають як поворотний чинник, який вплинув на долю єврейського населення усієї Європи.

В рамках проекту «Erasmus Mundus» дисертанту вдалось дослідити європейську (зокрема польську) історіографію, яка стосується проблематики дисертаційного дослідження. В цілому вона характеризується об'єктивністю у висвітленні складних історичних питань. Польська історіографія, як і світова, левову частку уваги приділяє проблемі Холокосту. Це не тільки наукові праці, а й науково-популярні та публіцистичні, спогади, щоденники

тощо. Однак поруч з цими тенденціями популярним залишається історичне минуле польських «кресів», до яких входила і смуга єврейської осілості.

В цьому контексті доволі розробленою є проблема антисемітизму. А от питання єврейської емансипації, Гаскали розглядаються невід'ємно від загальної єврейської історії та в її контексті. Проблеми антисемітизму та єврейської емансипації тісно переплетені в праці Б. Кефф «Антисемітизм. Незакрита історія» [351]. Авторка доводить, що емансипація євреїв у тому вигляді, який вона мала в Російській та Австро-Угорській імперіях, мала небагато шансів на успіх. Євреїв, які відмовлялись від релігії предків, ніхто не чекав з відкритими обіймами у християнському середовищі. Звідси витікало багато похідних проблем, з них доволі серйозною була проблема самоідентифікації та тотожності.

Дослідженню єврейської емансипації в рамках політики Російської імперії, входженню євреїв до польського суспільства, та складнощів, які цей процес супроводжували, польські історики приділяють значну увагу. Ф. Конечний в праці «Єврейська цивілізація» [352] позазує, як відбувався процес емансипації євреїв, аналізує реакцію на нього різних груп єврейського населення.

Ще однією працею, яка, з-поміж іншого, стосується проблематики емансипації та Гаскали, є дослідження М. Фукс [347]. При намаганні змалювати історичну картину єврейського життя в Речі Посполитій, М. Фукс та інші дослідники, які цікавляться подібною проблематикою, звертають окрему увагу на становлення єврейської інтелігенції, яка стояла біля витоків емансипації. Історія цього процесу розглядається в контексті світових методологічних принципів та підходів.

Більшість праць польських науковців є спробами методологічного осмислення тих чи інших історичних проблем. Тому подібні дослідження є цінними саме в цьому плані. До таких можна віднести книгу М. Джонса «Зірка і хрест» [350]. Історичні події автор викладає в контексті нерозривних

взаємостосунків «євреї-християни» як симбіозу двох антагоністичних сил, які не можуть зрозуміти одне одного.

Темі взаємостосунків євреїв з християнами присвячений розділ книги Г. Хаумана «Історія євреїв у Середній та Східній Європі» [348]. Автор розглядає євреїв як посередників між містом та селом, показує функціонування моделі економічного життя, головним рушієм якої були євреї, задіяні в усіх сферах економіки. Г. Хауман аналізує складні взаємостосунки в середині цієї системи та підкреслює виняткову роль, яку відігравали в ній євреї. Книга цінна, насамперед, методологічними підходами, автор підіймає питання, не зовсім очікувані в дослідженні такого характеру.

У 2011 р. вийшов друком український переклад дослідження-роздуму про українсько-єврейські взаємостосунки польської дослідниці І. Хруслінської та українського науковця П. Тими [337]. Праця побудована у формі діалогу з відомими українськими та єврейськими науковцями, громадськими діячами, політиками. Праця якісно виділяється на фоні інших своєю проблематикою, методологією, викладом матеріалу, підходами. Предметом для роздумів виступає той факт, що така праця побачила світ в Польщі і є продуктом польського наукового світу.

Таким чином, історіографія досліджуваної теми представлена кількома блоками: дорадянська, радянська, вітчизняна та зарубіжна. Дорадянська історіографія характеризується посиленою увагою до головних проблем єврейського життя – смуги осілості та правового становища. У радянській історіографії тільки на початковому її етапі зверталась увага на основні сфери єврейського життя. Вітчизняна історіографія характеризується поверненням до вивчення історії єврейства, яке проживало на українських землях. Аналіз історіографії показав, що попри наявність окремих фрагментів висвітлення життя єврейства на Уманщині, ця тема не була предметом окремого комплексного наукового дослідження.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Джерельна база дослідження поділяється на дві групи: архівні джерела та опубліковані джерела. До опублікованих джерел віднесено такі підгрупи:

- Документальні пам'ятки (нормативно-правові документи);
- Джерела довідково-статистичного характеру;
- Наративні джерела (спогади і щоденники сучасників);
- Періодична преса.

Дисертаційне дослідження опирається на архівні джерела з Центрального державного історичного архіву в м. Києві (далі – ЦДАК), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО), а також на матеріали Відділу іудаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Найбільш інформативним є фонд № 442 ЦДАК «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора», де зберігаються, з-поміж іншого, статистичні описи міста Умані загалом, та єврейського населення зокрема, релігійних єврейських шкіл, синагог, кагалів тощо. Низка документів висвітлює політичну діяльність уманських євреїв, вирішення місцевих суперечок, зокрема і тих, які стосувались володіння євреями землі, оренди, перейменування сіл у містечка. Деякі справи стосуються відкриття єврейських навчальних закладів, вирішення податкових питань. У фонді № 804 «Золотоніська цехова управа» виявлено справу зі статистичними даними про кількість єврейських синагог, молитовних шкіл, училищ, єврейського населення у м. Умань.

У дослідженні використано справу з фонду № 268 «Південне районне охоронне відділення у м. Одеса Херсонської губернії» про діяльність організації сіоністів у м. Тальному Уманського повіту. Взагалі архівні матеріали щодо політичної діяльності уманських євреїв розпорошені по різних фондах ЦДАК. Так, у фонді № 274 «Київське губернське жандармське управління» знаходиться ряд справ щодо діяльності уманського

осередку Бунду, про обшуки та затримання підозрюваних, конфіскацію забороненої літератури та інше. Подібного змісту інформація міститься у фонді № 317 «Прокурор Київської судової палати» – про ліквідацію уманської організації сіоністів.

З фонду № 533 «Київський військовий губернатор» використано статистичну інформацію про кількість населення в Уманському повіті за 1829 р., статистичний опис заводів та фабрик міста тощо. Списки фабрик та заводів Київської губернії за повітами відклалися також у фонд № 574 «Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії».

У фонді № 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» знаходяться розпорядження про заснування губернських та повітових єврейських училищних комісій, відомості про кількість єврейських навчальних закладів губернії, а також статистичні відомості про кількість учнів.

Доволі інформативним для проведення даного дослідження є фонд № 1 ДАКО «Київське губернське правління». Здебільшого тут зберігаються документи про дозволи на відкриття в м. Умані та повіті різноманітних промислових закладів – заводів, фабрик, млинів з детальним описом їх планування та розміщення, списком власників, а також відкриття кінотеатрів та театрів мініатюр. Також у фонді №1 виявлено справи зі статистичним описом промислових закладів Умані.

Однією з важливих сторін єврейського життя була сплата податків. Особливий податок, який збирався з єврейської общини – коробочний збір. Інформація про нього розпорошена в різних фондах ЦДАК і ДАКО, зокрема у фонді № 2 ДАКО «Канцелярія Київського цивільного губернатора».

Важливим джерелом для проведення будь-якого історичного дослідження є ревізькі сказки. У фонді № 280 «Київська казенна палата» зберігаються ревізькі сказки про купців християн та євреїв Умані, із зазначенням належності до купецької гільдії, складу сімей, віку тощо.

Освітня сфера єврейського життя Умані та повіту добре представлена документами, які містяться у фонді № 347 «Дирекція народних училищ Київської губернії». Тут зберігається переписка з попечителем Київського навчального округу про необхідність організації державної середньої освіти для єврейських дітей губернії, а також списки навчальних закладів, учнів, вчителів, звіти про діяльність уманського казенного єврейського училища, справа про впровадження відсоткової норми для євреїв тощо.

Суто статистична інформація про фабрики та заводи, кількість та рух населення, навчальні заклади, релігійні школи та синагоги зберігається у фонді № 804 «Київський губернський статистичний комітет».

У дисертації використано і опубліковані джерела. До них належать документи нормативно-правового характеру. Єврейське питання в Російській імперії було доволі широкою проблемою. Однією з її ключових елементів було питання правового становища євреїв. У сфері єврейського законодавства від початку його формування панував хаос. Багато нормативно-правових актів заперечували один одного. Тому, природно, перші праці стосувались, здебільшого, проблеми формування єврейського законодавства, були спробами його систематизації і узагальнення. У 1862 р. вийшла праця Ф. Леонтовича «Исторический обзор постанов о евреях в России», пізніше, у 1874 р., дослідження В. Леванди «Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени» [93]. На ці перші наукові дослідження спирався І. Оршанський при написанні «Русского законодательства о евреях», виданого в 1877 р. Характерною рисою всіх праць є ілюстрація суперечностей російського законодавства при спробах вирішити єврейське питання. Багато нормативних актів мали прецедентний та взаємозаперечуючий характер, що відкривало широке поле для маніпуляцій та зловживань як з боку влади, так і єврейського населення.

На початку ХХ ст. було видано ще кілька ґрунтовних праць щодо єврейського законодавства. Одними з них були: виданий у 1904 р.

І. Гессеном та Ю. Фрідштейном «Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям правительствующего сената и циркулярам министерств» та «Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жизни евреев в России» (1911 р.) авторства І. Гессена.

До опублікованих джерел нормативно-правового характеру відносяться звіти та статuti уманських єврейських товариств: «Допомога хворим», «Єврейського благодійного товариства м. Умані», «Товариства сприяння поширенню початкової та професійної освіти серед жіночого єврейського населення м. Умані» тощо. Такі документи містять списки своїх членів, опис діяльності, показники кількості та якості наданої допомоги. Вони також висвітлюють життя єврейської громади зсередини, зосереджуючись на проблемах, якими вона жила.

До джерел довідкового характеру відносяться енциклопедії. Найбільш цінною серед них є фундаментальна «Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем» в 15 томах, які виходили упродовж 1908-1913 рр. У передмові до першого тому зазначено, що головне завдання видання – «дати якомога повніше, відповідне сучасному стану науки, уявлення про єврейство, його історичні долі, його багатовікову культурну творчість та його сучасне становище в усіх країнах» [98, с. 4]. Проведення дослідження історії євреїв Уманщини значно б ускладнилось без використання вичерпних статей енциклопедії, зокрема тих, які стосуються єврейського законодавства, а також містять пояснення єврейських термінів.

Ще одне довідкове джерело - «Електронная еврейская энциклопедия», яка є електронним варіантом «Краткой еврейской энциклопедии». Щоправда, електронна версія енциклопедії доповнена та уточнена. Обидва варіанти енциклопедії – єдині російськомовні енциклопедичні видання, оприлюднені після «Еврейской энциклопедии» Брокгауза та Ефрона.

Дисертаційне дослідження спирається на широку базу статистичних даних. Найбільшу частину статистики наведено та проаналізовано в розділі про соціально-економічне становище єврейського населення Уманщини.

Цінні статистичні дані містяться, крім архівних справ, у друкованих виданнях кінця XIX – початку XX ст.

Необхідно зазначити, що опрацювання статистичних даних здійснювалося з урахуванням специфіки податкової поведінки єврейського населення. Загальновідомим був факт, що євреї завжди намагались приховати справжню кількість свого населення задля полегшення податкового тягаря. Щоправда, на практиці довести це було часто неможливо. Тому в офіційну статистику потрапляли нижчі від справжніх показники кількості єврейського населення. Особливо це стосується першої половини XIX ст.

Так, у ґрунтовній праці «Архив Юго-Западной России» [101] вміщено статистичні дані щодо переписів єврейського населення в 1765 – 1791 рр., які проводились польською адміністрацією. Перед поданням безпосередніх даних, укладачі знайомлять дослідника з особливостями здійснення подібних переписів за часів існування Речі Посполитої та юридичним становищем євреїв у державі, їх економічною діяльністю.

Статистичний матеріал та довідкові дані містяться в працях «Весь Юго-Западный край» [104], «Географическо-статистический словарь Российской империи» [106], у праці В. Семенова «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия» [310], та у нарисі про місто Умань підполковника Демочані [107].

Для статистичних підрахунків кількості єврейського населення, характеру його занять у відсотковому відношенні було використано матеріали перепису населення 1897 р. [118]. Цінність їх полягає в тому, що вони є найбільш повним і вичерпним джерелом, адже це перший перепис населення Російської імперії, який охопив усі суспільні стани.

До джерел, які містять довідкову і статистичну інформацію, відносяться адрес-календарі та пам'ятні книги Київської губернії [292, 293]. У деяких з них зустрічається загальна статистична інформація про Умань та

повіт того чи іншого року, списки держслужбовців та різноманітних закладів – освітніх, культурних, громадських, державних, релігійних тощо.

У дисертації використано матеріали трьох адрес-календарів, які вийшли на місцевому рівні, та безпосередньо стосуються Умані з повітом. Один з них, «Адрес-календарь с историческим очерком и планом города Умань на 1904 г.» [99], вийшов у видавництві місцевого єврея І. Д. Барана 1903 р. Цінною для дисертаційного дослідження виявилась інформація про єврейські освітні організації міста: Уманську громадську Талмуд-Тору, Приватне жіноче єврейське училище Маргарити Мойсеївни Горнштейн, Приватне чоловіче єврейське училище Авраама Меєровича Козарінського. В адрес-календарі подано адреси цих навчальних закладів, списки членів правління, учителів, наглядачів.

У адрес-календарі «Весь Умань: настольно-справочная книга-календарь на 1911 год» [103] подано інформацію та короткий опис єврейських синагог та молитовних шкіл міста. Окрім того, тут подано список єврейських громадських організацій Умані. Благодійні єврейські організації Умані, освітні заклади та бібліотеки описано в «Календаре-справочнике г. Умани и его окрестностей на 1914 год» [111]. На відміну від попередніх видань, тут подано ще й коротку інформацію з конкретними даними про діяльність кожної організації (у випадку з благодійними товариствами – що саме та на яку суму було зроблено, щодо навчальних закладів – кількість учнів тощо). Джерела такого характеру дозволяють персоналізувати історію, так як зафіксували конкретні імена громадських діячів та благодійників, які свого часу справляли помітний вплив на життя міста, допомагали найбільш незахищеним соціальним групам.

Доповнили та збагатили дисертаційне дослідження спогади та щоденники сучасників. Про Умань та повіт кінця XIX – початку XX ст. писали Ф. Курінний, Н. Суровцова, Р. Фейгенберг. Ф. Курінний, батько відомого громадського діяча Умані П. Курінного, все життя вів щоденники. Сьогодні читачам доступні записи початку XX ст. [131], видані

співробітниками Уманського краєзнавчого музею. Тут містяться описи архітектури міста, цінним для дисертаційної роботи виявився опис єврейського кварталу – Старого базару, характер життя його мешканців.

Свої спогади про Умань кінця XIX – початку XX ст. залишила Н. Суровцова [130]. У формі художнього тексту автор детально описує місто, його мешканців, крамниці, щоденне життя, систему освіти та багато іншого. У її спогадах можна знайти і практики повсякдення єврейського життя, його щоденних хвилювань і турбот. З точки зору мешканки міста описано єврейський погром 1905 р. в Умані. Н. Суровцова згадує, що сусіди позичали єврейським родинам православні ікони, щоб виставити на вікна, і таким чином убереглись від погромників.

Цінним джерелом є спогади Р. Фейгенберг [131] про містечко Дубову Уманського повіту, про життя місцевої єврейської общини на початку XX ст., в період єврейських погромів, які не оминули містечко, та революційних подій, в яких брали участь місцеві євреї. У своїх спогадах Р. Фейгенберг описує і економічне життя Дубової, його зв'язок з Уманню. Особливістю джерел такого характеру є їхня суб'єктивність, значне нашарування особистісних суджень та оцінок. Так, Р. Фейгенберг негативно відгукується про українських селян, діячів українського національного руху. Разом з тим, вона досить детально описує єврейський погром в м. Дубовій 1919 р. Незважаючи на те, що цей період не входить в хронологічні рамки дослідження, однак залишені описи є цінними для розуміння загальних причин єврейських погромів та загалом процесів, які відбувались у соціумі початку XX ст.

До опублікованих джерел належить періодична преса. Цінність періодичних видань полягає в тому, що вони висвітлюють факти, події зі щоденного життя такими, як вони були, як їх сприймали сучасники. Оцінка подій в періодичній пресі здебільшого дається під впливом емоцій, які панують в суспільстві, і в цьому полягає небезпека для дослідника. Однак, періодичні видання передають своєрідний дух епохи, знайомлять зі

щоденними проблемами, які хвилювали населення. За умови об'єктивного підходу до джерел такого характеру, а також при поєднанні їх з іншими групами джерел, дослідження стає більш повним та інформативним. На жаль, до нашого часу не дійшли екземпляри газет, які видавались у ХІХ ст. в Умані. Це були газети «Народная польза» та «Уманская жизнь». Найстарішою газетою, яка зберігається в Уманському краєзнавчому музеї, є примірник, датований 1904 р. Інформація про м. Умань та Уманський повіт, новини регіону часто потрапляли на шпальти київських газет. Подвижницьку роботу виконав В. Давидюк, підготувавши книгу «Умань і Уманщина в київських газетах ХІХ ст. («Заря», «Жизнь и искусство»)» [327]. Завдяки проведеній роботі джерельна база уманської історії збагатилась ще однією групою джерел. У виданні зібрано статті журналу «Заря» від 1880 р. до 1886 р. та журналу «Жизнь и искусство» від 1894 р. до 1900 р. Книга буде корисною для всіх, хто цікавиться історією Умані. Зустрічається у газетних публікаціях і інформація про уманських євреїв. Наприклад, саме у газетах розміщено опис назрівання погрому євреїв 1881 р., якого вдалось уникнути.

Отже, джерельна база дослідження є досить широкою та маловивченою, складається з архівних та опублікованих джерел. Основний масив архівних джерел складають статистичні матеріали. Багато справ стосуються освітнього, політичного життя єврейства Уманщини. До опублікованих джерел відносяться статuti та звіти про діяльність різноманітних освітніх товариств та громадських організацій, які діяли в Умані. Аналіз джерельної бази підтвердив, що вона є достатньою для всебічного і ґрунтовного дослідження задекларованої теми.

1.3 Методологія дослідження

Створення незалежної Української держави покликала до життя необхідність перегляду підходів до вивчення історії національних меншин, в тому числі єврейської. Тепер відповідальність за дослідження єврейської історії на українських землях покладається і на державу. Розробка підходів та

методів проведення такого роду досліджень триває до сьогодні. На необхідності об'єктивного підходу до єврейських студій наголошує відомий історик Я. Дашкевич. На його думку, проблема об'єктивності в дослідженні українсько-єврейської спільної історії полягає у нагромадженні в цій сфері історичної науки величезної кількості стереотипів та упереджень як з українського, так і з єврейського боку, що негативно впливає на розгортання наукових студій. Наголошує історик також на необхідності переміщення акцентів з кількох років погромів та різанини (історія яких вже досить добре вивчена) на кілька століть мирного співіснування двох народів [202].

На сьогодні українська юдаїка все ще перебуває на етапі становлення. Незважаючи на серйозні напрацювання, зроблені в цьому напрямку, важко не погодитись із С. Орлянським, який 2006 р. у передмові до збірника наукових праць «Десяті запорізькі єврейські читання» написав: «...проблема наших Читань – це практично повна відсутність праць, присвячених питанням методології з єврейської тематики. У світовій історичній науці йдуть суперечки про різні виклики – постмодерністські, лінгвістичні, про різні методологічні школи і напрямки – про антропологічний підхід, про повсякденність, а в нас – тиша» [288, с. 11]. Особливо бракує методологічних досліджень, які б стосувались вивчення єврейської історії в контексті історії України, взаємовідносин між єврейським та українським народами.

Методологія дисертаційної роботи складається з системи підходів, принципів і методів наукового дослідження. Доцільним є дотримання цивілізаційного, історичного, регіонального, системного, комплексного, структурно-функціонального, ціннісного підходів. Цивілізаційний підхід передбачає висвітлення історичних подій, процесів та явищ у нерозривному взаємозв'язку із загальноцивілізаційними подіями та явищами, коли локальне поєднується та порівнюється із загальним. Історичний підхід має на увазі вивчення певного процесу чи явища в розвитку, з урахуванням особливостей епохи і часу. Регіональний підхід зосереджує увагу на вивченні специфічного для конкретного регіону просторового поєднання продуктивних сил,

враховує те, що відрізняє один регіон від іншого в культурі, економічному розвитку, рівні життя тощо. Системний підхід – це підхід, при якому будь-яка система розглядається як сукупність взаємопов'язаних елементів. Його суть полягає у реалізації вимог загальної теорії систем, відповідно до якої кожен об'єкт у процесі його дослідження повинен розглядатись як складна система, і, одночасно, як елемент більш загальної системи. Реалізація комплексного підходу передбачає розгляд досліджуваного процесу чи явища з урахуванням усіх його особливостей та ключових характеристик. В рамках структурно-функціонального підходу дисертаційне дослідження розглядається як система, що складається із взаємопов'язаних частин або підсистем. Ціннісний підхід полягає у відборі дослідником тих фактів минулого, які зв'язані з культурними цінностями, що їх сприймає історик-дослідник.

Методологія дисертаційного дослідження базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, комплексності, системності, всебічності, наступності, плюралізму. Принцип історизму передбачає вивчення об'єкту дослідження в розвитку, еволюції. Історія має розглядатись як різновид об'єктивних процесів із властивими йому детермінаціями, закономірностями, тенденціями. Принцип науковості передбачає проведення дослідження з урахуванням та опертям на науково перевірені, достовірні знання, які відповідають сучасному рівню науки, використання загальноприйнятих в науковому середовищі форм, принципів, методів. Принцип об'єктивності вимагає від дослідника уникати суб'єктивних оціночних суджень, а також використання неперевіраних чи недостовірних фактів. Дотримання принципу комплексності дозволяє вивчати історичне явище, процес як комплекс, сукупність певних ознак. Принцип системності дає змогу побачити досліджуваний об'єкт як систему взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів, а також зв'язки між ними. Принцип всебічності дозволяє врахувати усі особливості досліджуваного предмету, вивчити його з усіх сторін, а також врахувати досвід попередників у проведенні подібних

досліджень. Принцип плюралізму передбачає існування різних думок, поглядів, різного сприйняття певного факту, врахування цього різноманіття істориком з тим, аби провести комплексне, неупереджене дослідження.

Відповідно до цього було обрано методи дослідження, які складають такі групи:

- загальнонаукові (логічний, структурно-системний, аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, метод зіставлення);
- конкретно-історичні (порівняльно-історичний та історико-типологічний);
- спеціально-історичні (історичної реконструкції, історико-географічний, проблемно-хронологічний, синхроністичний, методи історіографії та джерелознавчого дослідження);
- міждисциплінарні (математично-статистичний).

Логічний метод дозволив побудувати дисертаційне дослідження з дотриманням законів логіки. Структурно-системний метод допоміг правильно структурувати текст дисертації, встановити між окремими його структурними елементами взаємозв'язки, і, таким чином, перетворити його в систему. Метод аналізу дав змогу поділити досліджувану проблему на менші підтеми для глибшого вивчення, а потім, за допомогою методу синтезу, об'єднати в загальну історичну картину життя єврейської громади Уманщини кінця XVIII – початку XX ст. Метод індукції дозволив дослідити окремі сфери життя єврейського населення Уманщини (правове становище, культурне, освітнє, політичне життя тощо) та на основі цього дійти до загального висновку про те, що євреї Уманщини склали значний відсоток серед населення та впливали на всі сфери життя регіону. Рухатись у зворотному напрямі дозволив метод дедукції – від загального до окремого, від формування єврейського питання в Російській імперії до поділу його на окремі складові та їх вивчення.

До конкретно-історичних методів відноситься порівняльно-історичний метод, який допоміг порівняти статистичні дані щодо єврейського населення Уманського повіту з іншими повітами Київської губернії для кращого розуміння його чисельності, і, орієнтуючись на ці показники, дав змогу вивести Уманський повіт на перші місця серед інших повітів губернії. Історико-типологічний метод (з допомогою методів дедукції та індукції) дозволив типологізувати досліджувані проблеми та утворити з них систему, що добре видно на прикладі змісту дисертаційної роботи.

До найбільш застосовуваних у дослідженні спеціально-історичних методів належить проблемно-хронологічний метод, який дав змогу розділити досліджувану проблему на окремі аспекти, вивчити їх трансформацію в часі та вплив на суспільні процеси (особливо добре це видно в першому розділі у ході висвітлення правового становища євреїв). Історико-географічний метод допоміг визначити географічні межі дисертаційного дослідження, встановити географічні межі Уманського повіту. Метод історичної реконструкції виявився дуже корисним під час відтворення історичної дійсності Уманщини в досліджуваних хронологічних межах (наприклад, відтворення занять євреїв Уманщини відповідно до стану в 3 розділі, їх культурного життя, освітньої сфери та участі в політичних рухах в 4 розділі). Розглядати різні процеси, які відбувались паралельно в часі, дозволило дотримання синхроністичного методу. Наприклад, дослідження різкого підйому промислової активності наприкінці XIX ст. серед єврейського населення йшло паралельно в часі з дослідженням зростання його політичної свідомості (3 та 4 розділи відповідно). Методи історіографічного та джерелознавчого дослідження сприяли розробленню історіографії, джерельної бази та їх аналізу (1 розділ, підрозділи 1, 2).

До міждисциплінарних методів відноситься математично-статистичний, який допоміг опрацювати статистичні матеріали, переписи населення, дані про кількість промислових та освітньо-релігійних закладів Умані та повіту тощо (розділи 3-4).

Таким чином, методологічний інструментарій дослідження підібрано з дотриманням загальнонаукових принципів об'єктивності, всебічності, науковості, плюралізму, які сприяли вирішенню поставлених завдань.

Висновки до розділу 1. Встановлено, що історіографія теми дисертаційного дослідження має свої особливості. Зважаючи на відсутність комплексних досліджень з минулого єврейського народу на теренах Уманщини, автор послуговувалась історіографічними напрацюваннями, які не лише прямо, але й опосередковано стосувались предмету дослідження. Історіографію було поділено на блоки, кожен блок структурувався за проблемно-хронологічним принципом: дорадянська історіографія, радянська історіографія, сучасна та зарубіжна історіографія.

З'ясовано, що дорадянська історіографія представлена доволі солідною кількістю наукових праць, які стосуються якщо не безпосередньо Уманщини, то Південно-Західного краю Російської імперії, до якого входив Уманський повіт, а тому такі праці допомогли скласти загальне уявлення про різні сфери життя євреїв. Історіографія кінця XIX – початку XX ст. склала базу даного дослідження, особливо у питанні політико-правового становища єврейського населення. Встановлено, що радянський період в єврейській історіографії не був надто плідним на праці, які б стосувались предмету дослідження.

Доведено, що історіографія предмету дослідження складається з праць місцевих краєзнавців, виданих вже за часів незалежності Української держави. На сьогодні комплексного дослідження історії єврейської общини Уманського повіту немає. Досліджено праці, які стосуються соціально-економічного, освітнього, релігійного життя євреїв, та аналізують динаміку змін в демографічному становищі.

Для якомога повнішого бачення проблеми використовувались окремі праці зарубіжних істориків, здебільшого для змалювання загального історичного тла та з метою аналізу методології. Із зарубіжної історіографії виокремлено блок досліджень польських науковців, як найбільш близьких в територіально-географічному відношенні до предмету дослідження. Звернено

увагу на те, що зарубіжна методологія в досліджуваній проблемі пішла значно далі української.

Джерельну базу дослідження становлять архівні та опубліковані джерела. В архівах виявлено велику кількість інформації, яка безпосередньо стосується предмету дослідження. Щоправда, вона розпорошена по різних фондах, що ускладнює пошук. Значно доповнюють предмет дослідження опубліковані джерела, серед них нормативно-правові акти, щоденники, спогади, довідково-статистичні джерела тощо.

Вироблено методологічний інструментарій дослідження, який складається з підходів: цивілізаційного, історизму, регіонального, системного, комплексного, структурно-функціонального, ціннісного. До принципів дослідження віднесено принципи історизму, науковості, об'єктивності, комплексності, системності, всебічності, наступності, плюралізму. Застосовано такі методи дослідження: загальнонаукові (логічний, структурно-системний, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, зіставлення), конкретно-історичні (порівняльно-історичний, історико-типологічний), міждисциплінарні (математично-статистичний), що дозволило якомога повніше реалізувати поставлені мету і завдання дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

2.1. Формування «єврейського питання» та спроби його вирішити

Необхідність висвітлення правового становища євреїв у Російській імперії є очевидною. Без чіткого розуміння причин формування «єврейського питання», та без розгляду кроків правлячої верхівки на шляху його розв'язання, складно досліджувати особливості життя євреїв конкретного регіону, в даному випадку – Уманського повіту в тих географічних межах, які сформувались наприкінці XVIII ст.

Неприятнь до людей іудейського віросповідання в представників владної верхівки Московської, а згодом Російської держави проявлялась завжди. Починаючи від перших князів московських, євреїв регулярно виселяли з території держави і забороняли в'їзд, не дозволяючи останнім займатись традиційним для них ремеслом – торгівлею. Тому іудеї і для влади, і для населення залишались чимось на зразок *terra incognita* [329], [342].

До поділів Речі Посполитої єврейське населення на території сучасної України було нечисленним, проте вже наштовхувалось на перепони в праві проживання і ведення торгівлі. Наприклад, у 1708 р. євреям було заборонено займатись роздрібною торгівлею, а також вивозити гроші за кордон. У 1727 р. Катерина I вигнала євреїв з Лівобережної України. Проте представники козацької старшини на чолі з гетьманом Данилом Апостолом від імені всього Війська Запорозького звернулись до Петербургу з проханням дозволити євреям перебувати в Україні задля економічного розвитку краю. Уряд звернув увагу на прохання гетьмана і дозволив євреям-купцям тимчасово приїздити в Україну на ярмарки, проте свої товари вони повинні були збувати лише оптом. У 1734 р. представники владної верхівки

Слобідської України звернулись в Петербург з проханням дозволити євреям займатись не тільки оптовою торгівлею, а й роздрібною, і знов це прохання аргументувалось недостатнім економічним розвитком краю і нечисленністю купців-християн. Уряд виконав прохання слобожан, а невдовзі роздрібна торгівля була дозволена євреям-купцям на всій території України [335, с. 98].

Імператриці Анна Іоанівна та Єлизавета Петрівна видали ряд указів, які обмежували права євреїв, проте, незважаючи на це, користувались їх послугами: євреї вели рахунки коронованих і наближених до них осіб, забезпечували їх зв'язки з торговими домами Європи.

Перший, а потім другий та третій поділи Польщі зіткнули Російську імперію лицем до лица з мільйонним єврейським населенням, доля якого на весь подальший час існування держави перетворилась для неї у складне «єврейське питання» [210].

Щоправда, після першого поділу Польщі у 1772 р., як тільки землі Східної Білорусії, компактно заселені євреями, увійшли до складу імперії, Катерина II в дусі модного на той час освіченого абсолютизму гарантувала їм «всі вольності, які вони зараз мають стосовно своєї релігії і свого майна, тому що любов її імператорської величності до своїх людей не дозволить позбавити їх загального блага» [235, с. 74]. Проте, оговтавшись від раптового входження до суспільства Російської імперії нового, чужого для нього елементу – єврейства, влада дуже швидко почала всі задекларовані щодо нього «вольності» урізати. Інакше й не могло бути в державі з усталеною кріпосницькою системою, чіткою суспільною ієрархією та з самодержавним устроєм, який спирався на заможне дворянство.

В 1780 р. єврейське населення білоруських губерній, які увійшли до складу Російської імперії, було зрівняно в правах і обов'язках з російським торгово-промисловим класом, російське міське населення було прикріплено до місця приписки. Ні купці, ні міщани не користувались свободою пересування. Такому порядку повинно було підкоритись білоруське населення, в тому числі і єврейське. Але з огляду на особливі місцеві умови і

з фінансових міркувань, для білоруського населення був зроблений виняток, і місцеве купецтво продовжувало далі користуватись свободою пересування в межах Білорусії. Більше того, воно навіть отримало право записуватись в смоленське і московське купецтво. Проте, в 1790 р., московські купці, відчувши сильний тиск конкуренції, надіслали скаргу імператриці на купців-євреїв, що мешкали в Москві, звинувачуючи їх у підриві торгівлі [108, с. 591]. Насправді ж від збільшення торгових оборотів і, відповідно, зменшення цін на продукти і товари, значно виграло місцеве населення.

Незважаючи на це, у 1791 р. Катерина II взяла до уваги скарги московських і смоленських купців, і обмежила право євреїв на вільне поселення, визначивши ряд місцевостей, де вони могли селитись. Таким чином було покладено початок смузі єврейської осілості, хоч її формування відбувалось упродовж всього XIX ст., а свою назву вона отримала тільки за правління Миколи I.

Згідно з указом Катерини II проживання євреїв було дозволене в Білорусії, Катеринославському намісництві і Таврійській області. В 1794 р. цей список поповнився Мінською, Волинською, Брацлавською (Подільською), Полоцькою (Вітебською), Могилівською, Київською, Чернігівською, Новгород-Сіверською губерніями. Після третього поділу Польщі були утворені дві нові губернії: Віленська і Гродненська, в яких теж було дозволено проживати євреям [151].

Не можна оминати увагою тодішній суспільний контекст. Адже коли йдеться про заборону євреям селитись поза межами територій, зазначених в різних законодавчих актах, то це ще не означає урізання їх громадянських прав. Громадянського суспільства взагалі в Російській імперії не існувало. Навпаки, євреї опинились навіть у виграшному становищі, якщо порівнювати з іншими верствами суспільства, адже вони були особисто вільними, могли займатись більшістю ремесел і на власний розсуд користуватись результатами своєї праці.

Згідно з Городовим уложенням 1785 р. право вільного пересування імперією мали лише купці. Але не міщани, до яких, в основному, були записані євреї. Тобто фактично, на відміну від міщан-християн, міщани-євреї отримали право вільного пересування територіями Катеринославського намісництва, Таврійської області та Білорусії. Звісно, це не вся імперія, проте вже краще, ніж для решти міського населення.

В умовах тодішнього суспільного і державного устрою, указ 1791 р. не міг мати на увазі навмисного створення для євреїв певного обмежувального простору, чи введення виняткових законів задля обмеження права проживання. Такий підтекст смуга осілості отримала дещо пізніше. Згідно з обставинами того часу, цей указ не містив в собі нічого такого, що ставило б євреїв в менш сприятливе становище в порівнянні з християнами. Тобто указ 1791 р. не вніс жодного обмеження в права євреїв щодо проживання, навмисно не створював «смуги осілості». Обставини, які стали причиною указу, не дають підстав стверджувати, нібито він був виданий на релігійній чи національній основі. Питання полягало в доцільності. Торгівельна діяльність євреїв у внутрішніх містах, на думку імператриці, не приносила користі, тому попередня пільга, подарована євреям, знищувалась. А от переселення євреїв в новий край обіцяло державі вигоду. Тим не менше, саме з 1791 р. бере початок смуга осілості [108, с. 592].

Так наприкінці правління Катерини II було покладено початок винятковому єврейському законодавству, була збудована «Московська» стіна між заходом і сходом імперії, а всередині цієї замкнутої смуги вимальовувалась тенденція до утворення ще більш вузької смуги і стиснення єврейського населення в містах і містечках, витісняючи їх з сільської місцевості [217, с. 8].

У 1799 р. до складу смуги осілості ввійшла Курляндська губернія, хоч єврейське населення тут мешкало ще двісті років до цього. У 1804 р., після прийняття «Положення про євреїв», смуга осілості була розширена за рахунок Астраханської і Кавказької губерній. У 1818 р. до смуги осілості

приєднано Бесарабську область. Надалі площа смуги осілости була трохи урізана: з її складу у 1829 р. виключено Курляндію (право на проживання там збереглося за тими євреями, які були внесені в певні ревізькі казки); у 1835 р. зі складу смуги осілости вийшли Астраханська і Кавказька губернії, в 1887 р. – Таганрозький округ і Ростовський повіт [108, с. 592]. Тобто, смуга постійної єврейської осілости – поняття не стале. Вона змінювала свої межі в залежності від конкретних історичних умов.

Разом з тим, з часом смуга осілости починає набирати релігійного і національного забарвлення. Існувало кілька причин неприязні владної верхівки до представників іудейського віросповідання. Єврей, зі своєю специфічною релігією, у контекст православної імперії просто не вписувався. А якщо сюди додати тезу про «обраність» єврейського народу, то в такому разі великоросійському шовінізму, який пізніше, у ХІХ ст., став набирати обертів, просто не було б де розвернутись. І, наостанок, єврейське поняття вільної торгівлі остаточно б зруйнувало традиційну для імперії феодальну економічну систему, на якій трималося самодержавство.

Окрім того, що Катерина ІІ зробила перші кроки у формуванні смуги осілости, всередині цієї смуги була створена ще одна, яка забороняла єврейському населенню мешкати в селах і в окремих містах. Межі цієї «смуги в смугі» так само не були сталими, в різний час в різних місцях вони то розмивалися, то увиразнювалися, майже зникали і з'являлись знов.

У 1795 р. вийшов указ, згідно з яким усіх євреїв, які проживали в селах, необхідно було приписати до міст і, по можливості, туди переселяти. Це було зроблено для того, «щоб ці люди не скиталися на шкоду суспільству, а, торгуючи і розвиваючи рукоділля та ремесла, і собі прибуток, і суспільству користь приносили» [217, с. 8]. На практиці більшість єврейських сімей, яких виселяли з сіл, позбавлені своїх заробітків, розорялись, адже в містах вистачало своїх торговців і ремісників. З цього часу починається окрема історія регулярних виселень єврейського населення з сільської місцевості, яка тривала до початку ХХ ст.

З 20-х рр. XIX ст. починається масове виселення євреїв із сільської місцевості у зв'язку з тим, що вони, нібито, поневолюють селян. У 1821 р. євреї були виселені із сільських місцевостей Чернігівської губернії, а в 1822 р. – із сіл Полтавської губернії. У 1823 р. могилівський і вітебський губернатори отримали наказ про заборону євреям селитись на державних землях і про переселення їх з сільської місцевості в міста і містечка.

Надалі чи не кожен рік виходили подібні накази. У 1827 р. було видано наказ про виселення євреїв з Києва, в 1829 р. – із Севастополя та Миколаєва (для тих євреїв, які не служили в армії), в 1837 р. – з Ялти. У 1843 р. євреям заборонили проживати в п'ятидесятиверстній смузі вздовж кордону з Австрією та Прусією. З 1882 р. євреям заборонено поселятись в сільській місцевості по всій території імперії [151]. Про виселення і депортації єврейського населення, пов'язані з ними законопроекти і укази, мова піде далі.

Для Російської імперії як поліетнічного організму національне питання завжди було чи не на першому місці. І не важливо, доля якої етнічної групи вирішувалась – української, польської чи єврейської (наводимо як зразок ці народи, адже в кількісному відношенні саме вони переважали на Правобережній Україні) – двома основними інструментами, які вирішували їх долю в імперії, були асиміляція та русифікація. Правда, про асиміляцію та русифікацію єврейської общини можемо говорити хіба з початку правління імператора Олександра II, до цього часу щодо євреїв застосовувались хіба що методи сегрегації. Такі, як наприклад, вищезгадана смуга постійної єврейської осілості, що мала на меті відокремити єврейське населення від християнського, і позбавити останнє його впливу.

Все життя єврейської громади, права якої були обмежені смугою осілості і забороною проживати в сільській місцевості, зосереджувалось у містечку. «Містечко», в розумінні єврейського населення, означало своєрідний побут, релігійну відокремленість і культурно-національну автономію общини. Це поняття поширювалось і на невеликі міста з кількістю

населення 20-25 тис. жителів, серед яких євреї становили більшість. Містечка євреї називали «штетлах». Вони зародились в XV – XVI ст., саме тоді польські землевласники запрошували євреїв селитись на своїх землях у селах і невеликих містах на вигідних умовах. Общини цих місць спочатку підкорялись великим кагалам, але з часом ставали все більш самостійними. Традиційна відчуженість від іновірців, строге дотримання традицій і схильність безоглядно підкорятись місцевим общинним авторитетам сформували своєрідний уклад життя і обличчя східноєвропейського єврейства. Життя євреїв в містечку обмежувалось домом, синагогою і базаром [335, с. 101].

Російська влада уніфікувала традиційний для єврейського населення інститут самоврядування – кагал, що було зроблено з далекоглядною метою – отримати зручний орган контролю над єврейською общиною. Терміном «кагал» в епоху Речі Посполитої позначалась сама єврейська община і її орган самоврядування. В перші роки після поділів Польщі кагал продовжував виконувати свої адміністративні, фіскальні, судові, культурні та релігійні функції.

Але 13 вересня 1772 р. Катериною II було зроблено перший крок на шляху до перетворення кагалів у зручний інструмент управління єврейською громадою. Імператриця затвердила доклад білоруського генерал-губернатора Чернишова, який запропонував «на євреїв збір покласти поголовний по одному рублю і приписати їх до кагалів, які створити на розсуд губернаторів і за необхідності» [109, с. 87].

Адміністративна діяльність кагалу мала характер поліцейського нагляду, адже без дозволу кагалу євреї не міг нікуди відлучитись. Ця функція була тісно пов'язана з фіскальними обов'язками – кагал відповідав за вчасну сплату податків. Діяльність кагалу контролювалась існуючими в кожній губернії декількома провінційними канцеляріями, які приймали від них надходження в казну.

Кагал втратив роль представницького органу, яку він відігравав у Речі Посполитій, його місце заступили «товариства» - збори впливових членів однієї або декількох общин, які звертались до влади з клопотаннями через посередництво своїх повірених. У повноваженнях, наданих такій особі, зазначалось, що вона діє від імені общини і кагалу.

Кагал як орган самоврядування був притаманним не тільки єврейським підданам Російської імперії. Все суспільство держави було поділено на стани, які користувались певним самоуправлінням. Дворяни, духовенство, міщани і селяни – всі ці стани мали свої особливі органи самоврядування. Відмінності між кагалом і органами самоврядування християнських суспільних станів все ж були. Уряд зберіг за кагалом його попередню владу в релігійно-побутовій сфері. Однак кагал не довго існував в своїй початковій формі: з одного боку, він виявився невідповідним новим умовам громадського життя євреїв, які поступово втрачали свою замкненість і окремішність, а з іншого боку – запекла релігійна боротьба, яка поділила єврейське населення на два ворожих табори – раввиністи і хасиди – розхитала основи традиційної общинної організації.

Єврейське населення вороже ставилось до кагалу, як до органу, що встановлював і стягував побори для покриття общинних витрат, і державні податки, які при круговій поруці лягали на окремих осіб тягарем.

Джерела підтверджують той факт, що нерідко діяльність кагалу викликала невдоволення в міщан, або просто мозолила очі деяким з них. Уманський єврей Я. Шнайдерман написав близько 30 скарг і доносів на діяльність членів уманського кагалу Мойше Копеля та Теуля Леута, причому, дійшов навіть до імператора. Він детально описав усі доходи з кагалу, показавши вражаючу картину зловживань. Однак слідство та десятки свідків не підтвердили слова Я. Шнайдермана. Кагальні діяли в рамках закону, залишається питання: як донощик міг так детально повідомити про усі доходи і витрати, не маючи ніякого відношення до кагалу? [70]. Доноси не

зійшли Я. Шнайдерману з рук, якийсь час він був змушений переховуватись поза межами Умані, очевидно, на нього здійснювався тиск.

За Катерини II права кагалу поступово обмежуються. Так, він визначав чисельність меламедів (вчителів) та учнів, встановлював порядок проведення релігійних ритуалів, наглядав за організацією весіль, сімейних бенкетів, за точністю мір і ваги, а також здійснював релігійне й частково громадянське судочинство (вексельні та карні справи євреїв були передані державному судочинству). У віданні кагалу перебували синагоги. Великі громади мали також єшиви – вищі релігійні навчальні заклади для підготовки рабинів. Під егідою громад діяли численні організації, які надавали благодійну допомогу лікарням, притулкам та богадільням, їдальням тощо [139].

Адміністративні функції кагалів почали зменшуватись тому, що виникла проблема подвійного підпорядкування єврейського населення: кагалові та міському управлінню. В 1783 р., з огляду на те, що євреям було надано право брати участь в міському самоврядуванні (в магістратах і ратушах), губернські і повітові кагали були позбавлені своїх судових функцій.

Таке зменшення повноважень кагалу схвилювало верхівку єврейського населення. У 1784 р. в Петербург було відправлено депутацію, яка мала клопотати, щоб за кагалами збереглись його попередні функції, зокрема судова (щоб судові справи євреїв не розглядались в християнських судах, а порушник законів і обрядів судився згідно з єврейськими законами). Це свідчить про те, що так депутація намагалась укріпити становище кагалу для боротьби з внутрішніми ворогами, можливо, з хасидами, рух яких поживався саме в цей час у Білорусії. Влада не залишила за кагалом адміністративне і кримінальне судочинство, однак усі справи, що стосувались релігії і духовенства, мали вирішуватись в кагальному суді. З метою утримання єврейських громад у покорі, депутація домоглась повернення кагалам їх фіскальних функцій [109, с. 89].

Указом сенату від 1786 р. євреям надавалось право звертатись у державні суди. В цей же час на практиці почало встановлюватись правило, згідно якого євреї-купці могли користуватись становими привілеями тільки там, де вони мали право проживати [343, с. 14].

Правове становище єврейського населення м. Умані, визначалось, з одного боку, законодавчими актами Російської імперії, а з іншого – розпорядженнями і указами Київського генерал-губернатора. Законодавство Російської імперії з єврейського питання складалось з величезної кількості нормативних документів, прийнятих у різний час, що спричиняло плутанину і відкривало поле для зловживань з боку місцевої влади.

Поштовхом до розвитку єврейського законодавства були, як уже згадувалось, поділи Речі Посполитої (1772, 1792, 1795 рр.) та інкорпорація білоруських, західноукраїнських земель і Правобережної України Російською імперією. В 1773 р. все єврейське населення було віднесене до міського стану, тобто євреям було потрібно записатись в купці, ремісники або міщани (пізніше ремісників включили до стану міщан), що підтверджувалось «Жалуваною грамотою містам» 1785 р. і «Постановами для управління губерніями Російської імперії» цього ж року. В цих документах підтверджувались права євреїв нарівні з іншими жителями держави. Згідно з «Городовим уложенням» євреї також отримували рівні права з рештою населення на представництво в органах міського самоуправління – магістратах. Пізніше, згідно з «Положенням про євреїв» 1835 р., єврейське представництво в магістратах було обмежено до 1/3.

У 1794 р., коли список територій, дозволених для проживання євреїв, був розширений за рахунок українських губерній, на євреїв накладено податок «вдвічі більший від податку з міщан і купців християнського закону різних сповідань; а тим євреям, які не захочуть лишитись, дати свободу, на основі «Городового уложення», після сплати трирічного подвійного податку, виїхати з нашої імперії» [93, с. 37]. Депутації від єврейського населення

імперії неодноразово клопотали перед урядом за відміну подвійного податку. Це відбулося 19 квітня 1818 р.

У 1796 р. сенат розглянув два рапорти «Присутствия для прийому рекрут» при Київській казенній палаті, в яких йшлося про суму збору за звільнення від рекрутської повинності, і постановив збирати як з купецтва за кожного рекрута по 500 рублів, так само і з євреїв, купців і міщан [93, с. 40].

Законодавство про євреїв цього періоду мало неупорядкований, хаотичний характер, в одних нормативних актах декларувались права євреїв на рівні з іншими громадянами імперії, а в інших ці права урізались. Складалось враження, ніби імперія не мала уявлення, що з новими підданими робити, адже законодавча практика попередніх років проявлялась хіба що в окремих указах, які полягали, в основному, у забороні в'їзду в державу чи у виселенні за її межі.

Законодавча діяльність Катерини II кинула в хаос все правове життя єврейства. Уряд не мав визначеного, чіткого погляду на становище євреїв у суспільстві. Він вирішував питання єврейського життя за окремими прецедентами, керуючись в таких випадках обставинами та інтересами часу, і в результаті ці постанови часто виявлялись взаємно заперечуючими одна одну. До того ж, через неодночасне входження колишніх польських територій, заселених євреями, до складу імперії, певні проблеми, які були вирішені в одному місці, лишались відкритими в іншому, і тому в різних губерніях склались різні умови проживання євреїв.

Іншим за характером було правління Павла I, який прихильніше ставився до своїх підданих іудейського віросповідання. За короткий період його правління (1796 – 1801 рр.) було покладено початок чітко визначеним і твердим основам законодавства щодо євреїв. Правління Павла I стало часом збирання відомостей про особливості життєвого укладу єврейства, аби на їх основі розробити адекватну законодавчу базу.

Ознайомлення з внутрішнім життям нових підданих – євреїв почалось з опитування дворянства і вищої адміністрації на місцях. Приводом до цього

став голод у Мінській губернії. З Петербургу було наказано мінському губернатору Карнеєву зібрати відомості про причини тяжкого становища селян. Польські магнати, які з'їхались в Мінськ, причинами голоду і крайньої бідності селян називали, по-перше, внутрішні причини (зміни в управлінні краєм), по-друге, неврожай, поганий стан доріг, і, по-третє, оренду євреями шинків. Останнє було, на їх думку, причиною споювання селян, адже євреї продавали їм спиртне в борг і, таким чином, селяни ставали нездатними до господарювання. Щоб вирішити цю ситуацію, поміщики висловили ідею заборонити євреям тримати шинки, а винокуріння лишити прерогативою дворян. Думку своїх мінських «колег» підтримали дворянські з'їзди Волинської, Подільської і Віленської губерній.

Дворяни Віленської губернії, на чолі з губернатором І. Фрізелем, запропонували навіть план реформ єврейського життя. На їх думку, євреям потрібно було заборонити не тільки винокуріння і утримання шинків, але і продаж спиртного в шляхетських шинках. Частина єврейського населення необхідно переселити в міста, а частину – в державні і поміщицькі села, дозволивши їм займатись сільським господарством. Економічна реформа мала супроводжуватись внутрішньою, побутовою: потрібно змусити євреїв одягатись як усе інше населення імперії і взагалі знищити їхню відокремленість, оскільки вони мають власне управління під виглядом синагог і кагалів, які привласнюють собі не тільки духовну владу, але і втручаються у громадські і поліцейські справи. Такий план реформ, запропонований дворянством, було передано в сенат, де з ним ознайомився сенатор Г. Державін [213, с. 206].

Невдовзі імператор відкомандирував його в Білоруські губернії вивчити ситуацію з такою інструкцією: «До нас дійшли відомості, що в Білоруській губернії відчувається нестача хліба і деякі поміщики через надмірне користолюбство залишають своїх селян без засобів до існування, доручаємо вам знайти таких поміщиків, селяни яких позбавлені допомоги, і їх помістя відібрати і віддати під опіку, розпорядившись постачати селян

поміщицьким хлібом, або брати його на рахунок поміщика із сільських магазинів» [241, с. 295].

Розпорядження Павла I було передано Г. Державіну через генерал-прокурора сенату П. Обольянінова, який до інструкції зробив приписку: «... а оскільки вагомою причиною виснаження білоруських селян є євреї, то імператор наказує звернути особливу увагу на їх заняття і промисли, і, для відвернення шкоди від них, подати свою думку» [241, с. 295].

Г. Державін досить швидко виконав поставлене перед ним завдання. Історики по-різному оцінюють його думку «Об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев», і цьому є причини. Його план реформ ґрунтувався не стільки на власних спостереженнях (оскільки для цього у сенатора не було достатньо часу), а на ідеях багатьох його сучасників. Проте доповідь Г. Державіна вирізняє те, що він вислухав ідеї самих євреїв. Так, підприємець і прихильник реформування єврейського життя Нота Ноткін висловив думку, що з євреїв вийшли б непогані фабричні робітники. Це твердження увійшло в доповідь Г. Державіна і пізніше потрапило в «Положення про євреїв» 1804 р. Ще один єврей, І. Франк, палкий прихильник ідей М. Мендельсона, вважав, що євреї перетворились в «поганих» підданих тільки в останні кілька століть, і потрібно їх «очистити» від поганого впливу Талмуду. Вихід він бачив у відкритті середніх шкіл для єврейського юнацтва, викладання в яких велось би російською, німецькою і давньоєврейською мовами, а для особливо здібних випускників був би відкритий доступ на державну службу. Як побачимо далі, ідеї Н. Ноткіна та І. Франка справді втілились в життя.

Окрім того, Г. Державін взяв до уваги практику розв'язання єврейського питання західноєвропейськими державами: Австрією, Прусією, і навіть революційною Францією. Неабиякий вплив на нього справили ідеї Гаскалі.

Загалом доповідь Г. Державіна являла собою трактат, в якому він сварить і поміщиків, за їхню легковажність, і селян, за їх лінивість, і євреїв,

за їх прагнення до наживи. Останні розглядались як експлуататори, від яких належало захищати місцеве сільське населення. Реформаторський план Г. Державіна ряснів ідеями сегрегації єврейського населення, і аж ніяк не інтеграції чи асиміляції.

Першим, що запропонував докорінно реорганізувати Г. Державін, був кагал. Цей орган управління, на думку сенатора, варто було ліквідувати, оскільки він, використовуючи надані йому важелі впливу, експлуатує незаможних євреїв, накладаючи на свій розсуд податки і побори, підтримує в общині марновірний страх, тримаючи її, таким чином, в покорі. Г. Державін називає кагал «державою в державі», засобом збереження єврейської винятковості. Замість кагалу сенатор пропонує створити нову систему управління на чолі з Сендарином – керівним органом і вищою апеляційною інстанцією, який би підпорядковувався уряду.

Общину сенатор радив розформувати, а все єврейське населення прикріпити до певних соціальних станів, щоб вони на рівні з усім населенням імперії платили податки. Але, разом з тим, єврейське населення потрібно поділити на чотири групи, кожна з яких повинна займатись чітко визначеним переліком професій і ремесел: купців, міщан, сільських міщан, селян. Все єврейське населення потрібно детально переписати і присвоїти йому прізвища.

Щодо проживання в імперії, то євреям потрібно закрити доступ у великоросійські губернії, а там, де їм дозволено буде проживати, щоб місцева влада здійснювала постійний нагляд за їх діяльністю. Г. Державін подав ідею переселити все єврейське населення до Новоросії, дозволивши їм селитись вздовж узбережжя Чорного моря. Тут вони могли б займатись землеробством і скотарством, натомість заборонити євреям ремесло і торгівлю, адже це неминуче б вело до монополізації ними ринку.

Проте, як вважав Г. Державін, жодна із запропонованих реформ не буде успішною без реформи освіти. Сенатор пропонував лишити хедери, однак звести до мінімуму вивчення Талмуду, ввести курс давньоєврейської мови,

культури і релігії; запровадити середні школи, де вивчалися б російська, німецька та польська мови. У випадку, якби учень протягом навчання зарекомендував себе з найкращого боку, перед ним відкривалися б двері смуги осілості і він міг би займатись ремеслом чи торгівлею за її межами [205, с. 229-305].

Незважаючи на суперечності запропонованих реформ, ідеї Г. Державіна справлять в майбутньому сильний вплив на долю єврейського населення всієї Російської імперії. Занадто категоричні судження сенатора наступним поколінням політиків будуть сприйматись критично, особливо ті, які стосувались релігійного життя єврейського населення (зокрема і звинувачення у ритуальних вбивствах християн). Але всі будуть шукати у його трактаті раціональне зерно, відсіваючи упередження. Його ідею про експлуатацію селян євреями взяли на озброєння автори майбутніх законопроектів, що мали б регулювати життя єврейського населення імперії. Ця ідея червоною ниткою пройшла через усе ХІХ ст.

Доповідь Г. Державіна і план реформ І. Фрізеля сформували «єврейське питання» в Російській імперії. До цього держава, звертаючись до проблеми євреїв, намагалась з'ясувати, до якого зі станів їх краще віднести і як отримати з їх економічного потенціалу максимум користі. Це була та ж позиція, з якої держава підходила і до інших груп суспільства. А праці Г. Державіна та І. Фрізеля продемонстрували правлячим колам, що євреї являють собою окрему категорію, що їх життя в імперії не вкладається ні в які норми, і що по відношенню до них потрібно проводити спеціальну політику [241, с. 340].

Отже, смерть Павла І завершила короткий період вивчення на вищому рівні особливостей життя єврейства Російської імперії та формування «єврейського питання», і відкрила двері новому періоду активних спроб реформування його століттями сформованого укладу.

2.2. Асиміляторська політика російської влади щодо євреїв інкорпорованих територій

У 1801 р. до влади в Російській імперії прийшов Олександр I, початок правління якого позначився пануванням лібералізму в усіх сферах життя держави. Новий імператор був переконаний, що Російській імперії потрібні реформи, суть яких би зводилась до визначення прав громадян на свободу і власність, а піднесення людини в суспільстві було б можливе лише завдяки її досягненням і заслугам, без огляду на релігію чи національність [319].

Нові реформи мали ідеологічну основу – освічений абсолютизм, який на той час панував у більшості країн Європи. Широко поширеними були ідеї Просвітництва. Пропагувалась необхідність проведення глибоких освітніх реформ. В імперії створились сприятливі умови для поширення ідей Гаскалі – єврейського просвітництва, основоположником якого був мислитель М. Мендельсон. Він намагався адаптувати іудаїзм до реалій європейської дійсності, виробити своєрідну стратегію громадянської емансипації євреїв, привести єврейську філософію у відповідність до наукових досягнень і культурної думки того часу, і тим самим подолати самоізоляцію єврейської общини, долучити євреїв до європейської освіти [306, с. 29].

У 1802 р. за наказом імператора Олександра I було створено комітет для облаштування євреїв, метою діяльності якого було «поширити благоустрій євреїв і в інших, отриманих від Польщі, губерніях» [162]. У 1803 р. до комітету було вирішено запросити представників від місцевих кагалів для консультацій з приводу потреб єврейського населення. Серед депутатів були виборні представники єврейських общин (в основному рабини) і депутати за призначенням (Н. Ноткін та ін.), очевидно з тих, хто займався клопотаннями перед урядом, і майже постійно перебував у Петербурзі [141]. Також до складу першого комітету ввійшли Г. Державін, граф В. Зубов, міністр внутрішніх справ Кочубей, сенатор граф С. Потоцький і товариш міністра внутрішніх справ князь А. Чарторийський.

20 вересня 1803 р. відбулось найбільш відоме засідання комітету, де в його журнал були внесені ліберальні ідеї, які, можливо, передбачалось прийняти як основу кінцевого документу по реформуванню єврейського життя. Говорилось, що перетворення, які проводить уряд, безуспішні, варто вести євреїв до досконалості, відкриваючи шляхи для їх користі, спостерігаючи за їх прагненнями і усуваючи все, що може їх збити зі шляху, але не використовуючи насильницьких методів. «Якомога менше заборон, якомога більше свободи... Скрізь, де уряди наказували, з'являлись тільки привиди успіхів» - записано в журналі. В освіті євреїв, на думку членів комітету, також необхідно віддати перевагу засобам тихого схвалення, пробудження їх власної діяльності і тільки усувати перепони, які залежать від уряду [274, с. 7].

У 1804 р. діяльність комітету завершилась і було підготовлено новий державний документ, затверджений імператором – «Положення про облаштування євреїв».

Перший розділ «Положення» присвячувався освіті. Проголошувалась рівність єврейського населення у праві отримання освіти нарівні з іншими громадянами. В навчальних закладах ніхто не мав права чинити на єврейських дітей тиск чи дискримінувати їх за релігійною ознакою. Якби єврейські громади певних міст не захотіли віддавати дітей у загальні школи, то передбачалось створення спеціальних шкіл для єврейських дітей, які мали б утримуватись коштом общини.

Але відмовитись від освіти, яка так чи інакше мала перебувати під наглядом влади, єврейське населення не могло, тому що через шість років все діловодство передбачалось, залежно від регіону, перевести на російську, німецьку або польську мови. Євреям, які не володіли хоча б однією з цих мов, був закритий доступ до державної служби [93, с. 55].

З-поміж іншого, «Положення» остаточно сформувало смугу осілості, до якої входило 15 губерній, 8 з них – в Україні [150]. До лінії осілості

ввійшли також Астраханська та Кавказька губернії, але тут селитись дозволялось лише євреям-землеробам.

Для окремих груп єврейського населення (фабриканти, купці, ремісники, художники) вводились так звані губернаторські паспорти, які давали право на тимчасове перебування за межею лінії осілості. Обмежувалась участь євреїв у міському самоврядуванні, цим же актом заборонялось їх проживання в сільській місцевості. Правда, цей пункт до кінця не був реалізований, хоч у 1807-1808 рр. влада робила спроби виселити євреїв з сіл [150]. Однак у 1806 р., за зразком Наполеона, в Російській імперії було створено ще один, другий комітет для розгляду єврейського питання. Це зумовлювалось прагненням залучити євреїв на свій бік у випадку війни з Францією. В ході діяльності комітету владою було зроблено висновок про «корисність» єврейської економічної діяльності на селі, а причинами крайньої убогості селян називалось інше: зокрема, методи господарювання поміщиків. Виселення євреїв з сіл дещо призупинилось.

Оскільки вважалось, що євреї «споюють народ», то 34 статтею «Положення» їм заборонялось володіти шинками, заїжджими дворами, або орендувати їх в сільській місцевості. Єврейське населення могло цим займатись у губернських, повітових і державних містах і містечках, а також у поміщицьких містечках, з дозволу власників помість. Разом з тим, заборонялось перейменовувати села в містечка [93, с. 58].

Згодом, правда, цієї заборони не дуже дотримувались. Кілька раз було здійснено спробу перейменувати село Дубову Уманського повіту в містечко. Перший раз, 1832 р., це питання підняв єврей Марко Ерліхман, але отримав відмову [57]. В 1856 р. було подано ще один запит до губернського правління і цього разу вдало [60]. Очевидно, що з перейменування села Дубова в містечко єврейське населення отримувало вигоду, та й поміщики не лишались у програті.

В економічній сфері новий закон встановлював такий принцип: сільське орендування і шинкарство необхідно викорінювати, а землеробство і

фабричне виробництво – підтримувати. В зв'язку з цим, фабриканти і ремісники звільнялись від подвійного податку, а тим, хто організовував «найпотрібніші» фабрики, надавався державний кредит.

«Положення» 1804 р. вперше надало євреям право купувати або орендувати незаселені землі. Таким чином влада хотіла залучити євреїв до землеробства та сільського господарства, а також до освоєння незаселених територій Новоросії. Проте цей задум уряду провалився, оскільки серед переселенців панувала крайня убогість, суттєвих результатів не було і тому переселення євреїв до Новоросії не набуло масового характеру [162].

За часів Олександра I євреям стали присвоювати прізвища. Вони вибирались, зазвичай, або за місцем проживання (Вінницькі, Бродські), або згідно з професіями (Шойхети, Різники тощо). Також у «Положенні» наголошувалось, що єврейське населення, до якого б стану воно не належало, є особисто вільним, ні за яких обставин не може бути закріпаченим, має право відстоювати свої права у судах нарівні з усіма іншими громадянами. Також ніхто не може притіснити їх релігії, чи забороняти здійснювати релігійний культ і проводити релігійні обряди.

Адміністративно єврейське населення у губернських і повітових містах підпорядковувалось гродській поліції, городничому і магістрату. Ті з євреїв, хто проживав на поміщицьких землях підпорядковувались земській поліції. У повітових і губернських містах єврейське населення мало право обирати одного рабина і кількох кагальних, кандидатури яких затверджувало губернське правління. Щодо рабинів, то в їх обов'язки входив нагляд за виконанням релігійних обрядів. Вони не мали права накладати прокляття, публічно наказувати, або накладати штрафи. Утримувались рабини общиною. Головним обов'язком кагалів визначався збір податків [93, с. 60].

«Положення» 1804 р. стало першим систематизованим і узагальненим законодавчим актом, який визначав правове становище єврейського населення в Російській імперії. Але навіть автори «Положення» називали

його не остаточним, таким, що в майбутньому потребуватиме змін і доповнень, відповідно до вимог часу.

Невдовзі було створено черговий комітет, який повинен був вивчити причини нестачі хліба в білоруських губерніях. І якщо раніше в політичних колах побутувала традиція (закладена Г. Державіним) звинувачення в голоді євреїв-орендарів, шинкарів та навіть простих ремісників, то тепер голова комітету А. Алексєєв причиною тяжкого становища селян назвав незадовільну систему господарювання поміщиків. Як приклад він навів Петербурзьку, Ліфляндську, Естляндську губернії, де євреї не проживали, але п'янство і нестача хліба були звичними явищами.

З огляду на те, що заходи уряду по виселенню євреїв з сіл і заборона оренди в сільській місцевості спричинили крайнє зубожіння єврейського населення, А. Алексєєв пропонував дозволити євреям займатись традиційними для них видами діяльності, щоб якимось покращити їх економічне становище. Доповідь А. Алексєєва не була затверджена імператором, хоч на практиці указ про виселення євреїв з сіл до Новоросії не виконувався – не було коштів [274, с. 10].

Війна з Наполеоном спричинила перелом у ліберальній політиці Олександра І. Під час перебування імператора у Брухзалі, до нього звернулась єврейська делегація. Олександр І вислухав делегатів і пообіцяв покращити становище єврейського населення в Російській імперії. Натомість зміни торкнулись тільки системи управління. У 1817 р. «єврейське питання» було передано у відання новоствореного міністерства духовних справ і народної просвіти, тобто влада дала зрозуміти: «єврейське питання» – це питання не національне, не політичне, а релігійне.

При міністерстві було створено виборний представницький орган – депутати єврейських громад, або депутати єврейського народу. Задумане як дорадче, це представництво насправді особливого впливу на важливі рішення уряду щодо єврейства не справляло. І з часом функції депутатів звелись до клопотань перед міністерством і урядом за справи, що стосувались окремих

єврейських громад. До складу депутації було обрано: Зонненберга, Ділона, М. Айзенштадта, Б. Лапковського, М. Файтельзона, С. Епштейна. Фактичним головою депутації був Зонненберг, який проявляв особливе завзяття, коли представляв прохання кагалів міністерству. На утримання депутатів у Петербурзі з єврейських громад збирався особливий податок – так званий позументний збір. Проіснувавши до 1825 р., депутатське представництво єврейського народу Миколою I було ліквідоване як таке, що вичерпало себе.

Наприкінці правління Олександра I реформаторська діяльність призупинилась. Імператор вирішив спробувати ще один спосіб перетворити євреїв на лояльних громадян – асимілювати їх шляхом хрещення. У 1817 р. створюється Товариство ізраїльських християн – на зразок лондонського місіонерського Біблійного товариства. Мета діяльності товариства полягала у захисті вихрестів. Оскільки таких були одиниці, уряд вирішив створити принадні умови, аби це заохотило євреїв приймати християнство. Так, членам товариства надавались землі з можливістю заснування міст і містечок, право на розширене общинне самоврядування, суттєве зменшення податків. Амбітний задум уряду провалився – масового переходу єврейського населення в християнство не відбулось [217, с. 281].

У складному становищі опинились єврейки-вдови. Якщо чоловік був купцем I гільдії і перебував в цьому стані менше 10 років, вдова могла проживати поза смугою осілості тільки за умови сплати внесків в його гільдію до закінчення десятилітнього терміну з дня вступу туди покійного чоловіка. Становище вдів було непевним. Часто сенат позбавляв їх тих прав, які вони мали при живих чоловіках. Дружини ремісників могли проживати за межею смуги осілості лише за умови продовження справи чоловіка. Якщо ж єврейка виходила заміж вдруге, вона втрачала всі права, які отримувала від першого чоловіка.

Закон 1824 р. під загрозою конфіскації майна заборонив євреям, як і всім приїжджим купцям, продаж товарів з будинку або розносом в місцях тимчасового перебування поза межею осілості. Євреям-міщанам

заборонялась оптова торгівля поза лінією осілости навіть в якості прикажчиків. Сільськогосподарськими продуктами також заборонялось торгувати. В такий спосіб влада намагалась забезпечити привілейований статус купцям-християнам [335, с. 104].

Епоха Олександра I, яка розпочалась яскравим сплеском лібералізму у всіх сферах життя держави, закінчилась поступовим переходом до консерватизму і наступом реакції.

Період правління Миколи I був демонстрацією сили консервативних політичних кіл. Про емансипацію євреїв не могло бути й мови в державі, яка стала для Європи оплотом в боротьбі проти революційних сил та навіть проти помірно-ліберальних ідей. Новий військово-самодержавний режим, сповнений наступальної енергії, повинен був створити за своєю подобою і спосіб вирішення єврейського питання.

Такий спосіб було знайдено – це шлях асиміляції єврейського населення за допомогою військової сили, через введення обов'язкової рекрутської повинності. У мілітарній державі, якою керувала рука солдата, по-іншому не могло й бути. До того ж в уявленні Миколи I євреї були «шкідливим елементом», недоречним у православній державі, з яким необхідно було боротись тими методами, які личать державному устрою, заснованому на суворій опіці.

Задум імператорської влади полягав у створенні для єврейського населення військової системи, яка б виконувала виховну, дисциплінуючу роль, казарма повинна була служити школою для виховання нового покоління євреїв, позбавлених своїх національних рис, цілком русифікованих і, бажано, охрещених.

Двадцятип'ятирічна служба з суворою дисципліною, притягнення до служби неповнолітніх юнаків, тривале перебування їх поза межами єврейського середовища і можливість прямого ідеологічного впливу на рекрутів у потрібному напрямку – все це мало служити способом розчинення євреїв в християнському суспільстві [216, с. 371].

Варто згадати, що як тільки-но євреї ввійшли до складу імперії після 1772 р., військова повинність полягала для них у сплачуванні спеціального «відкупного» податку. Указ від 9 березня 1786 р. встановлював рекрутську «відкупну» суму в розмірі 360 рублів за кожного рекрута [241, с. 41].

Ідеї Миколи I втілились у «Статуті рекрутської повинності й військової служби євреїв», затвердженому 1827 р. Імператор аргументував корисність закону тим, що здібності, котрі євреї здобудуть під час військової служби, після повернення з неї передадуться їх сім'ям для загального добробуту і кращого успіху в їх осіlostі та веденні домашнього господарства [149].

Статут розпочинався заявою, що євреї виконують рекрутську повинність натурою і нарівні з іншими підданими того ж стану. Рекрутували чоловіків у віці від 12 до 25 років, відповідальність за постачання рекрутів лягала на єврейські громади того чи іншого повіту. Громада на свій розсуд могла віддати в рекрути будь-кого за несплату податків, бродяжництво тощо. Будь-яка єврейська сім'я могла віддати в рекрути замість свого члена представника іншої сім'ї, якщо тільки це здійснювалось по добрій волі, а родина останнього вже відбула рекрутську повинність.

Від виконання рекрутської повинності звільнялись купці, рабини (однак це не поширювалось на членів сім'ї рабина); учні, які на відмінно закінчили початкову, середню і вищу школу; євреї-майстри, які працювали на єврейських фабриках; євреї-землероби, переселені на спеціально відведені землі, звільнялись на 50 років. Суворі покарання вводились за переховування рекрутів, які втекли, причому відповідальність покладалась на всю общину.

Статут дозволяв євреям у вільний від служби час виконувати усі обряди віри, з дозволу начальства відвідувати синагогу, збиратись разом для молитви. Якщо євреїв збиралось більше 300, для них виділяли рабина за рахунок казни [93, с. 193-200].

Щорічно єврейська громада мала постачати армію десятками новобранцями з 1000 осіб населення. В деяких випадках ця кількість збільшувалась до 30 рекрутів. Якщо ж «план» не виконувався, з общини

могли брати рекрутів взагалі без зарахувань. В 1832 р. Микола I дозволив євреям отримувати чин унтер-офіцера. Через кілька років євреїв почали нагороджувати бойовими орденами. У 1844 р. євреям було заборонено обіймати посади військових лікарів, але у розпал Кримської війни це обмеження зняли, і військовий міністр навіть відзначив кількох лікарів орденами Святого Станіслава.

23 серпня 1839 р. вийшов указ сенату «Про збір з міста Умані рекрут натурою нарівні з іншими містами». Цим самим припинялась дія указу сенату від 30 квітня 1838 р., який дозволяв міщанам міста у мирний час замість поставки рекрутів натурою, вносити за них кошти в казну [79]. Імператор підписав указ і відтепер усі жителі міста повинні були відправляти рекрутів на службу.

Далі політика щодо євреїв-рекрутів пом'якшувалась. Так, з 1856 р. євреї почали виконувати військову повинність нарівні з християнами, а у 1860 р. їх вперше допущено до служби в імператорській гвардії. Остаточне правове зрівняння євреїв з християнами у сфері рекрутчини відбулось після військової реформи 1874 р. [149].

Відбування рекрутської повинності обурювало єврейське населення. Як писав анонімний автор в одному з випусків «Єврейської старовини», належати до війська «не ізраїльського» суперечило переконанням євреїв. До того ж вони передбачали, що для набору рекрутів буде здійснена чітка поголовна перевірка кількості єврейського населення. До цього євреї, завдяки складним корупційним схемам, приховували кількість свого населення наполовину, так що подвійний податок по суті не був подвійним [212, с. 258]. Як би там не було, але з впровадженням рекрутської повинності із єврейського населення знімався подвійний податок. Таким чином євреїв справді урівняли в правах з рештою населення.

Пильна увага уряду зосереджувалась на питанні релігії. Тому особливо жорсткими були закони, які стосувались віри. Наприклад, було видано наказ про обов'язковість хрещення всіх євреїв, які вступають на державну службу.

Змінювати віру були змушені також ті євреї, які мешкали в Петербурзі, або в Москві. Євреї-вихрести отримували ряд пільг: звільнялись на три роки від податків і повинностей, а ті, хто був засуджений за злочин, отримували значні послаблення.

У 40-х рр. XIX ст. в містах з'являються так звані «гетто» - міські квартали, де мали проживати тільки євреї. Власне «гетто» в Російській імперії почали з'являтися після указу 1843 р., за яким для поліційного нагляду за євреями, які приїздили до міста, засновувались постійні двори [307, с. 21].

Гостро стояло питання володіння євреями нерухомістю. Вони могли купувати її тільки там, де їм дозволялось жити. І хоч деяким групам євреїв (як от ремісникам) дозволялось перебувати за межею смуги осілості, їх проживання там вважалось тимчасовим, відповідно, купувати нерухомість вони теж не мали права. Київським купцям, які перебували в І гільдії менше п'яти років, дозволялось володіти нерухомістю тільки в Плоській та Либідській частинах міста.

Якщо єврей отримував у спадок нерухомість поза межами смуги осілості, протягом шести місяців він мусив її продати, інакше вона виставлялась на публічні торги.

Юридичними документами, які регулювали життя єврейства в імперії епохи Миколи II, були «Положення» 1835 р. і 1844 р. - результат діяльності комітетів, створених, відповідно, в 1823 р. і в 1840 р. Мета скликання і діяльності комітету 1823 р. полягала у з'ясуванні «корисності» перебування євреїв поза смугою осілості. Окрім того, комітет отримав завдання визначити, як можна покращити громадянське становище цієї групи населення. Працювали повільно, детально вивчали усі питання внутрішнього і зовнішнього життя єврейської общини. І в результаті єврейське населення отримало новий документ, який, всупереч очікуванням, не вводив нових обмежень. Такого не можна сказати про «Положення» 1844 р., яким впроваджувався коробочний збір (податок на кошерні продукти харчування),

євреї в містах і повітах підпорядковувались загальному управлінню зі знищенням кагалів, проводилась освітня реформа. Всі ці заходи мали на меті підірвати релігійно-національний уклад єврейського життя [108, с. 596].

При виробленні Положення 1835 р. за основу було взято Положення 1804 р., і доповнено новими пунктами «згідно вимог часу». Новий документ підтверджував смугу осілості в межах Литви, південно-західних губерній, Білорусії без сіл, Полтавської і Чернігівської губерній без державних сіл, Новоросії без Миколаєва і Севастополя та Київської губернії без міста Києва. В Прибалтійських губерніях проживання дозволялось тільки тим з євреїв, хто там уже мешкав до прийняття Положення.

У внутрішні губернії імперії дозволялось виїжджати тільки за губернськими паспортами і то для вирішення торгових або судових справ, але обов'язковим було носіння виключно російського одягу. Та отримати такий дозвіл могли не всі. Наприклад, уманський міщанин, єврей Гершко Розенфельд влітку 1838 р. скаржився сенату на Київське губернське правління за відмову у видачі паспорта. Як виявилось, Г. Розенфельд був причетний до новоград-волинської грабіжницької банди, і, допоки тривало слідство, ні про який паспорт не могло бути й мови [69, арк. 6].

Положення підтвердило заборону на використання християнської прислуги. Шлюби дозволялись з 16 років для дівчат, і з 18 років для юнаків. Використання єврейської мови в публічних актах заборонялось.

Підтверджено обов'язки кагалів – нагляд за збиранням податків і виконання наказів «начальства». Кагальні обирались що три роки, але кандидати повинні були вміти читати і писати російською, німецькою або польською мовами. Євреї могли брати участь в муніципальних виборах, і могли бути обрані в члени міських дум і магістратів, але кількість єврейських представників у органах міського самоврядування не могла перевищувати 1/3. Всі училища оголошувались відкритими для євреїв «без примушення до зміни віри» [216, с. 387].

У 1836 р. почався наступ цензури на єврейські видання, в основному релігійного характеру. Розпочалась перевірка всіх домашніх бібліотек на наявність старовинних або закордонних видань, які не пройшли цензуру і, теоретично, могли містити твердження, «шкідливі» для існуючого державного устрою. Всі книги, визнані «шкідливими», спалювались. Єврейські типографії закривались. Залишались тільки дві – в Києві і у Вільно, до яких були приставлені цензори [216, с. 389].

Після прийняття Положення 1835 р. пошуки відповіді на єврейське питання не припинились. Вже у 1840 р. місцева адміністрація (і особливо київський генерал-губернатор Д. Бібіков) доносила, що ідеї, закладені в Положенні 1835 р. неможливо втілити в життя, оскільки єврейське населення просто не піддається виправленню. Вперше було заявлено, що причина єврейської окремішності ховається в іудаїзмі і общинному устрої. Корінь всіх бід – Талмуд, який «виховує в євреях глибоке презирство до народів інших релігій» [217, с. 379]. Кагал, як орган самоврядування, сприяє відстороненню єврейського населення від решти суспільства імперії. А система єврейської початкової освіти, яка повністю зосереджена в руках меламедів – цих неосвічених марновірних вчителів, і ґрунтується на вивченні Талмуду, тим більше не може сприяти асиміляції єврейства. А тому Державна рада приходить до висновку, що часткових обмежувальних заходів не достатньо аби викорінити серед єврейства шкідливі заняття дрібною промисловістю, бродяжництвом, відчуженість від християнського населення держави, і повернути людей Ізраїлю до корисних, на думку держави, занять.

Звернувшись за досвідом до європейських держав, зокрема Австрії і Пруссії, Державна рада окреслила три напрямки удару по єврейській окремішності і самотності: культурний, знищення єврейської автономії і репресії. Перший передбачав знищення хедерів і заборону меламедам займатись освітньою діяльністю, другий мав на меті знищення кагалів і общинного самоврядування, а третій – репресії, що означало переселення значних мас єврейського населення та збільшення рекрутських наборів.

Завдання розробки плану «культурного удару» по єврейській автономії було покладено на міністра народної освіти С. Уварова. Ознайомившись з досвідом Західної Європи у вирішенні єврейського питання, він намагався переконати уряд у недоцільності занадто кардинальних заходів для асиміляції єврейства, для цього цілком достатньо буде культурних заходів. До обговорення освітньої реформи було запрошено М. Лілієнталя, відомого в Європі єврейського мислителя і прихильника ідей Гаскалі, який, за задумом уряду, мав схилити єврейські громади до здобуття державної освіти.

У листопаді 1844 р. було оприлюднено указ «Про освіту єврейського юнацтва», яким засновувались школи двох розрядів, а також рабинські училища в Житомирі та Вільно для підготовки вчителів і рабинів. В секретній інструкції до указу говорилось, що «мета освіти євреїв полягає в зближенні їх з християнським населенням і у викоріненні упереджень, які поширює Талмуд» [217, с. 384]. Наглядачами нових училищ могли призначатись тільки християни, а меламам без загальної освіти необхідно було всіляко перешкоджати викладати в хедерах.

Тобто, реформа хоч і вводила ряд новацій в єврейську освітню сферу, але залишала без змін хедери і їх традиційних вчителів – меламедів. Як побачимо далі, незважаючи на спроби реформації єврейської освіти, успіхи уряду в цій сфері не були значними.

Відразу після шкільної реформи влада взялась за ліквідацію общинної автономії. 19 грудня 1844 р. ліквідовано кагал, його адміністративні функції передано поліції, а господарські і збір податків – міським думам і ратушам. Однак, було збережено інститут «рекрутських старост» для забезпечення стабільного надходження рекрутів від єврейського населення. При міських думах і ратушах запроваджено особливий стіл для розгляду єврейських справ.

Зміни торкнулись і податкової системи. Коробочний збір – особливий податок, який платили євреї з кошерного м'яса – був поставлений під контроль адміністрації і муніципалітету ще 1839 р., а тепер був переданий у

розпорядження губернської адміністрації. З коштів коробочного збору покривались податкові недостачі, витрати на утримання казенних училищ. А для фінансової підтримки останніх указом 1844 р. встановлювався свічний збір – податок на релігійні обряди.

У 1843 р. Микола I, напевно в рамках реалізації третього напрямку реорганізації єврейського життя, видав указ про виселення всіх без винятку євреїв з п'ятидесятиверстної прикордонної смуги. Однак з чисто практичних міркувань цей захід не було проведено.

Олександр II зійшов на престол в складний і неоднозначний для держави час. Поразка в Кримській війні показала глибину кризи в усіх сферах життя імперії. Позиції Росії на зовнішньополітичній арені значно похитнулись, війна показала неспроможність держави справитись зі своїми внутрішніми проблемами. Глибоке реформування політичного, соціального, економічного життя було як ніколи на часі.

Відміна кріпосного права 1861 р. зруйнувала феодальну систему господарювання. Всі докорінні зміни в економіці, які вона спричинила, позначились на житті єврейського населення. Російська імперія швидкими кроками переходила від напівфеодальної економіки до капіталістичної індустріалізації. Єврейське містечко, яке цілком залежало від феодального способу господарювання, протягом кількох десятиліть повністю змінило своє професійне обличчя. Величезна кількість євреїв, які жили, з-поміж іншого, за рахунок оренди панських маєтків, тепер змушені були шукати нові джерела прибутків.

Знищення в епоху Миколи I общинної автономії та адміністративні перетворення Олександра II ослабили вплив общини на приватне життя кожної окремої єврейської сім'ї і дозволили десяткам тисяч євреїв покинути межі общини в пошуках кращого життя.

Значні зміни торкнулись права проживання. Купці I гільдії звільнялись від всіх обмежень і могли селитись де завгодно. Це було здійснено з метою сприяння активізації єврейської торгової і фінансової активності. Всі євреї,

які отримали диплом про вищу освіту, також могли на свій розсуд обирати місце проживання. Отримання освіти відтепер стало одним з найпріоритетніших завдань для єврейської молоді.

Були зняті обмеження на проживання євреїв в деяких районах Ковно, Житомира, Кам'янця-Подільського. 1858 р. євреям дозволено селитись і у п'ятидесятиверстній смузі вздовж кордону, а 1865 р. прийнято закон, який надавав право повсюдного розселення деяким категоріям ремісників, правда, тільки до того часу, поки вони займаються своїм ремеслом. 1865 р. лікарі отримали право служити у всіх закладах військового міністерства. Право повсюдного проживання отримали євреї, які відслужили в армії як рекрути. В 1879 р. таке ж право отримали усі випускники вищих навчальних закладів, а також фармацевти, акушери, дантисти.

Починаючи з 1857 р. всі без винятку євреї повинні були отримати паспорти, які видавались думами, магістратами і ратушами тих міст, до яких той чи інший єврей був приписаний. Такі документи були дійсні тільки в межах смуги осілості. Якщо євреям-купцям було необхідно виїхати в торгівельних справах у внутрішні губернії, їм видавались спеціальні документи, у яких вказувались терміни їх перебування поза межею осілості. Якщо ж по закінченні часу, зазначеного в документі, єврей не повертався, то стосовно нього застосовувались каральні заходи [335, с. 105].

Наприклад, жителя м. Умані, затриманого у Сімферополі без документів, було кинуте до в'язниці. Як виявилось, Янкель Бідерман, як він себе назвав – вигадане прізвище, і до уманських міщан він не був приписаний. Покарання виявилось суворим – хлопця за бродяжництво віддано в рекрути, а потім його чекав Сибір. Мати Янкеля, М. Сандлер, дізналась про це взимку 1857 р., коли вирок вже було винесено. Її свідчення про те, що їхня сім'я надзвичайно бідна, тому син у пошуках кращої долі пішов з міста малолітнім, а прізвища свого батька просто не знав, оскільки той рано помер, не вплинули на рішення губернатора [72, арк. 1-2].

В результаті реформ 1860-х рр. виділився прошарок інтелігенції, яка в майбутньому відіграла значну роль в історії єврейства Російської імперії. Це були вихідці зі смуги осілості, яким реформи відкрили шлях до участі в суспільно-політичному житті імперії. Представники цього прошарку змінили мову на російську, змінили звички, одяг, таким чином повністю інтегрувавшись в суспільство імперії, не зрадивши, однак, релігії. З цієї групи вийшли єврейські вчені, російськомовні письменники, політичні активісти, а пізніше і засновники єврейських політичних рухів і організацій.

Єврейські мислителі того часу, а особливо прихильники Гаскалі, на реформаторську діяльність Олександра II поклали великі надії. Їх мрії почали здійснюватись, адже кількість євреїв серед учнів і студентів навчальних закладів стрімко збільшувалась. Євреї-держпрацівники перестали бути рідкістю, особливо це стосувалось лікарів.

Але не все єврейство розділяло захоплення прихильників Гаскалі. Напрочуд сильним лишалось ортодоксальне єврейство, яке в реформах вбачало загрозу єврейській національній ідентичності, адже відтепер єврейська культура мала вступити у вільну конкуренцію з чужою звабною культурою, яка несла в собі спокусливі соціально-економічні перспективи [169, с. 163].

На політику російської влади щодо єврейського населення значно вплинуло польське повстання 1863 р. До цього часу, у спробах розв'язати єврейське питання, влада заручалась підтримкою польських політичних діячів, таких як А. Чарторийський, Т. Чацький, С. Сташиць. Ідея влади про асиміляцію єврейства шляхом хрещення означала можливість переходу євреїв або в православ'я, або в католицизм.

Ситуація змінилась на початку 1860-х рр., коли влада всерйоз зацікавилась можливістю розіграти єврейську карту проти поляків. На початку 1860-х рр. перспектива польської асиміляції євреїв дуже занепокоїла російську владу. «Зближення поляків і євреїв вимагає серйозної і зосередженої уваги уряду» - доносив київський генерал-губернатор

І. Васильчиков. «В єврействі, численному, освіченому і звільненому від обмежень уряд міг би знайти протидію польському елементу» [129, с. 146].

Як І. Васильчиков, так і М. Мілютін та М. Муравйов у своїх ідеях були схильні використовувати євреїв у таких цілях, однак тиск стереотипів не дозволяв створити дієву систему національної протидії в дусі «поділяй і владарюй» [194, с. 263].

Як зауважує Д. Бовуа, незважаючи на швидку русифікацію єврейства і нечисленність групи, дійсно пов'язаної з економікою великих польських господарств, росіяни і українці завжди вважали євреїв близькими до поляків і залежними від них. У 1898 р. ректор Київського університету Н. Ренненкампф поставив поляків і євреїв поруч у своїй книзі «Польське і єврейське питання», а С. Дубнов у праці, опублікованій після революції, повторює стереотип про «соромний спадок епохи польських панів, які експлуатували селян і споювали їх за допомогою євреїв» [176, с. 917].

Польське повстання 1863-1864 рр. і посилення російського впливу на Правобережжі після нього, спричинили заборону полякам купувати тут землю. Євреям також було заборонено не тільки купувати землю, але і орендувати її. Але на практиці цієї заборони не завжди дотримувались, адже це не було в інтересах російських землевласників, яким було вигідно здавати євреям свої володіння в оренду. Проте право мешкати поза смугою осілості євреям механікам, винокурам, пивоварам та іншим ремісникам було підтверджено, за умови, що вони матимуть при собі паспорт [61, арк. 1].

Земська реформа не містила ніяких обмежень для євреїв. Вони нарівні з християнами могли брати участь у виборах в земські органи влади, обіймати різні посади в земствах. Правда, вже в 70-х рр. XIX ст. ситуація змінилась не на користь євреїв. Їх кількість у міських думах і управах не повинна була перебільшувати третини загального складу цих органів. Та євреї отримали право голосувати нарівні з християнами [147].

Ліберальні перетворення наприкінці 70-х рр. почали гальмуватись. Першість у державній політиці стали здобувати консерватори. Причини

зміни політичного курсу у вирішенні єврейського питання варто шукати у кількох подіях. У 1869 р. світ побачила сумнозвісна «Книга кагалу» Я. Брафмана, де автор темними фарбами змальовує внутрішнє життя єврейської громади, розвінчуючи негативний вплив кагалу на процес емансипації єврейства і підтримання культу Талмуду. Маючи антисемітське забарвлення, книга, тим не менше, знайшла шанувальників у владній верхівці, які взяли її на озброєння у спробах розв'язання єврейського питання.

Окрім того, сильним потрясінням не лише для єврейського населення, але і для громадської думки імперії, став єврейський погром в Одесі 1871 р. Несподіваний вибух юдофобських настроїв у суспільстві переконав уряд в провалі ідеї емансипації євреїв. Знову відродились думки про те, що знищення перешкод на шляху економічної діяльності євреїв неминуче спричинить серйозну конкуренцію місцевим національним групам. Тому наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. одними з головних мотивів в урядовій політиці стали економічні: набір звинувачень був «класичним» - експлуатація сільського населення та погіршення рівня життя селян.

Реформи, які відбулись в державі, стали причиною соціального, економічного, політичного дисбалансу в державі, що викликало критику ліберальних перетворень Олександра ІІ консервативними політичними силами. Це стало міцним підґрунтям для розробки правих націоналістичних політичних доктрин, невід'ємною частиною яких був антисемітизм, і для посилення українського та польського національних рухів, представники яких, логічно, прагнули використати пом'якшення політичного режиму на свою користь [153, с. 15].

Російські консерватори були переконані, що спроба політичної асиміляції єврейства вичерпала себе, не давши відчутних результатів. Тепер, на їх думку, лише за допомогою соціальної сегрегації та економічного апартеїду по відношенню до єврейства можна було врегулювати єврейське питання в Російській імперії. На думку О. Безарова, політика державного

антисемітизму була закономірним явищем в розвитку офіційної консервативної ідеології, оскільки в умовах підвищеної популярності консервативних ідей у вищих ешелонах влади єврейське питання не могло бути вирішене по-іншому [171, с. 43].

Замах на Олександра II 1 березня 1881 р. став каталізатором вибуху антисемітизму в 1881 – 1882 рр., в якому знайшли вихід всі переживання і тривоги російського суспільства. Міністр внутрішніх справ М. Ігнат'єв зауважив у одному із циркулярів, що погроми були «звичайною формою помсти християнського населення» і вимагав провести на місцях розслідування всіх випадків «переслідування» євреїв християнами.

На думку Д. Бовуа, антисемітизм на Правобережній Україні, характерний для всіх етнічних груп, був найбільш відчутним серед росіян та українців з причини їх численності та можливості адміністративно-правового тиску. Погроми в Києві були спровоковані православним націоналістичним міським населенням, охопленим релігійною ворожістю [176, с. 917].

Погроми не були новим явищем для суспільства Російської імперії, вони мали місце у 1821 р., 1859 р., 1871 р. і мали стихійний характер. Проте, хвиля погромів, що прокотилась імперією в 1881 р. була закономірним наслідком суспільно-політичних процесів.

Хронологічно першим став погром в Єлисаветграді 15-17 квітня 1881 р. Преса, і, особливо, «Новоросійський телеграф», поширювала слухи, що християнське населення на Пасху збирається громити євреїв. Серед населення склалось враження, що майно євреїв не перебуває під захистом закону. Ходили слухи про царський указ, який закликав до погромів. Звісно ж, підливала масла у вогонь інформація про участь євреїв у вбивстві імператора Олександра II.

У погромі взяли участь прикажчики, працівники трактирів і готелів, кучери, лакеї, денщики, солдати [119, с. 612]. Часто до погромників приєднувались робітники фабрик. Під час погромів, у більшості випадків,

війська були бездіяльні, оскільки чекали наказу згори, а поки він надходив, погром часто згасав сам по собі.

З Єлисаветграду погроми поширились далі по смузі осілости, часто вони обмежувались розгромом шинків. Більшими за масштабами збитків були погроми в Ананьївському повіті, зокрема в м. Березівці, де зазнали руйнувань всі єврейські будинки. Погромна хвиля перекинулася на Київську губернію. 26 квітня відбувся погром в м. Києві, який став найбільшим за 1881 р. Загалом в губернії відбулось 48 менших погромів. В 1882 р. погромна хвиля стала спадати.

Погромні настрої мали місце і в Уманському повіті. В київській газеті «Заря» про це писали так: «Правнуки товарищей Гонты и Железняка населяют окрестности и предместья города. Приняв в соображение эти исторические факты, можем представить себе ужас, который овладел здешним еврейским населением после елисаветградской и киевской катастрофы... 26 апреля, в воскресенье, был базарный день и мужиков съехалось много. Полиция приказала не отпирать лавок вплоть до 12-го часу... Беспokoйство евреев еще больше усилилось. Говорили о 30 апреля и о 1-2 мая, как о днях избиения евреев, разорения и разграбления их имущества. В течении всего дня 30 апреля евреи размещали по русским домам имущество свое...» [134, с. 3]. Ще кілька днів тривожні настрої панували в середовищі євреїв. Однак погрому вдалось уникнути. Селами уманського повіту їздив ісправник та заспокоював селян. Головним аргументом на користь погрому, який звучав від селян, було те, що нібито цар наказав громити євреїв. В таких настроях можна побачити вплив пропагандистської роботи, яку проводили чорносотенні організації на селі. Можна припустити, що погрому вдалось уникнути завдяки тому, що на Уманщині незначним був прошарок населення, яке могла б стати рушійною силою заворушень. Натомість у великих промислових містах він був більшим, а відтак і погромна хвиля там була потужною. «Местные крестьяне, хоть они и потомки Гонты, Железняка и товарищей, но в течении полутора веков они

усвоили себе иные нравственные начала. Да притом работа в поле их занимает гораздо более, чем еврейский вопрос» [134, с. 3].

24 травня 1881 р., в базарний день, спалахнула сварка між селянином с. Подібна Максимом Грушею та євреєм Мошком Мазурем, в ході якої останній вдарив дружину селянина. За лічені хвилини зібрався натовп, і, обурені таким вчинком єврея, міщани та селяни хотіли його провчити. Але, як зазначено у звіті київському генерал-губернатору, заворушень вдалось уникнути тільки завдяки міському приставу і голові, які вчасно прибули на місце і вговорили натовп розійтись. М. Мазура було кинуте до в'язниці [75, арк. 39].

З-поміж причин погромів сучасники виділяли економічні, причому в погромах вони вбачали протест, спрямований проти євреїв, які визискували мешканців краю. Інші зазначали, що населення, зазнаючи постійного економічного тиску і проживаючи в несприятливих економічних умовах, просто шукало, на кого вилити свій гнів. Євреї виявились зручною мішенню, оскільки складалось враження, що вони найменш захищені державою. Зовсім мало було тих, хто причини погромів вбачав у національній чи релігійній нетерпимості.

Одеський генерал-губернатор князь О. Дондуков-Корсаков у доповідній записці міністерству внутрішніх справ висловив думку, що погромам сприяло бродіння в народних масах, спричинене смертю Олександра II, неприхильність до євреїв через їх економічну діяльність, господарську розруху і бідність населення, викликану несприятливими умовами землеробства і торгівлі в останні роки, революційну агітацію. На думку генерал-губернатора, не можна сприймати погроми як бажання поживитись, адже погромники не грабували євреїв, цим займались навколишні селяни, через що їм нерідко приписують участь у погромах [119, с. 614].

У 1909 р. барон Гінзбург представив уряду записку, в якій невідомий автор по-іншому описує погроми. Так, він зауважив, що погроми – це добре

спланована акція. Як аргумент свого припущення він наводить той факт, що за кілька днів до погрому місцева преса часто повідомляла час і місце запланованого злочину, розпалювала юдофобські настрої. Цікавим є зауваження про те, що погроми відбувались тільки в залізничних населених пунктах. В день погрому потягом прибувала шайка обірваних найманців, яка й була головною рушійною силою безчинств. Озброєні євреї не дали одній з таких груп висадитись в Бердичеві. Автор записки винуватцем погромів назвав антисемітську негласну організацію, до складу якої, можливо, входили і представники влади [119, с. 617].

Міністр внутрішніх справ О. Ігнатьєв причини погромів теж був схильний вбачати в економічному визискуванні селян. У листопаді 1882 р. створено спеціальні комісії для з'ясування того, які саме сторони економічної діяльності євреїв приносять шкоду місцевому населенню, і які необхідно провести заходи, щоб такий вплив знизити.

Створювався комітет про євреїв, який мав опрацювати матеріали губернських комісій і виробити остаточний документ. До складу комітету ввійшли: товариш міністра внутрішніх справ Готовцев, професор І. Андрієвський та деякі генерал-губернатори. За короткий проміжок часу комітет виробив план змін законодавства про євреїв, однак реалізовані були тільки «Тимчасові правила» [113, с. 691], за якими євреї не мали права селитись в сільській місцевості, купувати нерухоме майно поза містечками і містами, орендувати земельні угіддя, торгувати в неділю та у християнські свята. «Тимчасові правила», затверджені 1882 р., в першу чергу, негативно вплинули на бідніші верстви єврейської спільноти, які займались, в основному, дрібною торгівлею в селах. До 1904 р. «Тимчасові правила» стосувались і євреїв, які проживали по всій імперії (за винятком тих, хто мав університетську освіту). У 1887 р. євреям заборонили переїжджати з одного села в інше [137].

Заборона євреям селитись в сільській місцевості, згідно з «Тимчасовими правилами», була введена як тимчасовий захід. Звільнялись

від неї тільки жителі землеробських колоній. Було призупинено здійснення купчих договорів і закладних на ім'я євреїв, а також засвідчення на їх ім'я орендних договорів на нерухоме майно поза містами і містечками, доручень на управління і розпорядження нерухомим майном [105, с. 816]. «Тимчасові правила» не поширювались на осіб, які мали право проживання поза смугою осілості за освітнім цензом – лікарів, адвокатів, інженерів, оскільки євреї цих професій не викликали невдоволення місцевого населення.

Оскільки неодноразово виникали ситуації, коли важко було однозначно встановити, до містечка чи до села належить дім того чи іншого єврея, як відрізнити село від містечка, то сенат встановив ознаки містечка: перш за все, це коли поселення визначене містечком в офіційних актах, згідно з розпорядженнями законодавчої влади; коли нерухоме майно в таких населених пунктах за законом від 31 травня 1872 р. обкладалось податком на користь казни, коли наявним було містечкове громадське управління [105, с. 817].

У 1887 р. міністерством народної освіти затверджено відсоткову норму для євреїв, які навчалися у вищих навчальних закладах. У смузі осілості вона складала 10% від загальної кількості студентів, поза смугою осілості – 5%, а в Москві та Санкт-Петербурзі – 3% [188]. Відсоткова норма була підтверджена законом від 16 вересня 1908 р.

Євреї, які отримали дипломи вчених ступенів доктора медицини і хірургії, або доктора медицини, а також доктора, магістра або кандидата з інших спеціальностей, могли селитися в усіх губерніях та областях імперії і займатися торгівлею або промислами. Такі євреї могли мати при собі сім'ю і двох слуг зі своїх одновірців. Навіть не працюючи за спеціальністю, євреї, які мали науковий ступінь або закінчили університет, мали право повсюдного проживання [94, с. 28].

«Тимчасові правила» невдовзі планувалось замінити новими законами, які б досконаліше регулювали життя єврейського населення імперії. Для цього навіть було організовано особливу Вищу комісію на чолі з графом

Паленом, який вважав, що система репресивних заходів повинна бути замінена системою поступових дозвільних законів, які б зрівняли у правах євреїв з рештою населення. Хоч, на думку графа, такі зміни варто було проводити поступово і дуже обережно [100, с. 833]. Звісно ж, ліберальні ідеї графа Палена та його однодумців не могли бути реалізовані в умовах наступу самодержавства на права і свободи усього населення імперії.

Кінець правління Олександра II позначився посиленням антисемітських настроїв. Катастрофа, в яку потрапив імператорський потяг, сприяла ще більшій консерватизації політики уряду і посиленню православного елемента в житті держави. Євреї як ніколи раніше почали мозолити очі фанатично налаштованому імператору. 1891 р. відбулось сумнозвісне виселення євреїв з Москви, яке гучно відгукнулось в країнах Західної Європи. Проте царський уряд заперечував інформацію про будь-які репресії проти євреїв.

Контр-реформи останніх років правління Олександра III, як от скорочення земського і міського самоуправління, посилення влади дворянства і духовенства, що втілилось у створенні інституту земських начальників і збільшенні кількості церковнопарафіяльних шкіл у порівнянні зі світськими, заборона у 1890 р євреям брати участь у виборах гласних в органи земського самоуправління, – все це спричинило початок масової еміграції євреїв до США, Канади, Аргентини, Палестини [211, с. 32].

Головним наслідком дії російських антисемітських законів було «зараження» корупцією всієї системи державної адміністрації, як вважає П. Джонсон. Звісно, що обмежувальні закони стосовно євреїв не вирішили «єврейського питання», однак сприяли вирішенню в недалекому майбутньому «питання самодержавства» [349].

Політика імператора Миколи II по відношенню до євреїв мало чим відрізнялась від політики його батька. Продовжувалась боротьба з будь-якими проявами революційного руху, особливо серед єврейського населення, яке вважалось головним носієм бунтарських ідей. Це переконання не було

позбавлене сенсу, адже середовище замкненого в смузї осілості єврейства, заляканого і безправного, було сприятливим для зародження спротиву існуючій системі.

Комісію І. фон Гільдебрандта, яка пропонувала відмінити «Тимчасові правила», було розпущено. Економічне становище єврейського населення смуги осілості погіршилось після встановлення в 1895 р. державної монополії на торгівлю спиртним. На 1897 р. близько половини єврейства смуги осілості були безробітними [146].

В результаті посилення урядової антиєврейської політики і пропаганди відновились погроми. Навесні 1903 р. жертвами стали євреї Кишинєва, де було вбито 49 осіб. У вересні від погрому постраждали євреї Гомеля.

У зв'язку з народженням в імператорській сім'ї сина було послаблено деякі обмежувальні закони щодо євреїв, для них відкрилось 101 село смуги осілості, право проживання поза смугою осілості отримали комерційні радники, «зразкові» учасники російсько-японської війни та їх родини. Отримали право проживання в сільській місцевості купці І гільдії і деякі категорії ремісників [146].

Реакційна політика уряду часів Миколи II призвела до прийняття в 1896 р. «Зводу установ та уставів управління духовних справ іноземних віросповідань християнських та іновірних», згідно з яким громадські молебні євреям дозволено проводити виключно в смузї осілості і тільки в синагогах та молитовних школах. У синагогах можна було збиратись виключно на молитву, всі інші зібрання суворо заборонялись [95, с. 123-124].

Пожвавленню суспільного життя сприяло скликання І Думи. Близько 70% євреїв смуги осілості взяли участь у виборах, в результаті чого до складу Думи ввійшло 11 депутатів від єврейського населення. Головною метою діяльності Думи було вироблення законопроекту про повне зрівняння в правах усіх громадян з відміною всіх обмежень і привілеїв, визначених станом, національністю, релігією і статтю [146]. Влітку 1906 р. спалахнув погром у Білостоці, який показав реальну глибину політичної конфронтації

всередині суспільства. Дума звинувачувала у цьому уряд, а аж ніяк не місцеве населення, як це намагалися довести праві партії.

Результати виборів до II Думи вже не були такі втішні для євреїв. В ході політичної боротьби між єврейськими політичними партіями і розколом «Союзу для досягнення рівноправ'я для єврейського народу» до II Думи обрані чотири депутати-євреї. На такий результат також вплинула діяльність чорносотенних організацій, які всіляко намагалися не допустити єврейське населення до участі у виборах. Депутатами III і IV Думи від єврейства були, в основному, представники землевласників і заможних міщан, які виражали інтереси правих політичних партій. Від єврейського населення до III Думи були обрані два депутати – Л. Нісселович та М. Фрідман, які ніяк не могли впливати на рішення Думи.

До IV Думи ввійшли М. Фрідман, І. Гуревич, М. Бомаш. Для їх підтримки було організовано політичне бюро, що складалось з представників Єврейської народної групи. При політичному бюро діяло інформаційне бюро, яке збирало матеріали про переслідування євреїв та публікувало їх як в Росії, так і за кордоном; головну роль в ньому відігравав А. Браудо [146].

Дума як орган влади, всупереч очікуванням революціонерів, створювалась задля підтримки самодержавства, позиції якого похитнулись. Жодного важливого документу з врегулювання єврейського питання не було прийнято. Законопроект «Про життя євреїв» з пояснювальною запискою Ю. Гессена навіть не було розглянуто, така сама доля спіткала законопроект прем'єр-міністра П. Столипіна, імператор не наважився його прийняти. Таким чином, можливо, Микола II не хотів іти на конфронтацію з юдофобськи налаштованими урядовцями і сильними на той час партіями правого спрямування.

Відомо, що 22 травня 1907 р. П. Столипін запропонував затвердити циркуляр про невиселення євреїв, які незаконно поселились в сільській місцевості. Прем'єр-міністр аргументував це тим, що наслідки виселення завжди були негативні як для євреїв, так і для місцевого населення, так як

неможливо без особливої шкоди розірвати економічні відносини в тому чи іншому регіоні.

Однак цей документ, як інші подібні, не був розглянутий Думою, більшість в якій становили націоналістичні чорносотенні партії «Союз руського народу», «Російський народний союз ім. Михайла Архангела» та інші. Наприклад, головною метою діяльності «Союзу руського народу» було служіння російському народу як оплоту самодержавної православної держави. Євреям заборонялось вступати до його лав [222, с. 38].

Як бачимо, все ХІХ ст. означене спробами розв'язати «єврейське питання» на найвищому державному рівні. Різкі переходи від лібералізму до консерватизму сприяли розгалуженню єврейського законодавства, збільшенню кількості нормативно-правових актів, які регулювали життя єврейського населення.

Висновки до розділу 2. Встановлено, що правове становище єврейського населення Російської імперії впродовж ХІХ ст. було хитким і непевним. Влада імперії намагалась розв'язати єврейське питання різними способами, що означало нездатність виробити чітку політичну лінію і її дотримуватись. Прослідковано політику російських імператорів щодо євреїв від Катерини ІІ до Миколи ІІ та проаналізовано віхові законодавчі акти, які впливали на життя єврейського населення. Доведено, що заходи уряду не досягли своєї цілі – інтегрувати євреїв як повноправних громадян до соціуму імперії. Досліджено процес формування смуги єврейської осілості як особливої територіальної одиниці, на якій дозволено було проживати євреям. Виявлено особливості адміністративного управління євреями Російської імперії, встановлено функції кагалу та окреслено його вплив на єврейську громаду. Окрім того, показано формування окремого єврейського законодавства, встановлено його суперечливість, коли нормативно-правові акти заперечували один одного, що спричиняло плутанину та провокувало зловживання. З'ясовано причини загострення антисемітизму в 80-х рр. ХІХ ст. на загальнодержавному рівні та доведено присутність антисемітських

настроїв серед населення Уманського повіту. У розділі побіжно проаналізовано законотворчість уряду в сфері єврейської освіти та доведено, що освіта була одним з головних напрямів удару по єврейській окремішності. Виявлено, що головною перешкодою на шляху повної асиміляції євреїв була релігія, а уряд не брав цього до уваги.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ

3.1. Динаміка чисельності єврейства в соціальній структурі регіону

У другій половині XVIII ст. Умань у джерелах фігурує як одне з найбільших міст Правобережної України та великий торговельний центр. Торгівлею тут займались, здебільшого, вірмени, греки та євреї. Уманську волость орендували 60 посесорів, які постійно жили в місті. Умань була відома, з-поміж іншого, Базиліанським училищем на 400 учнів, заснованим власником міста С. Потоцьким [123, с. 1551].

Після подій Коліївщини 1768 р. місто досить швидко повернуло своє політико-економічне значення для Правобережної України. Три поділи Речі Посполитої, які повністю перекроїли карту Європи, зачепили і землі історичної Уманщини. За останнім, третім поділом Польщі, місто увійшло до складу Російської імперії.

Упродовж XIX ст. декілька разів змінювалось місце Умані в системі адміністративно-територіального поділу українських земель. Так, у 1795 р. Умань стала повітовим містом Вознесенської губернії, а через два роки її приєднано до Київської губернії. У 1838 р. Умань передано у відомство військових поселень, а після їх ліквідації 1857 р. – у цивільне відомство [106, с. 317]. В 1832 р. місто конфісковано у С. Потоцького за участь у січневому повстанні і передано у державну власність.

Наприкінці XIX ст. до складу Уманського повіту входило кілька містечок, серед них – Дубова, Тальне, Іваньки, Буки, Соколівка, Торговиця, 141 село, 15 деревень та 456 хуторів і ферм [251, с. 9]. Історично склалось, що євреї Уманського повіту здебільшого проживали в містечках, де становили більшість населення. Це зумовлювалось як законами, прийнятими упродовж XIX ст., які забороняли єврейському населенню поселятись в

сільській місцевості, так і традиційними для євреїв видами економічної діяльності, займатись якими було вигідніше в містечках.

Ще 1760 р. власник Соколівки Ф. Потоцький подарував жителям містечка грамоту, яка торкалась і єврейського населення. Згідно з нею, всі, хто виявив бажання поселитись в Соколівці, звільнялись на три роки від податків з виробництва горілки, меду та пива. Правда, в суботу та християнські свята євреям заборонялось торгувати, а кагал платив податок на користь місцевого костьола – пів каменя свічкового сала. Та все ж умови проживання для єврейського населення були сприятливими і через п'ять років тут налічувалось 585 жителів іудейського віросповідання [122, с. 432-433].

Це типовий приклад заснування традиційного єврейського містечка – штетла. Така назва прийшла з Речі Посполитої в XV-XVI ст. Саме так, пропонуючи єврейським поселенцям вигідні умови проживання і ведення різноманітних промислів практично без обмежень, польські магнати і шляхта сприяли утворенню величезної кількості єврейських містечок на всій Правобережній Україні. Економічно містечко як невеликий населений пункт було тісно пов'язане з селом, адже основним споживачем послуг і товарів єврейського виробництва було селянство. Традиційними заняттями євреїв у містечку були оренда поміщицьких володінь, торгівля, ремесла, скуповування сільськогосподарських продуктів, переробка і реалізація їх за вищими цінами тощо.

Окрім економічної ролі, містечко для єврейського населення мало сакральне значення. Адже штетл – це також унікальний характер своєрідного побуту східноєвропейського єврейства, який підкреслював релігійно-культурну окремішність і духовно-соціальну автономію общини. Тому поняття містечка поширювалось і на невеликі міста з кількістю 20-25 тис. мешканців з переважно єврейським населенням [145].

В історичних джерелах джерелах зустрічаються описи єврейського містечка з його повсякденним життям: «Дерев'яні будинки, скупчені в

повному безладі один біля одного, перенаселеність, ніби у великих містах. Вулиці, переповнені щоденними хвилюваннями та турботами, покручені, як знак запитання, закінчуються глухими тупиками, губляться серед в'їздів до брам, задніх дворів та польових доріг. Посередині лежить базар з лавками, ятками, невеликими магазинами. Щоденно, за винятком зими, приїжджають селяни та селянки з околиць, віддалених на кілька миль, привозять м'ясо, овочі, рибу. Натомість купують міські вироби, які продають євреї – капелюхи, черевики, чоботи, свічки... Гамір на базарі – наче перед кінцем світу» [354].

Штетл – це єврейський осередок в неєврейському, здебільшого, селянському оточенні. Багаті євреї в місті часто з погордою дивились на бідних, «заміських» євреїв, які мали тісні стосунки з селянами. Так само, як у випадку суперечок між єврейською біднотою та кагальною олігархією, в цьому можна побачити зародки соціальних конфліктів в середовищі єврейського суспільства, які почали проявлятися пізніше у дещо зміненій формі.

Євреї з містечка були свідомі своєї єврейськості. Навіть бідні, адже разом з господарським розвитком обмін між селом та містом приносив усе менші доходи, навіть коли жили в тісних халупах, не маючи в що одягнутись і часто голодуючи, були горді своєю єврейськістю і почувались добре там, де жили [348, с. 70].

Єврейський квартал міста Умані розташовувався на території Старого Базару. Про нього залишив згадку підполковник Демочані в своєму описі міста Умані: «Живуть євреї, особливо бідніші, по декілька сімей в одному домі, займаючи і підвальні приміщення. Ці будинки схожі більше на мазанки, групуються дуже близько один біля одного і висять один над одним на крутому схилі, не розмежовуючись ні дворами, ні парканами. При будинках немає ні туалетів, ні каналізації, а тому всі нечистоти залишаються перед будинками, забруднюючи вулиці, провулки та вузькі проходи між будинками. Весною та восени ґрунт, перенасичений цими нечистотами,

утворює смердючі калюжі, які довго не висихають; а літом цей висохлий ґрунт утворює смердючий пил. Саме житло більшої частини єврейського населення не має нічого схожого на здорове житло людини: приміщення сирі, низькі, тісні і до того ж надзвичайно брудні. В сінях при халупах розміщується домашня птиця та дрібна худоба. Взагалі гігієнічна обстановка найбіднішого єврейського населення жахлива, і якщо воно ще не вимерло, то це тільки завдяки тому, що частина міста, де євреї проживають, розміщена на доволі крутому схилі, а тому сама природа сприяє очищенню цієї частини міста, виносячи, під час дощів, нечистоти до річки, і тим самим сприяє провітрюванню і висиханню забрудненого ґрунту» [107, с. 1-2].

Подібний опис уманського єврейського кварталу залишив інший сучасник – П. Ф. Курінний, батько відомого вченого та культурного діяча П. Курінного: «проїжджаючи через Старий Базар м. Умані, я вжахнувся від тієї страшної єврейської бідності, яка тут існує... Напівзруйновані будинки і цілі вулиці, і з них виглядають страшні злидні. Важко сказати, чим живуть ці нещасні люди і навіщо вони так страждають?» [131, с. 65].

Однак інша частина євреїв м. Умані була доволі заможною. Податкових боргів на єврейській громаді не було, більшість промислових підприємств належала євреям. Як видно зі статистичних документів початку ХХ ст., євреї становили більшість серед власників кам'яних будинків, які були індикатором заможності та джерелом прибутку.

Етносоціальний склад населення історичної Уманщини в такому вигляді, який він мав наприкінці ХVІІІ ст., сформувався в ході буремних подій ХVІІ – початку ХVІІІ століть. В результаті поновної польської колонізації краю, яка розпочалась після придушення національно-визвольних змагань українського народу, панівною національно меншиною стали поляки. Їхні позиції були підірвані після придушення польського повстання 1830-1831 рр. Тоді поляків почали витісняти росіяни, а поки що польські магнати намагались відродити економічну могутність краю.

Чисельно поступаючись українському селянству, поляки були другою за кількістю етнічною групою. Вони разом з євреями у XVIII ст. зайняли провідні позиції у політичному та економічному житті Уманщини. В цілому на Правобережжі частка сполонізованої шляхти становила 7,8% населення, а євреїв – приблизно 3,5% [252, с. 6-7].

Євреї складали третю за чисельністю етнічну групу населення. На теренах Уманщини і Умані вони з'являються з часу заснування міста. Логічно, що Умань, яка мала зручне географічне розташування та сильний економічний потенціал, невдовзі перетворюється на типове єврейське містечко, а загальна кількість євреїв на території Правобережжя зросла і в середині XIX ст. становила уже 10% від усього населення. Як зазначає Ш. Шварцман, у 1797 році в Умані мешкало 1324 міщан-євреїв, 130 міщан-християн, купців-євреїв – 57 осіб, а купців-християн – усього 6 осіб [339, с.9].

Зміни в кількісному складі єврейського населення міста Умані наочно демонструє таблиця «Рух єврейського населення в найбільш типових містах Південно-Західного краю за час від 1765 до 1787 р.», уміщена в одному з випусків журналу «Єврейська старовина». Так, станом на 1765 р. у місті мешкав 301 єврей. Буремні події Коліївщини, безумовно, вплинули на зменшення кількості єврейського населення Умані, однак цифри, подані в таблиці, не сягають космічних величин. Через вісім років після Коліївщини 1768 р. в Умані проживало 277 євреїв, на 24 особи менше, ніж у 1765 р. Надалі кількість осіб іудейського віросповідання стрімко збільшувалась і в 1784 р. становила 987 осіб, а у 1787 р. – 992 особи [223, с. 375].

І хоч в інших джерелах можна зустріти дані про зменшення кількості єврейського населення після Коліївщини вдвічі [101, с. 100], все ж незаперечним лишається факт про швидке розселення і збільшення його чисельності на території усього Правобережжя в другій половині XVIII ст. Цьому сприяло кілька факторів. По-перше, це ліквідація Запорозької Січі в 1775 р., наявність російських військ в українських воєводствах, та зменшення

загрози з боку гайдамацького руху, а по-друге – інтенсивна колонізація Півдня України, або ж Новоросії, куди євреям доступ не був обмеженим.

Наприкінці XVIII – у XIX ст. в цілому на Правобережній Україні кількість міського населення збільшувалась. За підрахунками І. О. Гуржія, міських мешканців Київської губернії у 1811 р. налічувалось 64,3 тис. осіб, у 1825 – 73,8 тис., 1840 – 125,5 тис., а у 1858 – 203,6 тис. Порівняно з 1811 р. їх кількість зросла у 3,16 рази й становила 10,5% від усього населення губернії [143]. Це підтверджують дані, вміщені у відомостях і статистичних звітах, складених за запитами Київського губернського правління. В 1829 р. кількість єврейського населення Умані становила 2301 особу [86, арк. 9], а в 1837 р. ця цифра зросла до 6097 осіб [58, арк. 8].

У рапорті про кількість населення в місті за 1828 р. містяться такі цифри: євреїв міщан – 3553 осіб, євреїв купців III гільдії – 128 осіб, тоді як міщан християн – 242 особи, а християн купців III гільдії – 6 осіб [85, арк. 90]. Міщан християнського віросповідання на початку XIX ст. налічувалось 327 осіб, дворян та чиновних людей – 68 осіб, військових чинів – 36 осіб, удільних селяни – 30 осіб, чиновників і їх дітей – 48 осіб, дворових людей – 18, католицьких ксьондзів і базиліан – 16 осіб, купців-християни – 13 осіб та православних священиків – 10 осіб. Все інше населення міста становили кріпаки та слуги магната Станіслава Потоцького [276, с. 54].

Незважаючи на те, що юридично євреї не мали права проживати в сільській місцевості, було б неправомірно говорити про них лише як про міщан. Певна кількість єврейського населення все ж мешкала в селах Уманського повіту. Найбільше – в селах Шельпахівка (107 осіб), Христинівка (145 осіб), Розсішки (105 осіб), Верхнячка (124 особи), Маньківка (2020 осіб), Бабанка (115 осіб), Чорна Кам'янка (122 особи) та у Вороному (332 особи) [27, арк. 15-107] (див. додаток 1). Закони від 1899 р. також закріплювали поділ єврейського населення імперії на дві категорії: міські єврейські громади та сільські, з власними органами управління, які, звісно, підпорядковувались державним.

Єврейське населення владою було визнано за окрему корпорацію, на зразок дворянського стану, і, відповідно, мало свою корпоративну структуру та органи влади. До міських єврейських громад входили купці, ремісники, міщани. Вирішенням господарських проблем у таких громадах займались міські громадські управління, а справами, які стосувались станових питань – відповідні станові установи. У виборах євреїв на громадські посади також брали участь виключно представники їх стану. До того ж, окремо від виборів, які проводились на аналогічні посади християнами.

Ситуація дещо змінилась після першого польського повстання. Хоч доказів участі у повстанні євреїв було небагато, а більшість з них, навпаки, проявила лояльність до влади, уряд переконливо «рекомендував» губернатору не допускати на посаду, наприклад, міського голови, поляка чи єврея. Тут проти євреїв спрацювала їх економічна співпраця з польською шляхтою. Через це євреїв-орендарів чи управляючих маєтками називали «шляхетськими євреями». Ситуація, яка добре проілюструвала таку політику уряду, склалась в Умані після виборів міського голови 1879 р. На цю посаду було обрано Северина Івановича Вишнівського, «поляка и католика, но благонадежного». Однак губернатор його не затвердив, пам'ятаючи, очевидно, рекомендацію уряду щодо поляків та євреїв.

Сільські єврейські громади склались із євреїв-землеробів і також існували окремо від селян-християн. Управління такими громадами велось на основі особливих правил, з правом вибору зі свого середовища шульців та бейзицерів [117, с. 954].

Як видно, держава все ж визнавала існування окремого єврейського «стану», подібно до дворянського, духовного тощо, та поділ цього стану на окремі групи – міщан та селян, так само, як це було серед християнського населення. Ознакою належності до єврейства була релігія, тоді як належність до міщан чи селян визначалась видом занять.

Найповніші дані про кількість, національний та соціальний склад населення міста Умані та повіту містяться в «Першому всезагальному

переписі населення Російської імперії» за 1897 р. До нього усі відомості мали уривчастий, часто однобічний характер, не дозволяли поглянути на питання соціального та національного складу населення Уманського повіту в цілому, в одній часовій площині.

За кількістю населення Уманський повіт займав друге місце після Київського. На його території мешкало 320744 особи. Чисельність міського населення в Уманському повіті також була високою – 31016, більше було тільки в Київському та Бердичівському повітах. Місто Умань вважалось одним з найбільш важливих міст губернії [118, с. 4-5].

Єврейське населення зосереджувалось, в основному, в містах – 31,55%, поступаючись православному населенню, яке становило 60,04%. В сільській місцевості частка євреїв була втричі меншою – 9,32%. Загалом по кількості населення в губернії на першому місці були українці – 79,21%, на другому євреї – 12,10%, на третьому росіяни – 5,89%.

При розподілі населення за віросповіданням, спостерігаємо подібну картину і в Уманському повіті. Першість зберігало православне населення, на другому місці були іудеї, на третьому – римо-католики (див. таблицю 1) [118, с. 86-87].

Таблиця 1. Склад населення Уманського повіту за віросповіданням

Віросповідання	Кількість в повіті (осіб, %)		Кількість в місті (осіб, %)	
	осіб	%	осіб	%
Православні	279107	87,01	11961	38,56
Іудеї	37875	11,80	17945	57,86
Римо-католики	3003	0,94	994	3,20
Старообрядці	452	0,14	3	0,01
Протестанти	207	0,07	86	0,28
Магометани	81	0,03	14	0,05
Інші християни	18	0,01	13	0,04

Якщо єврейське населення в повіті складало 11,8%, то в місті було в абсолютній більшості – понад 57%. Ці цифри значно більші, ніж загалом відсоток єврейського населення в губернії.

На початок ХХ ст. етносоціальний склад населення Уманщини в цілому залишався без змін. У місті Умані, як і раніше, за свідченнями Х. Ящуржинського, більшу частину населення складали євреї, так само майже вся торгівля зосереджувалась в їх руках. Українське населення складалось з міщан та селян. Польська громада була нечисленною, близько тисячі чоловік; в повіті до неї належали майже всі поміщики й посесори. Характерним був той факт, що в основному польська спільнота, як і раніше, підтримувала культурне життя повіту і міста. Серед польського населення чималий відсоток складала інтелігенція [346, с. 29].

Щодо кількісного складу населення Умані, то в місті і передмістях мешкало близько 50 тис. осіб. Серед них єврейське населення становило 33 тис., християнське (українці, поляки, росіяни) – близько 16 тис. Купців першої і другої гільдій – 50, міщан – 4396 сімей [346, с. 25]. Отже, етнічний склад населення Уманщини практично не змінювався впродовж кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. В повіті, як і загалом по губернії, на першому місці по кількості були українці, далі йшли євреї, поляки, росіяни та інші. Щодо міста, то по кількості на першому місці стояли євреї, потім йшли українці, поляки, інші національності.

Верхівку соціальної драбини займали поляки, але після повстання 1830-1831 рр. в регіоні, як і скрізь по губернії, посилились позиції російського національного елемента. Заможне єврейство було не таким чисельним, в порівнянні з польськими та російськими поміщиками, але все ж справляло помітний вплив на життя повіту і, особливо, Умані. Прибутки з капіталу та нерухомого майна отримували 196 єврейських сімей міста та 96 сімей повіту [118, с. 233-235].

Соціальний статус єврейства Російської імперії викликав дискусії і суперечки упродовж усього ХІХ ст. Спроба поділити євреїв на стани була здійснена відразу після включення Правобережної України до складу Російської імперії. Катерина ІІ позбавила євреїв статусу окремого етнічно-релігійного стану та інтегрувала їх до станової системи імперії. Але

особливістю єврейського населення було те, що воно не мало власної станової еліти. Тому заможних євреїв було приписано на рівних правах до купецької гільдії, а бідніших – до стану міщан. Згодом усі євреї входили до п'ятьох станів: купці, ремісники, землероби, міщани осілі та неосілі, які були найбільш безправними. Але в містах євреї наštовхнулись на вороже ставлення з боку поляків і німців, які не бажали допускати їх до місцевого самоврядування, та російських купців, які боялись конкуренції.

Реформа Катерини II з включення єврейського населення до різних соціальних груп, не була втілена в життя повністю і мала свої особливості. Наступники імператриці швидко усвідомили, що повна ліквідація кагалу і позбавлення євреїв статусу окремої етнічно-релігійної групи призведуть до втрати контролю над ними. Тому, незважаючи на юридичне включення єврейського населення до соціальних станів імперії, фактично вони продовжували складати окрему групу населення і підпорядковуватись кагалові – до його ліквідації в 1844 р.

Єврейське населення Київської губернії належало до різних соціальних груп, але чисельно найбільше – до міщанства, купецтва та селянства. Дворянський стан також мав представників від євреїв. В губернії до «потомственных» дворян належало 16 євреїв, до «личных» (персональних) дворян – 359 осіб, до «потомственных и личных почетных граждан» - 584 особи. В Уманському повіті «потомственных» дворян серед євреїв не було зовсім, «личных» - 28 осіб, «потомственных и личных почетных граждан» - 14 осіб.

Більше половини єврейського населення Київської губернії належало до міщанського стану – близько 414 тис. осіб, у відсотковому відношенні це понад 61% до решти міського населення. Відсоток міського єврейського населення в Уманському повіті був значно вищим і сягав понад 77%. Купецький стан в Київській губернії складала переважно євреї – 70,4%, тоді як такий показник в Уманському повіті перевищував 82%.

Переважає більшість населення Київської губернії належала до стану селянства – понад 77%. Відсоток євреїв серед них був незначним – усього 0,2%. В Уманському повіті кількість євреїв, зайнятих в сільському господарстві, складала 0,08% серед всього селянського стану, який становив 83% від усього населення, а це значно вищий показник в порівнянні з губернією (див. таблицю 2, 3) [118, с. 272-273].

Таблиця 2. Розподіл єврейського населення Умані за станами

Стан	Всього (осіб)	З них євреїв (осіб)
Дворяни «потомственные»	856	-
Дворяни «личные»	665	18
«Потомственные и личные почетные граждане»	253	14
Купці	492	417
Міщани	23033	17186
Селяни	5231	58
Особи, які не належать до станів	57	5
Особи, які не вказали стану	48	1
Іноземні піддані	164	10

Таблиця 3. Розподіл єврейського населення Уманського повіту за станами

Стан	Всього (осіб)	З них євреїв (осіб)
Дворяни «потомственные»	914	-
Дворяни «личные»	352	10
«Потомственные и личные почетные граждане»	487	-
Купці	66	46
Міщани	24520	19707
Селяни	261477	156
Особи, які не належали до станів	244	-
Особи, які не вказали стану	119	13
Іноземні піддані	250	-

Таким чином, проведений аналіз демографічної статистики і динаміки чисельності єврейського населення Умані та повіту показав, що від кінця XVIII ст. кількість євреїв неспинно зростала. Якщо станом на 1787 р. у місті було зафіксовано 992 жителі іудейського віросповідання, то у 1897 р. цей показник складав 17945 осіб.

3.2. Основні види економічної діяльності єврейського населення Умані та повіту

Частина євреїв, що проживала в сільській місцевості, була зайнята управлінням маєтків російських та польських землевласників. Часто це були досить впливові та заможні люди, що допомагало їм уникнути примусового виселення в міста. На основі статистичних даних, опублікованих у 1884 р., можна відзначити площу орендованих євреями земель на Правобережній Україні. У Волинській губернії вона складала близько 304 тис. дес., в Подільській – 240 тис. дес., у Київській – 261 тис. дес. [176, с. 917]. Частина орендних угод укладалась євреями на імена підставних осіб.

Єврейське населення, що проживало на інкорпорованих до Російської імперії територіях після поділів Польщі, продовжувало займатись тими видами економічної діяльності, які були йому властиві з часів Речі Посполитої. Історично склалось, що єврейське населення Польщі мало безпрецедентно широкі привілеї в порівнянні з єврейським населенням інших країн Європи, особливо в економічній сфері. Польські поміщики охоче користувались послугами євреїв-орендарів, відкупників податків і були без них як без рук. Єврей був посередником між поміщиком і селянами. Це стало причиною того, що український селянин ототожнював єврея з паном, обоє були для нього уособленнями влади та визискувачами. Тим більше, що у щоденному житті селянин частіше мав справу з євреєм-орендарем, ніж з поміщиком [351, с. 68].

Євреї в селах, будучи орендарями та управляючими, контактували безпосередньо як з українськими селянами, так і з власниками маєтностей. Підтримуючи одночасно контакти з єврейськими купцями, євреї швидко розвинули систему ефективної господарської діяльності. Як управляючі та орендарі вони видавали рекомендації щодо використання шляхетської землі і способами виробництва та реалізації продукції. Як шинкарі, продавали продукти, що вироблялись в маєтку, а не лише спиртне. Рознощики та крамарі задовольняли потреби селян в міських товарах та купували в них

сільськогосподарські продукти. Єврейські корчмарі та дрібні торговці часто здобували довіру селян, а потім вирішували за них найрізноманітніші справи, не лише торгіві. Євреї-торгівці продавали надлишки продукції з шляхетських маєтків у місті та постачали село міськими товарами, частіше всього виробленими євреями-ремісниками. Таким чином в суспільстві діяла господарська система товарообігу між містом та селом, яку обслуговували, здебільшого, євреї [348, с. 42].

З'єднуючою ланкою між селянами, шляхтою та міщанами були євреї. Якщо не брати до уваги конкуренцію з боку християн, дрібної шляхти, то ця система діяла досить успішно. Однак, з іншого боку, це було зіткнення двох світів, яке час від часу сягало високого градусу протистояння.

Наприкінці XVIII ст. євреї, які мешкали в сільській місцевості, займались, як уже згадувалось, орендою, віддаючи частину прибутків поміщикам. Так функціонувала дещо вужча, однак так само взаємовигідна система економічних відносин «єврей-поміщик», хоч складно ставити в один ряд польського шляхтича та єврея, зважаючи на правову «нижчість» останнього. Поміщики завжди з погордою ставились до своїх орендарів, при кожній нагоді демонстрували це та нагадували єврею про його місце.

Більшу частину року мало не всі польські поміщики перебували у великих містах, де було чим розважитись і витратити гроші. За стан маєтків їм не було причин хвилюватись, адже вони перебували в надійних руках орендаря, який справно сплачував кошти за оренду. В джерелах того часу поняття «єврей» і «орендар» стали настільки тотожними, що їх часто заміняли одне одним.

Практично всі села Уманщини перебували в руках євреїв-орендарів. Виняток становили села Липовенки, Деренюха та деревня Гарлінка, що належали християнам [101, с. 151]. У 1791 р. християни орендували тільки два села: Журбинці та Когутівку [101, с. 211]. При цьому таке явище, як оренда сіл християнами, було характерним тільки для Брацлавського воєводства.

Ліквідація Речі Посполитої не спричинила, однак, негайного ламання того економічного укладу, який склався на Правобережжі наприкінці XVIII ст. Польські магнати продовжували тримати величезні маєтки і так само використовували в цій справі євреїв як зручний спосіб визискування селян. Тільки після польського повстання 1830-1831 рр., коли багато магнатських маєтків було конфісковано і на Правобережній Україні стали з'являтися російські землевласники, традиційний економічний лад почав ламатись. Ознаки цього з'явилися, звісно, ще раніше.

Повертаючись ще раз до питання економічних відносин між єврейським населенням та українським селянством, варто зазначити таке: як показують статистичні дані, в тих селах, де єврейського населення було більше, економічне становище селян було гіршим. Тому не дивно, що після входження польських територій, компактно заселених євреями, до складу Російської імперії, нова влада зіткнулась тут з проблемою важкого становища селян. В цьому були звинувачені євреї-шинкарі та орендарі. Проте, що не останню роль тут відіграли поміщики, зазначав Г. Державін у своїй доповіді уряду. Однак на цей факт влада не звернула уваги, натомість проти євреїв послідовно почала проводитись політика переселення з сіл в міста і містечка. Це призвело до розірвання економічних зв'язків між євреями та поляками. Подібні заходи держави, хоч як вона вірила в їх успіх, не завжди реалізовувались до кінця і приносили очікуваний результат.

Протягом усього XIX ст. відбувалися йшли поступові та болісні для євреїв трансформації звичної для них економічної системи, яка успішно функціонувала у XVIII ст. Однак процес подібних трансформацій був тривалим у часі, традиційні економічні зв'язки на практиці розірвати було дуже складно, особливо, якщо вони були вигідні обом сторонам – і польським поміщикам, і євреям. На підтвердження цієї тези можна навести приклад про доволі близькі і дружні стосунки власника містечка Іваньки Уманського повіту О. Любомирського з братами Мордком і Гершком Канагурами, яким князь віддав у оренду своє помістя, дуже рідко

навідуючись до нього. Надбавши великий статок завдяки дружбі з поміщиком і власній підприємливості, брати доволі впевнено почувались в містечку, дозволяли євреям селитись на землях спільного з селянами користування, чим викликали нарікання і скарги останніх [77, арк. 3-6]. Підливав масла у вогонь цукровий завод, теж відданий князем в оренду євреям. Селяни писали скарги на ім'я Київського генерал-губернатора з проханням розібратись у ситуації.

Незважаючи на заборону євреям купувати землю, поміщик продав їм спільний з селянами вигін площею 3 десятини 360 квадратних сажнів. Найбільше селян обурювало те, що завод адміністративно не входив до складу містечка, однак орендарі і євреї-працівники з сім'ями постійно проживали на його території, серед них Гершко Канагур, Зусман, Соболев, Вольферд, Мот Шарнопольський, Юдко Ольшанський, Лещинський, Яхновський та інші. Фактичним господарем цукрового заводу був Ліберман, а винокурного – Куцоногий [78, арк. 1-2].

Єврейське населення добре розуміло вигоду від оренди усього помістя або його частини і надання різноманітних посередницьких послуг під час укладення договорів у сфері землеволодіння. Як підкреслює Д. Бовуа, на всьому південному сході Російської імперії та в Польщі майже неможливо було укласти будь-яку угоду без допомоги посередника-єврея, тобто фактора. Чи мова йде про оренду будинку, купівлю та продаж зерна, укладення контракту, чи про пошук слуг – завжди був присутній єврей-посередник, який скрізь знаходив вигоду [176, с. 915].

Незважаючи на переваги проживання в селі, більшість єврейського населення Уманського повіту мешкала в повітовому центрі і містечках. Це легко пояснюється. Кінець XVIII ст. завдяки присутності російської армії на Правобережній Україні став сприятливим періодом для розвитку торгівлі. Місто і містечко стали центрами, куди почало стікатись єврейське населення, для якого торгівля була основним заняттям. Уманське єврейство складало в основному міщанський стан, який і займався розвитком торгівлі та

промислових галузей. Воно брало участь в усіх найважливіших сферах життя Умані. Торгівлею була зайнята чи не половина єврейського населення повіту [339, с. 43-44].

Отож, займаючи друге місце після оренди, торгівля (особливо спиртними напоями) приносила найбільші доходи і була головним заняттям єврейського населення. Надзвичайно прибутковими та вигідними тривалий час були винні відкупи. Поряд з казенними підрядами та постачаннями вони відіграли головну роль у формуванні великих єврейських капіталів. Поняття «відкупник» та «підрядчик» були синонімами дуже багаті людини, так як майже всі заможні євреї займались або відкупками, або великими державними підрядами і поставками.

Після відміни кріпосного права винні «відкупи» стали доступними більшості дрібних торговців, хоч вигідність цієї справи трохи знизилась. Це не завадило торгівлі спиртними напоями стати провідною галуззю економіки Російської імперії [185, с. 26] і одним з головних занять єврейського населення Уманщини.

На початку XIX ст. Умань активно відбудовувалась та розвивалась. У різних частинах міста зводилась велика кількість єврейських будинків, в основному глинобитних. В цей час євреї заселяють Старе та Нове місто, де займаються торгівлею та ремеслами [242, с. 20].

Економічний потенціал міста складали: цегельня, гута, броварня, гуральні, лісопилка, кілька млинів. Практикувалась також здача приміщень в оренду під крамниці, шинки, заїжджі будинки. Орендна плата за використання приміщень уманських торгових рядів становила більше 13 тис. злотих. На кожному з передмість (Лиса Гора, Турок, Вовкове, Лагери) знаходився шинок [180, с. 175].

Кількість питейних закладів швидко зростала і в другій половині XIX ст. в Уманському повіті їх нараховувалось 479. Причому в Умані та містечках повіту майже все виробництво та торгівля спиртними напоями зосереджувались у руках євреїв. Тільки в селах повіту зі 156 питейних

закладів 125 припадало євреям. По губернії Уманський повіт був на четвертому місці по кількості питейних закладів (див. таблицю 3). А загалом по повіту, з 479 питейних закладів – 315 належали євреям і 164 – християнам.

Таблиця 3. Дані про кількість питейних закладів у Київській губернії [76, арк. 29а]

Назва повіту	Всього питейних закладів у повіті	В містах		В містечках		В селах		Всього	
		Єврейських	Християнські х	Єврейських	Християнські х	Єврейських	Християнські х	Єврейських	Християнські х
Київський	1238	44	638	114	-	374	63	537	701
Васильківський	545	59	1	139	1	314	31	512	33
Таращанський	304	33	-	67	3	76	129	177	132
Бердичівський	321	19	-	87	7	123	85	229	92
Радомишльський	288	13	2	30	-	217	26	260	28
Уманський	479	114	7	76	1	125	156	315	164
Канівський	459	27	2	74	3	283	70	384	75
Звенигородський	457	47	3	118	2	181	106	346	111
Черкаський	486	59	3	112	29	196	87	367	119
Чигиринський	309	23	1	53	6	25	201	101	208
Сквирський	340	50	1	56	10	58	165	164	176
Липовецький	260	4	-	109	3	118	26	231	29

Управляючий акцизними зборами Київської губернії писав до Київського генерал-губернатора: «Крім питейних закладів євреї утримують оптові склади, штофні лавки та інше, а загальна кількість питейних закладів, утримуваних євреями, насправді набагато більша, так як євреї, в обхід закону 14 травня 1874 р., укладають угоди щодо оренди закладів на ім'я християн. Такі фальсифікації переслідуються законом, але їх кількість не зменшується, оскільки ці порушення важко виявити» [75, арк. 29]. Тому можна припустити, що кількість єврейських питейних закладів Уманського повіту була насправді більшою, ніж та, яка фігурує в офіційних документах та звітах.

Окрім поміщицьких маєтків, заводів та шинків, єврейське населення Уманського повіту тримало в оренді млини, що приносило орендарям немалі доходи, так як борошномельна галузь у XIX ст. була однією з провідних галузей економіки. В більшості повітів Київської губернії було поширене вітряне млинарство, бурхливий розвиток якого припадає на другу половину XIX – першу третину XX ст. [144]. Не був виключенням і Уманський повіт, більшість млинів на території якого також були вітряними. При аналізі статистичних даних про промислові підприємства Уманського повіту за 1867 р. привертає увагу те, що більшість підприємств – це вітряні млини. У середині XIX ст. переважна більшість з них належала селянам, частина поміщикам, і декілька – євреям. Наприклад, вітряним млином в Умані, відкритим 1865 р., володів єврей Овсій Гершензан, в с. Погоріла (1864 р. відкриття) – міщанин Аврум Фішелів Поляк, в с. Вільшана Слобідка, де млин існував з 1837 р. – міщанин Схарій Ройтман [41, арк. 119-290].

Можна припустити, що чимало млинів Уманського повіту орендували євреї, які приносили власникам чималі прибутки. Поміщик князь О. Любомирський звертався 1853 р. до київського губернатора з проханням дозволити євреям орендувати у селах Антонівка та Березівка млини. Справа в тому, що 26 лютого 1853 р. вийшов указ, за яким євреям заборонялось брати будь-що в оренду без формального контракту. В такому договорі обов'язково мало прописуватись, що євреї, з якими укладається контракт, не матимуть жодного впливу на продаж спиртних напоїв та на комерційні відносини селян. Роком раніше князь О. Любомирський продовжив договір оренди з уманським купцем I гільдії та банкіром Кельманом на млин в Антонівці і купцем III гільдії Островським на млин в Березівці. Орендні договори були укладені на 10 та 4 роки, відповідно. О. Любомирський просив залишити млини в оренді уманських євреїв, оскільки для нього це був єдиний спосіб розрахуватись з боргами та покращити своє матеріальне становище. Окрім того, князь запевняв губернатора, що євреї в його селах продажем спиртних

напоїв не займаються, а тільки сприяють розвитку торгівлі та економічних відносин [59, арк. 1-2].

Орендою млинів здавна займались євреї містечка Дубова Уманського повіту. Вперше євреї в Дубовій згадуються у 1779 р., коли місцевий поміщик захотів заснувати там містечко. У корчмі він поселив орендаря-єврея. З того часу кількість єврейського населення в Дубовій поступово збільшувалась, а на початку ХХ ст. складала 2500 осіб, тоді як християн проживало 1050 осіб.

Містечко Дубова знаходилось за 18 верст від Умані. Тракт, який вів до міста, проходив через селянські села. «Між селом та містечком тече вузька річка Ятрань, а на її берегах цвітуть селянські сади та городи, - писала Р. Фейгенберг у своїх спогадах про Дубову. – На високому березі зеленіє старий дубовський парк з його темними алеями, а на пагорбі, ніби охороняючи весь округ, гордо височіє проїнятий старопоміщицьким затишком коржівський замок. Біля річки стоїть великий млин, який годував дубівських євреїв» [132, с. 12].

Більшість єврейського населення міста були мірошниками. З трьохсот єврейських сімейств – 170 торгували борошном, а решта займалась ремеслом та торгівлею. Кожен четвер навколишні селяни звозили на базар своє зерно, дубівські євреї його скуповували, мололи в місцевому млині та відвозили в Умань або відправляли в інші міста. В містечку торгівля хлібом була добре налагодженою. Млин приносив немалі прибутки. А на початку ХХ ст., в роки війни та революцій, коли хліб піднявся в ціні та став надзвичайно цінним товаром у державі, для дубовських євреїв відкрилась нова перспектива збагачення. Все, що було цінного в місті, потекло до селян через руки євреїв-посередників в обмін на шматок хліба [132, с. 13].

В час, коли шлях до Умані став небезпечним через напади озброєних загонів революціонерів та розбійницьких ватаг, торгівля хлібом стала небезпечною справою. Тоді вози із зерном, які євреї відправляли в місто, часто називались власністю якогось селянина в обмін на частину прибутку.

Як видно на прикладі містечка Дубова, наприкінці XIX ст. більшість євреїв Уманського повіту була зайнята у борошномельній галузі промисловості. З 28 млинів повіту (без міста) – 18 або належали євреям, або орендувались ними. Найбільший з них, у с. Вороне, належав дворянину Марцелію Антоновичу Рогозинському, орендарем у якого 1884 р. був купець першої гільдії Мендель Хаїмович Ліберман. В цьому ж році млин приніс прибутку на суму 70,7 тис. руб. [45, арк. 29-32]. В селах Антонівка та Березівка, у згадуваного вже князя О. Любомирського, в 1884 р. три млини орендував купець другої гільдії Ізраїль Маркман, прибуток від яких за один рік склав 62,5 тис. руб. [45, арк. 29-32].

Значні прибутки приносили млини у містечку Тальному. Його власниця, графиня Софія Шувалова, віддала один з них в оренду купцям Ойзеру Бріфу та Абраму Позіну, які отримували щороку 32 тис. руб. прибутку. Борошно продавалось в Київ та в сусідні губернії. Інший млин перебував у оренді тальнівського міщанина Аврума Дідікова Гренадера. Хоч прибутки з цього млина були більшими (близько 36 тис. руб. в рік), борошно збувалось на місці та в навколишні села [45, арк. 29-32].

У 1905 та 1911 рр. борошномельна галузь промисловості Умані поповнилась ще двома млинами, про які збереглись відомості. На будівництво першого, кам'яного, дворянин Йосип Францович Осткевич-Рудницький та міщанин Йона Сендерович Левін отримали дозвіл в губернському правлінні. Млин планувалось побудувати на їх власній землі, на розі вул. Дворянської та Броварного провулку [5, арк. 8]. Інший млин, разом з лісопильним станком, відкрили в Умані міщани Йосип Зейлісков Грінберг та Шмуль Мошков Чернівецький [14, арк. 16].

Вигідною справою для єврейського населення Умані було утримування в оренді дрібних відкупів, таких як продаж свічок, борошна, скла та дріжджів. Та після 1833 р. такий вид оренди був заборонений Київською казенною палатою, а роздрібна торгівля в місті почала приносити прибуток біднішим верствам єврейського населення. Незважаючи на заборони,

єврейська община Умані в 1835 р. вирішила віддати в оренду доходи з торгівлі свічками уманському міщанину єврею Немировському за 2000 руб. в рік. Усі, хто торгував свічками, відтоді змушені були купляти їх по 1 руб. міддю за пуд тільки на свічковому заводі Немировського. А на порушників накладався штраф.

Євреї Умані Фішель Фурер, Мошко Ам, Лейба Зубов, чії інтереси страждали через таке рішення кагалу, звернулись зі скаргою до Київської казенної палати, яка визнала, що через неправомірні дії кагалу страждають не тільки незаможні верстви єврейського населення міста, а й християнське населення, яке теж займається продажем свічок [64, арк. 5-10].

Як виявилось, кагал так вчинив через податкові борги єврейської громади, які через збільшення кількості населення з кожним роком зростали. У 1826 р. уманський городничий писав київському губернатору про податкову недостачу, яку мала єврейська община міста. Для того, аби чимось покрити її, здавна існувала традиція при покупці борошна платити за корець на 20 коп. міддю більше. Це стосувалось і послуг різника. А для більшої певності такі доходи єврейської общини віддавались в оренду за 4 тис. фунтів щорічно [84, арк. 19].

Однак підтвердження тому, що єврейська громада міста дійсно мала борги, виявити не вдалось. У переліку єврейських общин, які мали борги в першій половині XIX ст., складеному І. Галантом, уманська єврейська община не фігурує. В той же час, наприклад, єврейські общини Вінницького повіту мали боргів на суму 2 тис. злотих, Ольгопольського повіту – 1200 злотих. Кредиторами виступали католицькі ксьондзи, монастирі та костели [186, с. 134-135].

Одразу після включення єврейського населення до складу міщанства та купецтва на нього поширились ті ж податки, що платились представниками цих станів. Міщани сплачували подушний податок, а купці – відсоток від капіталу. 1794 р. для єврейського населення був запроваджений подвійний, в порівнянні з християнським населенням, податок, котрий відміненили через

15 років. Спочатку податки розподіляв кагал, а згодом вони почали поступати в державні установи, що звільнило єврейське населення від кругової поруки та позбавило кагальних старшин впливу на общину. Тому через якийсь час, після прохань кагальних старшин, уряд повернув їм право збирати податки [120, с. 638].

З міста Умані за три місяці 1871 р. податків було зібрано на суму близько 13 тис. руб., з яких 5779 руб. сплатило християнське населення, і 6959 руб. – єврейське. Боргів община не мала, тоді як християнське населення упродовж трьох місяців недоплачувало 28 руб. [29, арк. 36-51]

Податкові недостачі єврейської общини Умані покривались спеціальним видом податку – коробочним збором, традиційним для єврейського населення податком на забій великої рогатої худоби та птиці, продаж суботніх свічок та ін. Спочатку коробочним збором розпоряджався кагал і кошти йшли, головним чином, на внутрішні потреби общини, зокрема релігійні, та на погашення податкової заборгованості перед державою. Однак згодом уряд передав коробочний збір у розпорядження місцевої адміністрації. З цього часу такий вид податку йшов тільки на погашення общинної заборгованості перед державою [114, с. 760].

Єврейське населення Умані сплачувало коробочний збір за таке: за забій вола – 50 коп. сріблом, корови – 55 коп., індика – 7,5 коп., гуски – 5 коп., курки та качки – 2,5 коп., курчати – 1 коп., за птицю, яка приносилась в жертву на Судний день – 1,5 коп. Також збирався коробочний збір за продаж гов'ядини християнам – 9 коп. за гов'ядину першого сорту, за кошерну гов'ядину – 5 коп., за гов'ядину другого сорту – 13,5 коп., третього – 12,5 коп. сріблом [63, арк. 18].

З 1825 р., згідно з указом уряду, коробочний збір у тих місцевостях, де він був значним, віддавався у відкуп на чотири роки. Це стосувалось і м. Умані. В 1846 р. уманський коробочний збір був відданий у відкуп купцю Гімельфарбу. Однак не обійшлося без зловживань. В Київське губернське правління неодноразово звертались представники уманської єврейської

общини, зокрема купець III гільдії Мовша Лейба Гросман, міщанин Голфейбейн зі скаргою на Гімельфарба за те, що той чи не впововину завищує тарифи коробочного збору. З подібними заявами в уманську поліцію звертався купець Абрам Фрідланд. У ході розслідування виявилось, що порушення з боку Гімельфарба справді були, однак відкуп коробочного збору залишився в його руках [63, арк. 18]. Пристрасті навколо уманського коробочного збору ще довго порушували спокій міщан.

Незважаючи на закони, згідно з якими коробочний збір призначався тільки на покриття боргів перед державою, практика показала зворотнє. Кошти коробочного збору часто витрачались на утримування духовних осіб, синагог, молитовних домів, училищ, лікарень, кагалів, громадських бань та купалень, на зарплату різнику, лікарю, на придбання ліків, на допомогу сиротам та вдовам, поховання бідних тощо [114, с. 761].

Станом на 1856 р. коштів коробочного збору єврейська община Умані мала більше 10 тис. сріблом і зберігались вони в Київському приказі піклування. Коли виникла потреба ремонту двоповерхової синагоги, представники єврейської громади Умані Берко Гурович, Ель Ланбарський, Беньямін Крамир звернулись в губернське правління з проханням виділити кошти. Уманська міська ратуша підтвердила необхідність ремонту синагоги, яка колись була збудована коштом приватних добродійників. У зв'язку із уповільненням торгових оборотів у місті та зменшенням доходів єврейських підприємців, ремонт не міг бути здійснений за їх рахунок.

Київський генерал-губернатор, розглянувши справу і виявивши, що боргів на єврейській общині Умані немає, дозволив виділити з суми коробочного збору 3929 руб. сріблом на ремонт синагоги [68, арк. 8-28]. З сум коробочного збору кошти у розмірі 900 руб. щорічно виділялись і на відкриття та утримання Уманського єврейського казенного училища [31, арк. 1].

Купці Уманського повіту та міста Умані не були обтяжені сплатою подушного податку. До того ж, з 1856 р. вони були звільнені від кругової

поруки по сплаті податків за старих, німецьких, убогих євреїв-міщан. У 1895 р. була створена комісія, яка розглядала питання про відміну подушного податку взагалі. Тоді ж євреям-купцям I гільдії було надано право проживання та торгівлі поза смугою осілості. Тепер єдине, що їх пов'язувало з общиною, до якої вони були приписані, це контроль за своєчасною сплатою подушного податку євреями-міщанами. А оскільки у 1863 р. такий податок було відмінено, зв'язок заможних євреїв-купців з общиною почав слабшати [255, с. 486].

Правда, в цьому правилі також не обійшлося без винятків. Багато відомих та заможних євреїв міста займалися благодійницькою діяльністю. Серед них сім'ї Шапіро, Френкелів, Пінесів. Один з найвідоміших жителів міста іудейського віросповідання – фінансист та банкір В. Файнштейн – пожертвував кошти на побудову синагоги, названої Центральною. Вона розміщувалась між сучасними вулицями Незалежності, Спінози та Гайдамацькою. В. Файнштейн заслужив повагу не тільки єврейського населення міста, чийми потребами та інтересами переймався, але й міщан християнського віросповідання. Єврейський банкір вклав чимало коштів та доклав зусиль для благоустрою всього міста. За його ініціативи та підтримки був проведений міський водопровід по вул. Малофонтанній з парку «Софіївка». Всі починання В. Файнштейна знаходили підтримку у міській Думі. Вона завжди видавала дозволи на реалізацію його будівельних проектів. У офіційних актах В. Файнштейн іменувався громадянином міста Умані, що було рідкістю в XIX ст., коли євреїв називали тільки «іудей». В особистій переписці до нього звертались «пане» [152]. В. Файнштейну належав готель «Європа» - один з найпопулярніших та найдорожчих готелів Умані кінця XIX – початку XX ст.

Ще один філантроп, мешканець міста Умані, єврей Фішман, на власні кошти побудував будинок для пристарілих та інвалідів, притулок для сиріт. Він був власником єврейського любительського театру. Фішман отримав від батька, польського магната, багатий спадок, володів кількома фабриками та

лісопильнею. Але мати виховала його в дусі релігійних традицій іудаїзму. Красивий двоповерховий будинок Фішмана (див. додаток 5) знаходився на місці сучасного парку імені Черняхівського (теперішня вул. Садова), а мешканці міста часто бачили його відпочиваючим на терасі в шезлонгу. Якийсь час в будинку розміщувався клуб. В екстер'єрі приміщення знайшли відображення сцени з єврейських священних текстів, зокрема зі Старого Заповіту [339].

Купців іудейського віросповідання в Умані було значно більше, ніж християнського. У Ревізьких сказках за 1850 р. вміщено інформацію про 10 купців-християн, натомість купців-євреїв другої гільдії – дві особи, третьої – 62 особи, без врахування членів їх сімейств [30, арк. 9-88].

Однак більшість єврейського торгового люду міста проживала за межею бідності. До них можна віднести лахмітників, перекупників, маклерів. У єврейських кварталах, густо заселених біднотою, найшвидше поширювалась будь-яка епідемія, а якщо траплялась пожежа – це було лихом для всієї общини, адже вогонь надзвичайно швидко знищував халупки, які щільно тулились одна до одної.

Торговим посередництвом, за переписом 1897 р., займалось 585 осіб іудейського віросповідання, торгівлею взагалі, без конкретного визначення – 506 осіб, торгувало рогатою худобою – 140 осіб, продуктами сільськогосподарського виробництва – 2014 осіб, товарами домашнього вжитку – 108 осіб, тканинами та одягом – 905 осіб, розносною та розвізною торгівлею займалось 140 осіб. Для прикладу, лише 238 українців торгувало сільськогосподарськими продуктами [118, с. 234-235]. Як зазначав В. Винниченко, «торгівля в історії людства, безсумнівно, була об'єктивно-прогресивним фактором. Переміщуючи цінності, відкриваючи нові шляхи для товарообміну, залучаючи відсталі країни в продукційний оборот, вона одночасно була силою бунтарською, руйнівницею усталених, застиглих форм господарювання і думання. Але суб'єктивно торгівельний клас завжди викликає почуття ворожості у класів, які виробляють продукцію, бо він

являється претендентом на частину доходу за своє посередництво між виробником і споживачем» [183, с. 116].

День дрібного єврея-торговця починався вдосвіта. Наприклад, лахмітники, аби заробити кілька рублів, вирушали в навколишні села, скуповували там лахміття, щетину, льон, а продавали дрібні речі – голки, нитки, сіль, свічки тощо. Після повернення додому все ретельно сортувалось, речі кращої якості перепродувались на базарі, гірші служили постіллю для численного сімейства. Звісно, ні про яку санітарію не йшлося. Практично всі лахмітники та їх родини були носіями інфекцій [220, с. 48].

Інші торговці, які не мали власних лавок, займались перекупництвом. В базарні дні вони йшли за кілька верст від міста і чекали на селян, які везли на базар сільськогосподарські продукти, купували в них яйця, молоко, курей, а потім збували в місті.

Не обходилося без курйозів. У 1894 р. уманський духовний рабин Пінхас Борочин заборонив єврейському населенню купувати молочні продукти у християн. Порушників чекав херем – тяжке релігійне прокляття, рівнозначне виключенню з общини. Незважаючи на те, що заборона була проголошена у всіх синагогах міста, перекупниця Маріам Бейзер, чоловік якої був тяжко хворим, порушила її. Жінка купувала молоко в жителів навколишніх сіл, переробляла його на масло та продавала в Умані. Оскільки це був єдиний дохід сім'ї, Маріам порушила заборону рабина. Кілька днів по тому юрба євреїв-чоловіків, намовлена Пінхасом Борочином, під час базару напала на неї, побила та зіпсувала молочні продукти.

В результаті, ініціаторів розправи на чолі з Шабсом Водовозом та Бенею Школьником кинули до в'язниці на 7 днів. Важче покарання чекало рабина – йому на два роки заборонили з'являтися в місті. Як стало відомо пізніше, місцем проживання він обрав Бердичів [81, арк. 3-38].

У промисловості євреї також відігравали значну роль. Згідно з переписом населення Російської імперії 1897 р. у промисловій сфері було зайнято 555 тис. єврейського самостійного населення, у відсотковому

відношенні це 36,3% всіх євреїв імперії. Євреїв, зайнятих у промисловості, разом з членами їх сімей нараховувалось понад 1,7 млн. осіб. Тоді як промисловою діяльністю в Російській імперії займалось трохи більше 10% населення [219, с. 21]. Більшість єврейського населення Умані, крім торгівлі, займалась обробкою дерева та металів, обробкою рослинних і тваринних харчових продуктів, виробництвом тютюну, поліграфічною справою, ремонтом, перевізництвом та виготовленням одягу [118 с. 234-235].

Упродовж усього існування в імперії «єврейського питання» влада не залишала спроб перетворити єврейське населення на «корисне» шляхом його залучення до ведення сільського господарства. Найгучнішим заходом держави на цьому шляху було утворення єврейських землеробських колоній за, заснування та діяльність яких регулювалась «Положенням про євреїв» 1835 р. Уряд переслідував кілька цілей. По-перше, це був один зі способів асимілювати євреїв, долучити їх до «корисних» занять. По-друге, величезні території Катеринославської та Херсонської губерній потребували робочих рук, тому уряд всіляко заохочував до колонізації цих земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст.

Євреї-землероби, які утворювали колонії, звільнялись на 25 років від подушного податку та рекрутських повинностей, отримували грошову допомогу на будівництво житла та безкоштовний земельний наділ [177, с. 119]. Розмір земельної ділянки, яка надавалась єврейським колоністам, сягав 30 дес., правда, розширити своє господарство вони не могли, оскільки заборона купувати землю поширювалась також на південні губернії імперії [218, с. 15]. Однак допомога від держави не завжди надходила, тому кількість єврейських переселенців, які спочатку виявили бажання переїжджати на південь, в наступні роки значно зменшилась.

Спокусившись обіцянками уряду, Лейба Мошкович Векслер, Ель Йосипович Вайсман, які належали до Ставищанської єврейської общини, та Зейлик Шломович Гуральник (Оратівська єврейська община) вирішили спробувати себе в землеробстві. В 1855 р. Київська казенна палата

виключила їх зі стану міщан. Однак вищеназвані євреї, не отримавши від уряду допомоги для організації свого побуту в Херсонській губернії, повернулись, і разом з уманськими міщанами Хаїмом Різником, Берком Шварцманом та Срулем Дядюком вирішили оселитись в с. Побойна Уманського повіту на землях поміщиці Піонтковської. В 1857 р. вони подали прохання про зарахування їх до селянського стану. З поміщицею було укладено два договори про оренду 13 дес. землі на двір, терміном на 25 років. Орендна плата становила 25 руб. з кожного сімейства, додатково євреї платили за користування пасовищем по 30 коп. за голову худоби [62, арк. 2].

Невдовзі виявилось, що поміщиця своїх обіцянок не виконала, землі не відвела і подала прохання в Київське губернське правління про виселення з її земель означених сімейств євреїв. Кілька разів її прохання відхилялись, однак коли справа дійшла до сенату, виявилось, що в с. Побойну переселились тільки сім'ї Х. Різника, З. Гуральника та Б. Шварцмана, які не займались землеробством, оскільки їм не було виділено обіцяної землі. Тому сенат прийняв постанову про виселення всіх євреїв із земель поміщиці та зарахуванню їх до стану міщан з виплатою всіх податків. Це яскраво ілюструє подвійну політику уряду: з одного боку, він заохочував єврейське населення до землеробства, а з іншого – всіляко перешкоджав цьому.

У першій половині XIX ст. економічний потенціал Умані та повіту був представлений, в основному, борошномельною галуззю промисловості. В 1830-х рр. тут нараховувалось 24 водяних млини. Бджолярством займались жителі сіл Псярівка, Громи, Кочержинці, Журбинці, Паланка, всього в повіті нараховувалось 409 пнів бджіл. Винокурний завод був один – у с. Кочубіївка, цегельний – в Умані, черепичний – в с. Громи, пивоварний – в Умані, медоварний та свічковий – також в Умані [83, арк. 267]. Це відображає загальні тенденції промислового розвитку Правобережної України. Мануфактурна промисловість цього регіону зосереджувалась на обробці первинної сировини. Найпоширенішими галузями виробництва були

харчова, текстильна, салотопна, миловарна, шкіряна, виробництво будівельних матеріалів [180, с. 176].

Реформи Олександра II зумовили зміни у промисловості краю. Якщо перша половина XIX ст. характеризується використанням, здебільшого, ручної праці, то надалі її значення поступово зменшується, натомість зростає роль верстатів та машин, з'являються нові заводи та фабрики зі значними виробничими оборотами. У 1849 р. в Умані діяло 6 промислових підприємств: тютюнові фабрики купців третьої гільдії Мозеса Беренштейна та Арона Гросмана, шкіряний завод купця третьої гільдії Мойше Хаїма Котлова, два свічкосальні заводи міщанина Арона Грановського та Фішеля Фурера, миловарний завод купця третьої гільдії Шулима Бердичівського [180, с. 177].

Чимало заможних уманських євреїв отримувало підряди на державні замовлення. Наприклад, власник цегельного заводу, кременчуцький міщанин Мордко Канівський отримав підряд на будівництво в Умані шосейної дороги. Роботи виконувались розквартированими в Умані солдатами, які, однак, заробітної плати не отримали (заборгованість склала майже 600 руб. сріблом). У відповідь на це, все майно М. Канівського було описане, а цегельний завод генерал-майор Браскін виставив на торги. Справа дійшла до сенату, однак завод залишився у власності М. Канівського, оскільки дані про нього зустрічаються у 1880-х рр. [71, арк. 6-19].

В другій половині XIX ст. місто Умань продовжувало утримувати позицію одного з головних міст Київської губернії після Києва, Бердичева та Білої Церкви. Це був великий торговий центр, досить ізольований від торгових впливів інших центрів. До Уманського торгового регіону входило саме місто (торговий оборот якого складав більше 3 млн. рублів щорічно), Уманський повіт, частини Звенигородського, Таращанського, Липовецького повітів Київської губернії, Голованівський район, частини Гайсинського і Брацлавського повітів Подільської губернії. В Умані, завдяки розміщенню тут окружного суду та багатьох кредитних установ, здійснювалась та

фіксувалась більшість торгових та сільськогосподарських угод означеного торгового району. Так само як Біла Церква, Умань була одночасно розподільчим та вивізним пунктом. Однак переважало розподільче значення міста, особливо в стосунку до мануфактури, бакалійних товарів, залізних виробів, землеробських знарядь праці тощо. Добре розвинутими галузями промислового виробництва були борошномельна, пивоварна, тютюнова [104 с. 26].

У 1880 р. в Умані діяло чотири тютюнові фабрики. Одна з них, найстаріша, розміщувалась в першій частині міста, у приватному будинку. Володіла нею уманська купчиха другої гільдії Аделла Беренштейн. На фабриці працювало 10 робітників, які щороку виробляли більше 560 пудів тютюну. Валова вартість продукції становила 10478 руб. Ще одна фабрика, відкрита 1861 р., належала купцям Вольфу Ісааковичу Вайнштейну та Йосипу Хайкелевичу Брону. Фабрика розміщувалась в пров. Поліцейському, 433, в домі Тульчинського. Щорічно тут вироблялось 626 пудів тютюну на 13158 руб., зайнятими у виробництві було 5 осіб. З 1 січня 1880 р. в Умані існувала тютюнова фабрика купця другої гільдії Герша Аксела, яка розміщувалась на вул. Миколаївській, в домі Канівського. На фабриці працювало 7 робітників, які щорічно виробляли 500 пудів тютюну загальною вартістю 9000 руб. Ще одна фабрика містилась на вул. Низовій в домі міщанина Гриновського. Власником був уманський купець другої гільдії Мошко Гойзнер. Фабрика була відкрита 25 жовтня 1880 р., щорічно тут вироблялось 125 пудів тютюну, вартість за один пуд становила 25 руб., тобто щорічно вироблялось продукції на 3125 руб. Працювало на фабриці 10 робітників [44, арк. 29-34, 48-49].

Винокурних та пивоварних заводів, станом на 1880 р., в Умані нараховувалось також чотири. Найстарішим був пивоварний завод купця другої гільдії Н. Осиповича Трайтмана, відкритий 1844 р. Він розміщувався на вул. Дворянській. На заводі працювало всього два робітники, які виробляли щорічно 1200 відер пива, загальною вартістю 800 р. сріблом. Також Трайтман володів винокурним заводом на вул. Броварній. Даних про

завод, крім того, що він був відкритий 1870 р., не виявлено [44, арк. 29-34, 48-49].

Найбільшим винокурним заводом міста був відкритий 1868 р. завод купців Лейби Гершковича Корецького та Волька Вольковича Шкловського. На заводі постійно працювало 12 робітників, які за рік виготовляли 1437870 л. спирту на суму понад 143 тис. руб. [44, арк. 29-34, 48-49]

У 1877 р. у пров. Глухому, 256, був відкритий пивоварний завод уманського купця другої гільдії Бароха Ахтмана. Двоє робітників щорічно виробляли тут 640 відер пива та 12 відер дріжджів. Завод приносив власнику прибутку на суму 680 руб. Також купець володів заводом з виробництва оцту та дріжджів, який містився за тією ж адресою, а відкритий був 1858 р. Щороку 48 робітників виробляли 2640 відер оцту та 140 відер дріжджів вартістю 3260 руб. [44, арк. 29-34, 48-49]

В місті діяли дві типографії. Одна з них, власником якої був австрійський підданий Стефан Нормоуск, знаходилась на вулиці Київській і приносила прибутку 300 руб. Друга типографія, в пров. Поліцейському, 434, приносила прибутку значно більше – 2200 руб. щорічно. Її власниками були купці Вольф Ісаакович Вайнштейн та Йосип Хайкелевич Брон, які володіли згадуваною вже тютюновою фабрикою.

Значні доходи власникам приносили млини, причому борошномельна галузь промисловості в Умані перебувала виключно в руках євреїв, які були або безпосередніми власниками, або орендарями. Найбільшим з них був паровий млин спадкового почесного громадянина, купця другої гільдії Сруля Кельмановича Тульчинського, який знаходився в передмісті Раківка (див. додаток б) на землі власника. В млині працювало 20 працівників, які виготовляли 44 тис. пудів борошна на загальну вартість більше 77 тис. руб. Це був єдиний в місті млин з паровим двигуном. Трохи меншими були потужності Осташівського млина на вул. Дворцовій. Три працівники щорічно мололи 4,7 тис. пудів житньої муки та 12,5 тис. пудів пшеничної. Прибутки млина становили понад 25 тис. руб. Належав він Уманській міській управі,

але орендував млин міщанин Йосип Айхенбаум. Водяний млин на річці Уманці біля Звенигородського передмістя належав міщанину Пейсаху Срулевичу Штивелю. Незважаючи на невеликі прибутки (2 тис. руб.), це був найстаріший млин Умані, який існував з 1830-х рр. [44, арк. 29-34, 48-49] Борошном млинів Штивеля та Айхенбаума постачались, здебільшого, навколишні села та саме місто. А от борошно з парового млина Тульчинського йшла в найбільші торгові центри – Київ та Одесу.

У 1880 р. в Умані діяли ще такі підприємства: навпроти Лисої Гори - костопальний завод міщанина Гершка Абрамовича Стринковського, в передмісті Раківка - шкіряний завод купця другої гільдії Овсія Шимона Мордковича Сикирявого, на вул. Низовій - свічково-сальний завод, який перебував у оренді купця Гершка Айзиковича Шкловського, в пров. Нижньо-Миколаївському - дріжджово-оцтовий завод міщанина Мошка Гімеля, два мильних заводи - на вул. Низовій, один належав брацлавському міщанину Хаїму Іцкаеру, інший – уманському міщанину Овсію Пінхасовичу Тверському [44, арк. 29-34, 48-49].

Здавна місто забезпечували цеглою заводи в передмісті Турок та в районі Лисої Гори. Перший належав уманському міщанину Лейбі Айзнеру, там вироблялось близько 80 тис. цеглин, на суму 1120 руб. Другий завод був власністю уманського міщанина Гершка Абрамовича Стринковського. Він мав менші потужності і виробляв цегли на 420 руб. [44, арк. 29-34, 48-49].

Отож, найбільшими промисловими об'єктами Умані в 1880 р. були винокурний завод Корецького та Шкловського, паровий млин Тульчинського та Осташівський млин. Наведені статистичні дані дозволяють зробити висновок, що практично усі заводи, фабрики та млини міста Умані перебували в руках купців та міщан іудейського віросповідання. Конкуренція з їх боку була настільки сильною, що християнам важко було бридбати та утримувати промислові підприємства в Умані. Наприклад, в статистичних даних за 1842 р. згадуються власники шкіряного заводу - міщанин Понкрат'єв та тютюнової фабрики - Степан Солодов. Об'єми виробництва на

їхніх заводах були незначними, а згодом їх імена зникли зі звітів, очевидно, витіснені єврейськими промисловцями [172, с. 177]. Тільки чавуно-ливарний завод на вул. Великій Фонтанній іноземного підданого Гельмана станом на 1880 р. не мав конкуренції. Щороку завод виготовляв продукції на загальну суму 5 тис. руб. [43, арк. 30]

Ситуація в Уманському повіті була дещо відмінною. Євреї тут були зайняті, здебільшого, у винокурній та борошномельній галузях, причому не тільки в містечках, але і в селах. У 1884 р. з 15 винокурних та пивоварних заводів 6 належало, управлялось або орендувалось євреями. Найбільший винокурний завод повіту, відкритий 1880р. знаходився у с. Хижна. Власником його був Фемістокл Кузьмич Попандупало, а управляв заводом Ісаак Йосипович Перельман. Працювало там 30 робітників. Спирт відправлявся в Одесу, а звідти – за кордон. У 1884 р. прибутки заводу склали 488 тис. руб. [45, арк. 59-60] Великим за обсягами виробництва був винокурний завод О. Любомирського в містечку Іваньки, який приносив прибутків на суму 188 тис. руб. Спирт збувався в Умань та Звенигородський повіт. Завод орендував купець другої гільдії Хаїм Гершкович Дізік [45, арк. 57-58]. У 1907 р. винокурний завод в Іваньках був лише один і належав він Лейбі Куценогому та Мойсею Шпільбергу [87, арк. 213-232]. В цьому ж році купець Яків Мойше Дізік, очевидно, син Х. Г. Дізіка, отримав дозвіл на відкриття власного пивоварного заводу в містечку Буках [7, арк. 13]. Лишається тільки здогадуватись, що сталося з заводом князя О. Любомирського.

На початку ХХ ст. промисловість Уманського повіту поповнилися рядом нових підприємств. Активно розвивалось місто Тальне. Борошномельна галузь утримувала першість серед інших галузей промисловості. В 1904 р. Меєром Бланком тут був відкритий млин [2, арк. 1-25], 1909 р. Берко Карачунський відкрив ще один [13, арк. 12]. В 1913 р. брати Мойсей та Берко Шульци отримали дозвіл на відкриття в Тальному круподерки [23, арк. 1-13]. Йося Леговін у 1911 р. зробив спробу також

відкрити тут миловарний завод, однак через незадовільні санітарні умови він не отримав на це дозволу [18, арк. 3]. Його спробу, знову невдало, повторила в 1915 р. Браня Аврамівна Тарашина [25, арк. 1-4].

Миловарний завод вдалось відкрити 1908 року в Буках Уманського повіту міщанам Мошці Голованівському та Якову Мойші Антонівському. Миловарна справа в той час, не вимагаючи значних затрат, могла приносити добрий прибуток. Наприклад, на двох Уманських миловарних заводах, які належали в 1884 р. купцю другої гільдії Берку Ароновичу Гуровичу та Хаїму Губрієвичу Іцклеру працювало по одному робітнику. Зате власники отримували прибутку на суму 2,2 тис. руб. перший та 4 тис. руб. другий. Мило реалізовувалось безпосередньо в Умані [45, арк. 29-32].

У 1908 р. уманська міщанка Шейва Цукерман також намагалась долучитись до цієї справи, однак від губернського правління отримала відмову [11, арк. 19]. Подібна доля в тому ж році спіткала міщанина Боруха Непомнящого, який хотів відкрити завод на території між лівим берегом річки Уманки та Низовою вулицею. Причин відмови було декілька. Поряд з планованим заводом розміщувався такий же завод Кельмана Равича, річка до земельної ділянки Б. Непомнящого підходила впритул, завод міг забруднювати повітря в цій частині міста, яке й так було не надто чистим [10, арк. 1-13].

У 1914 р. мешканці містечка Дубова Лейба Ківов Фломін та Лейба Шломов Купа отримали дозвіл на відкриття там парової олійні [26, арк. 7]. Це було одне з альтернативних занять для дубовських євреїв, оскільки борошномельна галузь мала дуже високу конкуренцію.

Умань початку ХХ ст. – велике місто, яке активно розбудовувалося. Багато кам'яних будинків, які збереглись до сьогодні, побудовані саме в той час. Потреби міста в будівельних матеріалах задовольняли, з-поміж інших, цегельні заводи, які належали євреям Умані. Один з перших таких заводів Київське губернське правління дозволило відкрити на орендованій міській землі міщанину Рувину Берковому Бліндеру в 1907 р. [8, арк. 1-14] Через

чотири роки з'явився ще один цегельний завод купця Йони Яковича Френкеля. Розміщувався він у районі Сухого Яру також на орендованій у міста землі [19, арк. 1-7]. Доля третього цегельного заводу, про відкриття якого клопотав перед губернським правлінням купець Пінхас Ташкер, невідома. Уманська міська управа відвела для оренди ділянку міської землі розміром 5 дес. на 15 років. Однак купець подав клопотання про призупинення справи [16, арк. 1-8].

У 1914 р. уманський міщанин Хаїм Берковий Свердлов клопотав про відкриття слюсарного заводу на кінній тязі біля земської лікарні. Його клопотання було відхилено через зауваження головного лікаря, що діяльність такого заводу буде негативно відобразитись на здоров'ї хворих [22, арк. 10].

Задля задоволення будівельних потреб міста міщанином Пінхасом Томильним у 1913р. було відкрито лісопильний завод з нафтовим двигуном на відстані 253 аршини від земської лікарні. Така відстань виявилась безпечною, принаймні зауважень щодо відкриття лісопильні не виникло [21, арк. 10].

Харчова галузь промисловості Умані, окрім значної кількості млинів, була представлена ще й салотопнями. В 1905 р. їх намагались відкрити одразу троє міщан-євреїв в різних частинах міста. Пауліна Гершківна Шиф відкрила такий завод на орендованій у міста землі в дерев'яному сараї [3, арк. 7]. Йося Хибник салотопний завод відкрив в другій частині міста Умані, між міською скотобійнею та вигоном, недалеко річки Уманки, на власній земельній ділянці [4, арк. 9]. Ще один такий завод намагався відкрити міщанин Хаїм Канівський, однак його клопотання і губернське правління, і сенат відхилили [6].

Таким чином, єврейське населення Уманського повіту було зайняте в такими видами економічної діяльності: оренда поміщицьких помість, шинків, млинів, заводів, торгівля, винні відкупи та оренда дрібних відкупів (продажа свічок, борошна, скла, дріжджів), промисловість, підряди на державні

замовлення. В економічному відношенні єврейська община міста була, в середньому, доволі заможною, оскільки податкових боргів не мала.

Висновки до розділу 3. Проаналізовано соціальну структуру населення Уманського повіту та м. Умані та встановлено, що євреї за чисельністю були другими після українців, і склали в повіті наприкінці ХІХ ст. 11,8%, а в місті – 57% серед решти населення. Виявлено, що соціальний стан євреїв не був чітко визначеним, не дивлячись на спроби уряду запровадити станову структуру серед єврейства. В основному, євреї належали до різних соціальних груп, але чисельно найбільше – до міщан, купців, селян. До стану міщан належало 77% євреїв Уманського повіту, 82% були купцями. В розділі проаналізовано також соціальний стан євреїв у повітах Київської губернії та порівняно ці показники з аналогічними по Уманському повіту. Виявлено, що Уманський повіт та м. Умань за чисельністю євреїв були на перших місцях за різними показниками.

Досліджено економічне становище євреїв Уманського повіту, виявлено основні види діяльності, якими вони займалися. Найбільше євреїв займалися орендою (маєтків, млинів, шинків, заводів). В оренду брались також дрібні відкупи (з продажу свічок, борошна, скла, дріжджів). Прибутковою справою були винні відкупи. Досліджено податкові видатки євреїв. Так, податкові недостачі покривались спеціальним податком – коробочним збором. Єврейські заможні купці багато коштів жертвували на благодійність. Коштом благодійників будувались синагоги, відкривались школи. Встановлено, що 36% євреїв були зайняті у промисловості. Уманські євреї отримували підряди на великі державні замовлення, наприклад, на будівництво доріг. Станом на другу половину ХІХ ст. м. Умань було великим торгівельним центром. Серед галузей промисловості найбільш популярними серед євреїв були винокуріння, пивоваріння, цегельне виробництво, борошномельна галузь. В Уманському повіті найбільш розвиненими були винокурна та борошномельна галузі.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРНЕ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ В ХІХ СТ.

4.1. Ідеї Гаскалі та освіта єврейства Уманщини

Культурне та громадсько-політичне життя Умані та Уманщини у ХІХ ст. характеризувалось значним поживленням та розмаїттям проявів. До причин можна віднести швидке зростання чисельності єврейського населення, завдяки чому місто Умань стало типовим «єврейським» містечком з характерним колоритом, збільшення кількості єврейських релігійних та освітніх закладів, порівняно «мирний», без військових дій час. Зростання невдоволення царським режимом наприкінці століття спричинило активізацію політичних рухів, представники єврейства долучались до тих із них, які найбільш відповідали їх прагненням.

Громадське життя Умані ХІХ ст. – це своєрідний та унікальний за своїм характером полілог кількох культур: єврейської, польської, української та російської. Це поклато відбиток на всі сфери життя міста. Сучасник, колишній наглядач єврейського казенного училища Олександр Андрієвський залишив згадку про уманське культурне життя того часу: «В час існування в Умані Базиліанської школи з'їжджались батьки учнів... З'їзд польських дворян був величезним, а гуляння вдавалось на славу. Тоді Умань кипіла і насолоджувалась життям!... З розваг естетичних перше місце, після гулянь в Царициному саду, займає театр. В цьогорічний Петрів сезон (1861 р.) Умань відвідали два музичні таланти: віолончеліст Г. Косовський та скрипач з євреїв Г. Штемпір. Перший дав свій концерт в залі благородного зібрання, а інший... зіграв кілька п'єс в саду» [31, арк. 128].

Усього в Уманському повіті станом на 1878 р. налічувалось три єврейські общини: Уманська, Буцько-Ладизинська та Тальнівська [42, арк. 64]. Однак в інших документах зустрічаються дані про існування окремих

общин в Буках та в Ладижинці – тобто чотири єврейські общини в повіті [40, арк. 45]. Рівень громадської активності та культурне життя в цих общинах мало свої відмінності. Наприклад, в Умані 1837 р. синагога була лише одна, молитовних шкіл – 6 та один рабин. У 1860 р. кількість синагог збільшелась, тепер їх стало 3, а кількість молитовних шкіл сягнула дев'яти. Посада рабина незмінно була одна. Через 10 років кількість молитовних шкіл збільшилась до 13. В документах згадується про існування двох синагог [58, арк. 8], [40, арк. 40-41], [89, арк. 24-25].

В повіті ситуація була подібною, мали місце тенденції до зростання кількості молитовних шкіл, які мали забезпечувати потреби населення, кількість якого невпинно збільшувалась. Так, у 1837 р. в повіті молитовних шкіл налічувалось 10, у 1860 р. – 8, а у 1870 р. їх діяло 14 (див. додаток 2). Кількість синагог зменшилась з 5 у 1837 р. до 2 у 1870 р. [58, арк. 8], [40, арк. 40-41], [89, арк. 24-25].

У порівнянні з рештою повітів Київської губернії, кількість молитовних шкіл, яка припадала на одну общину, в Уманському повіті була набагато більшою. Наприклад, в 1870 р. на чотири єврейські общини Умані та повіту припадало 27 молитовних шкіл. В той же час, на 8 общин Сквирського повіту припадало тільки 20 шкіл, на 7 общин Таращанського повіту – 14 шкіл, на 9 общин Звенигородського повіту – 21 школа. Тобто, в середньому, на одну общину Уманського повіту припадало майже 7 шкіл, тоді як на одну общину Сквирського, Таращанського, Звенигородського повітів – приблизно по 2 школи. Такою самою, як в Уманському повіті, була ситуація з молитовними школами в Бердичівському повіті [89, арк. 24-25].

Прагнення до знань було характерним для єврейства усіх часів і повсюди. Не була винятком Російська імперія, де чисельність єврейського населення складала близько одного мільйона осіб – показник, найвищий у тогочасній Європі. І поки імперська влада шукала шляхи вирішення складного і болючого «єврейського питання», освіта євреїв імперії розвивалась своїм шляхом.

Освітні традиції єврейства, що населяло українські землі, закладались в глибині тисячоліть. Тому єврейське населення ввійшло до складу Російської імперії зі своєю специфічною, але цілком самодостатньою і відшліфованою сотнями років, освітньою системою.

Єврейська родина вважала своїм священним обов'язком «перед землею Ізраїлю» дати дітям освіту. Якщо батьки не мали великих статків, це могла бути тільки початкова освіта, але у випадку, коли родина була заможною, діти займались з власним вчителем, який часто мешкав разом з родиною.

Початок навчання (приблизно у п'ятирічному віці) супроводжувався ритуалом, у ході якого хлопчик повинен був відчутти солодкий смак знань. Для цього використовували мед, який учень повинен був злизувати зі сторінок абетки, або ж солодкі пряники, випечені у формі єврейських літер [279, с. 296].

Навчання розпочиналось в хедері, продовжувалось в єшивах і талмудторах. Особливо з другої половини ХІХ ст. єврейська молодь все активніше долучається до здобуття освіти в університетах та державних навчальних закладах. Для залучення євреїв до загальної освіти державою створювались спеціальні училища.

Хедер виступав носієм єврейських традицій і загалом єврейськості. Це існуюча здавна в євреїв релігійна школа. Утримувачем і учителем в хедері був меламед – людина, яка навчала давньо-єврейській мові і основам іудейської релігії. Окрім того, меламед міг бути і домашнім вчителем.

Всі хедери традиційно поділялись на три групи. Перша група – початкові хедери, де діти навчались грамоті і читанню релігійних текстів. Друга група – хедери, в яких хлопчики вивчали П'ятикнижжя з коментарями Раші і отримували початкові знання з Талмуду. І третя група – хедери для вивчення Талмуду і його коментарів. В хедерах діти навчались з ранку і до вечора. Не дивно, що саме хедери справляли вирішальну роль на формування їх життєвих цінностей, пріоритетів і світобачення [126, с. 589-590].

Ось як про меламедів пише сучасник: «Треба віддати належне єврейським доморощеним вчителям. Не визнані урядом, без натяку на будь-які права, вони виконують свій обов'язок досить добросовісно, за що їх і любить народ. Запитають, чи багато отримує учитель за таку нелегку працю? Бідніший єврей платить за учня два злотих в місяць, тобто по рублю асигнаціями, більш заможний платить по чотири злотих» [291, с. 17].

Разом з інкорпорованою частиною Речі Посполитої, до якої входили українські землі, російська влада отримала нових підданих – євреїв, з самобутньою системою освіти. З метою швидкої асиміляції населення новоприєднаних територій вона заходила унормувувати систему освіти як потужний важіль впливу на формування нових настроїв єврейства. Так, у Положенні про євреїв 1804 р. урядом була визнана необхідність реорганізації єврейської освітньої системи у відповідно до загальноімперської. Депутати від єврейського населення, які надавали консультації при виробленні пунктів Положення вказували Комісії на необхідність запровадження мережі єврейських шкіл, утримуваних общиною, випускники яких могли б вступати до загальних навчальних закладів імперії. Причому це мали бути школи із загальноосвітньою програмою і вивченням російської мови [110, с. 110].

Це була своєрідна вимога часу. На фоні бурхливого в багатьох відношеннях ХІХ століття, єврейська община вже не могла зберігати свою замкнутість. Багато прогресивних представників єврейства бачили і розуміли всі виклики сучасності, бачили також недоліки закостенілої системи освіти, яка вже не давала повного обсягу знань, необхідного для проживання в модерному суспільстві, яке постійно змінювалось. Тому набирає поширення Гаскала – (івритом – «просвітництво») – ліберальний рух єврейської інтелігенції та заможних верств, що виник у другій половині ХVІІІ ст. в Німеччині з метою досягнення євреями рівноправного становища в суспільстві. Ідеологом Гаскали був Мойсей Мендельсон [279, с. 269].

Мета прихильників Гаскали полягала в ліквідації культурно-релігійного відокремлення єврейства. Це можна було зробити за допомогою

отримання євреями світської освіти, яка б відкривала їм шлях у світ вільних професій – лікарів, юристів тощо. В Російську імперію ідеї Гаскали проникають на початку ХІХ ст. і одразу отримують підтримку уряду, який добре розумів асиміляторський потенціал цього освітньо-культурного руху. Однак, Гаскала мала ворога в особі ортодоксального єврейства, яке добре розуміло: як тільки втратиться контроль над єврейською молоддю, вся система єврейського життя, творена століттями, опиниться під загрозою знищення.

Першим осередком Гаскали в Російській імперії стало місто Умань. Саме тут у 1785 р. народився майбутній письменник і педагог Бернард Горовіц (Гурвич або Гірш-Бер), який переклав для євреїв популярну працю німецького письменника Йоахима Кампе «Відкриття Америки». Князь М. І. Долгоруков, який у 1810 р. зупинявся в Умані і мав бесіду з Б. Горовіцем, відзначав, що той «гаряче любить свій народ, захищає його вигоди і, здається, готовий позбутись життя, аби лиш посприяти благоустрою своїх братів» [102, с. 288]. Князь також зауважував, що молодий Бернард нікуди, крім Лейпцигу, не їздив, однак отримав вдома дуже якісну освіту, володів німецькою, французькою та російською. Від ока М. Долгорукого не приховались гострий розум, мудра мова та одночасно скромність Б. Горовіца. Насамкінець князь пише в спогадах: «Якщо ти поїдеш, читачу, в Умань, милуватись торжеством природи в Софіївку, то заверни порозмовляти з Горовіцем – напевно будеш ним задоволений» [193, с. 71].

У 1822 р., будучи власником банкірського дому «Н. В. Horowitz», Бернард клопотав перед урядом про відкриття в Умані єврейської школи (див. додаток 4), в якій би викладання предметів велося згідно з ідеями Гаскали. Фактично школа вже існувала, але нелегально. Співзасновником школи був Мойсей Ландау, а головним вчителем – Мейер Горн з Галіції [178, с. 18]. Б. Горовіц такий дозвіл отримав. В цей час він протегував відомому пізніше математику Ейхенбайму. За короткий час існування в Умані школи

Б. Горовіц зумів згрупувати навколо себе передових людей того часу, які сповідували ідеї єврейського просвітництва.

На початку 1830-х років школу Б. Горовіца намагався відродити лікар і громадський діяч Бернад Абрагамсон[98, с. 144], родом з Немирова. Отримавши добру освіту в Берліні, віг 1827 р. переїхав до Умані. Однак ставлення місцевої єврейської громади до лікаря було суперечливим. Маючи беззаперечний авторитет як людина справедлива і некорислива, він одночасно потрапив у чорний список місцевих ортодоксів. Очевидно, причини ховались в його просвітницькій діяльності, адже він неодноразово клопотав перед урядом про відкриття в Умані загальноосвітньої школи. Його прагнення реалізувались значно пізніше, з відкриттям тут казенного єврейського училища, а поки що лікар змушений був боротись з недоброзичливцями, які навіть писали на нього анонімні доноси в губернію.

Після польського повстання 1831-1832 рр. київський генерал-губернатор Д. Бібіков зацікавився анонімним доносом про зв'язки Б. Абрагамсона з польською еміграцією. Йому закидалися звинувачення в пересиланні грошей за кордон для підтримки колишніх повстанців, в отриманні з-за кордону заборонених газет та у «підозрілій дружбі» з польськими поміщиками. Окрім того, від ока донощика не приховались часті поїздки лікаря за кордон та той факт, що усі його діти навчались в Пруссії. До повстання Б. Абрагамсон проживав у графа Потоцького як домашній лікар та користувався його всебічною підтримкою.

Таємне розслідування та нагляд поліції за всіма діями Б. Абрагамсона протягом 1838-1841 рр. не підтвердили підозр. Б. Абрагамсон дійсно підтримував тісні дружні стосунки з місцевими поміщиками, займався просвітницькою діяльністю, завдяки чому познайомився з графом де Віттом та був призначений ним на посаду дивізійного лікаря у військовому поселенні. Його дружина дотримувалась іудаїзму, однак сам лікар жодних релігійних ритуалів не виконував, синагогу не відвідував і любив добре поїсти [80, арк. 2-16].

Коли в 40-х рр. XIX ст. уряд розпочав просвітницьку реформу серед єврейства, Б. Абрагамсон у липні 1841 р. звертався до М. Лілієнталя з проханням відкрити аналогічну школу в Умані. Свою громадську діяльність Б. Абрагамсон згодом продовжив в Одесі [98, с. 144].

Єврейське населення міст і містечок смуги осілості, в тому числі і міста Умані, у 1835 р. отримало Положення про євреїв, яке регламентувало різні сфери життя, зокрема і освітню. Згідно з цим документом, євреї отримували ряд пільг в освітній галузі. Незалежно від дозволу відвідувати державні і приватні християнські училища, євреї наділялись правом відкривати власні приватні або громадські навчальні заклади для отримання освіти в різних сферах науки, мистецтва та вивчення особливостей іудейської релігії [125, с. 145].

Деяко пізніше, 13 листопада 1844 р. імператор підписав новий документ про реформу системи єврейської освіти. Згідно з указом, відкривались школи двох розрядів, які мали відповідати програмі приходських та повітових училищ, та два Рабинські училища для підготовки рабинів та вчителів. В новостворюваних училищах учительський персонал повинен був складатись як з євреїв, так і з християн, наглядачами призначались виключно християни. Як заохочувальний захід, для випускників таких училищ скорочувався термін військової служби [213, с. 384].

В Умані ґрунт для відкриття училища вже був підготовлений уманськими просвітниками Б. Горовіщем та Б. Абрагамсоном. Останній ще в січні 1835 р. разом з групою місцевих євреїв надіслав до тодішнього губернатора графа Левашова клопотання про відкриття згідно з Положенням 1804 р. училища на зразок одеського. Під документом підписалась 31 особа, серед яких: Б. Абрагамсон, Кафка Гросман, купці Абрам Вінберг, Вольбер Левенберг та Мойсей Ландау [63, арк. 1]. К. Гросман навіть підготував доповідну записку до губернатора з проханням захистити тих з уманських євреїв, які прагнуть просвіти, від її противників [63, арк. 6].

Практично одночасно надійшло клопотання до губернатора від опозиційно налаштованих уманських євреїв з повідомленням про те, що училище відкрити неможливо, оскільки коштів коробочного збору ледве вистачає на покриття боргів общини. Під документом підписались: Іцко Найдел, Арон Лівшиць, Ківа Збарський, Лейзер Дайчман, Липа Кофман та Дувид Гершкович [63, арк. 4]. З кількості підписів видно, що опозиціонерів було значно менше, ніж прихильників училища, однак на той момент вони отримали перевагу, і справа зупинилась.

Підготовка до відкриття початкового єврейського казенного училища в Умані розпочалась (а фактично відновилась) в 1853 р., коли від міністра народної освіти до Дирекції училищ Київської губернії надійшов дозвіл на відкриття таких закладів в містах Умані, Сквирі, Радомишлі та Звенигородці. Уманське училище повинно було підпорядковуватись безпосередньо Дирекції училищ [31, арк. 13]. Вчителів необхідно було обрати з кращих єврейських приватних вчителів або меламедів, а згодом замінити їх на лояльних державі випускників Житомирського рабинського училища.

Для відкриття училища в Умань був направлений наглядач Златопільського повітового дворянського училища Должанський, який отримав чіткі настанови щодо своєї ролі: переконати місцеву єврейську громаду в найкращих задумах уряду, в тому, що цар турбується про освіту єврейських дітей, що навчальний процес буде ґрунтуватись на їх релігійних віруваннях, вивченні їх мови без будь-якого порушення їх обрядів, та що отримана освіта стане корисною в покращенні якості їх життя [31, арк. 40]. Уманське казенне єврейське училище I ступеня було урочисте відкрито 28 листопада 1854 р. в присутності місцевої поліції, найповажніших представників єврейської громади, чиновників [31, арк. 76].

Наглядачем і вчителем російської мови та арифметики в училище був призначений вчитель Васильківського приходського училища Олександр Андрієвський [31, арк. 13], який доклав багато зусиль для розвитку навчального закладу та реалізації освітньої політики уряду. В документах

О. Андрієвський згадується як наглядач училища аж до 1861 р., коли його змінив на посаді священик Іван Васильович Кімошко [31, арк. 50-51]. Вчителем єврейських предметів став власник хедеру Шмуль Каган [31, арк. 13]. Згодом навчальний процес забезпечували: учителі обрядів віри-віленський міщанин Самуїл Мордухович Кенігсберг, який свого часу закінчив Житомирське рабинське училище та уманський рабин Сруль Мочин, учитель чистописання - випускник Одеського єврейського училища, Аврум Янкелевич Нута Ворон [36, арк. 50-51]. Почесним наглядачем училища став купець Йосип Нусим Тульчинський, який брав активну участь в житті міста. Такий християнсько-єврейський тандем в управлінні училищем мав викликати довіру єврейського населення, а з іншого боку – сприяти якомога ефективнішій реалізації асиміляційної політики уряду.

Це, певною мірою, підтверджує список предметів, які викладались в училищі: Закон Божий (21 година в тиждень для обох класів), єврейська мова (6 годин), російська мова з чистописанням (12 годин), німецька мова (3 години), арифметика (6 годин) [31, арк. 24]. Одне заняття тривало півтори години. Розпочиналось навчання вранці о 8:30 і закінчувалось о 13:30. Учні як першого, так і другого класу мали 16 навчальних годин на тиждень [31, арк. 56-57].

Перші два роки існування училища О. Андрієвський всі сили докладав до того щоб якомога краще організувати навчальний процес. Після закінчення навчального року влаштовувались публічні екзамени, на яких були присутні поважні члени общини, в «Губернських відомостях» друкувалась інформація про успіхи учнів Уманського єврейського училища що мало заохочувати дітей до кращого навчання [31, арк. 74, 96, 97]. Так 1856 року було відзначено успіхи в навчанні Гросмана Дувида, Новикова Нухима, Герша Осташівського, Левія Нісона, Гарфункеля Зельмана, Літа Бродського, Гросмана Шмуля та ін. [31, арк. 97]. О. Андрієвський надсилав до Дирекції училищ запити про виділення стипендій для підтримки особливо здібних учнів.

Однак невдовзі розпочались проблеми. Відвідування учнями училища щороку зменшувалась. Єврейська громада Умані швидко недооцінила старання уряду. Ось як про це писав О. Андрієвський: «Є серед євреїв ті, хто оцінив і зрозумів благі наміри уряду у відкритті казенних єврейських училищ... Однак як багато тих, хто через прив'язаність до жалюгідної старовини, існує в застої звичок, понять і знань, боячись в сучасній освіті зустрітись з новими ідеями, які суперечать духові їх закону» [31, арк. 98]. Аби вберегти училище від закриття, О. Андрієвський використовував усі доступні йому засоби. Від свого імені забороняв місцевим меламедам займатись з учнями в хедерах, а в доповідній записці директору училищ Київської губернії прохав залучити до цієї справи місцеву поліцію та земського рабина, тобто пустити в хід інструменти примусу [31, арк. 108].

Не залишався осторонь справи почесний наглядач училища від євреїв купець І. Тульчинський, який зумів у 1858 р. зібрати 30 учнів [31, арк. 111]. Однак через рік О. Андрієвський просить губернську дирекцію училищ вжити таких заходів задля забезпечення Уманського училища учнями: запросити поліцію до співпраці, щоб почесні наглядачі власним прикладом заохочували євреїв віддавати дітей до училища, більше того, не видавати євреям купецькі свідоцтва до того часу, поки претенденти на купецький стан не віддадуть дітей до єврейського училища. І, насамкінець, ефективним заходом О. Андрієвський вважав повне знищення хедерів [31, арк. 120]. Будучи налаштованим в реалізації освітньої (асиміляційної) політики уряду аж настільки радикально, наглядач, можливо, не був тією людиною, в руки якої євреї охоче віддавали б своїх дітей.

Тому ж 1858 р. за підписом імператора вийшов документ, згідно з яким через 10 років отримувати свідоцтва меламеда могли б тільки випускники рабинських училищ [33, арк. 2]. Порядок отримання таких свідоцтв та складання відповідних екзаменів були затверджені міністром народної освіти ще в 1849 р. [67, арк. 38] Таким чином, навіть процес навчання в хедерах, на

який раніше влада не мала впливу, згодом мав перетворитись в урядовий інструмент асиміляції єврейського населення.

В Уманському казенному єврейському училищі продовжували боротись дві сили: реформаторський дух російської влади та опір йому з боку єврейської громади. Станом на 1857 р. в училищі навчалось 20 учнів, однак 14 з них практично не відвідували занять [32, арк. 3]. У 1863 р. учнів налічувалося тільки 15 осіб [35, арк. 5-6]. Якщо порівнювати кількісні показники чисельності учнів у подібних навчальних закладах губернії за 1860 р., можна стверджувати, що Уманське казенне єврейське училище займало передостанню позицію, так як після нього йшло тільки Канівське з 10 учнями. У Білоцерківському та Радомишльському навчалось по 23 учні в кожному [34, арк. 17-24].

Казенні єврейські училища в 1873 р. були перетворені в єврейські початкові і народні училища. Незважаючи на всі зусилля уряду в боротьбі з хедерами, вони виявились занадто живучими. В тому 1893 р. були видані правила про єврейські релігійні школи, хедери і про меламедів. Єврейські громадські навчальні заклади наприкінці ХІХ ст. поділялись на нижчі – талмуд-тори, і вищі – єшиви [125, с. 146].

Оскільки середина ХІХ ст. це час поширення Гаскали в Російській імперії, то її ідеологи як серед єврейства, так і серед урядових кіл, пропонували свої варіанти залучення єврейського населення до загальноосвітніх навчальних закладів та університетів. Так, 1861 р. міністр внутрішніх справ С. Ланський, за підтримки міністра народної освіти, запропонував надати право повсюдного проживання євреям, які закінчили гімназію або університет. У тому ж році Державна рада прийняла закон, який надавав євреям, що мали ступінь доктора медичних наук, або будь-який науковий ступінь, право проживання по всій території імперії, а також - вільно обирати заняття і поступати на державну службу [147]. Такі заходи уряду сприяли залученню єврейської молоді до загальноосвітніх навчальних закладів смуги осілості, адже освіта давала значні переваги і можливості.

Та до кінця XIX ст. Гаскала вичерпала себе. Причиною цього можна вважати хвилю єврейських погромів, які наочно продемонстрували неспроможність єврейської громади за допомогою отримання «державної» освіти повністю влитись в навколишнє суспільство, яке часто залишалось вороже налаштованим. Однак, незважаючи на розчарування Гаскалою, кількість учнів іудейського віросповідання у навчальних закладах Російської імперії невпинно зростала. Наведемо дані про грамотність (що означало знання російської мови) євреїв, які навчалися в навчальних закладах Київської губернії. Отож, за переписом населення Російської імперії 1897 р., показники виглядають так:

Вік (років)	Єврейське населення (%)		Все інше населення (%)	
	чол.	жін.	чол.	жін.
до 9	6,1	4,0	7,71	3,68
10-19	40,9	27,0	42,06	14,02
20-29	52,2	25,7	43,38	13,73
30-39	49,7	15,1	37,82	10,54
40-49	39,7	7,7	32,46	8,41
50-59	31,9	5,1	23,51	7,46
60 і більше	24,3	3,3	20,71	6,59
Разом:	31,7	15,0	27,56	8,88

Як видно, загальний % володіння російською грамотою серед єврейського населення губернії значно вищий, ніж аналогічний % у решти населення. Так само вищий % грамотності серед єврейок. Грамотність у євреїв віком 20-40 років досягає максимуму, так само як і в решти населення [112, с. 513].

За даними перепису 1897 р. грамотних чоловіків у повіті було 34049, з них євреїв – 5640, тобто 16% усіх грамотних чоловіків повіту були євреями. Досить цікаву картину бачимо у випадку з жіночим населенням. Загальна кількість грамотних жінок складала 8393, з них єврейок 3040, тобто 36,2% усіх грамотних жінок повіту [252, с. 95]. Тобто порівняння показує, що % чоловіків-євреїв, які володіли російською грамотою, в губернії був вищим, ніж у повіті, тоді як % жінок-єврейок, навпаки, в повіті був набагато вищим, ніж у губернії. Якщо ж взяти в цілому єврейське населення (без поділу на

статі), то показники виглядають так: в Київській губернії % єврейського населення, яке володіло російською грамотою, складав 46,7, тоді як в Уманському повіті аналогічний % становив 52,2 від загальної кількості населення, яке володіло російською грамотою. Тобто показник освіченості єврейства Уманського повіту був вищий від загальногубернського.

Єврейська громада Умані у ХІХ ст. зміцніла. Але оскільки до 40-х років євреї не мали загальноосвітніх закладів, які б відповідали державним стандартам, то уманська єврейська молодь продовжувала навчатись у школах при синагогах, або в хедерах. Збереглися згадки сучасників про навчальний процес в хедері того часу: «Брудна, убога її [школи] обстановка, як і саме житло мого вчителя, яке було тут таки, сильно мене здивували. Уявіть собі: невеликий будиночок, вкритий соломою, всередині помазаний глиною, підлоги немає – просто мазанка, халупа; і така ось хата, нікому непідзвітна, крім контролю батьків, буває битком набита учнями! Навчання проходить з шумом і виском, які супроводжують єврейський освітній процес» [291, с. 15].

До нашого часу дійшли відомості про існування в Умані великої кількості молитовних шкіл, які, як вище зазначалось, відкривались в основному при синагогах (див. додаток 3). Навчання мало релігійне спрямування. Станом на 1876 р. в місті існувало 12 єврейських шкіл. Так, першою, документально зафіксованою, була кам'яна молитовна школа під назвою «Гульчинського», будівництво якої було дозволено Губернським Правлінням 8 лютого 1841 р. [315, с. 254]. Саме в лютому цього року було затверджено імператором «Положення про єврейські училища» і почався процес укладання статуту для цих навчальних закладів.

А 6 листопада 1862 р. Київським Губернським Правлінням було затверджено план і фасад дерев'яної молитовної школи Штивеля. В червні 1878 р. Губернське правління дало дозвіл на будівництво молитовної школи під назвою «Литватська», яка розташовувалась в будинку Гріна. 30 травня 1881 р. заснована школа Горенштейна. А в 1889 р. почався справжній «єврейський шкільний бум» в Умані. В цьому році було створено чотири

молитовні школи: 30 червня - школу Гецельського (яка існувала і раніше) та школу під назвою «Бет-га-Мідраш», 4 серпня - школу «Гахпуас-Кала» і «Цирульничу» молитовну школу.

Наступного, 1890 р., затверджено ще дві школи: на Новому Базарі (резолуція губернатора від 21 лютого), та дерев'яну молитовну школу Брацлавського (резолуція губернатора від 23 червня). Дата затвердження ще двох шкіл – «Ковальської» та «Шамрин-Лабейкер» наразі не з'ясована. Традиційно, персонал школи складали три посадовці: староста (директор), казначей, що відав фінансами та платою за навчання і вчений, тобто вчитель [315, с. 254].

У другій половині XIX ст. в Умані була відкрита талмуд-тора з ремісничим відділенням. За правилами 1844 р. талмуд-торами визнавались єврейські школи для бідних і осиротілих єврейських хлопчиків, утримуваних за рахунок общинних коштів або пожертвувань приватних осіб. В господарському відношенні керівництво талмуд-торою здійснювалось обраними громадою старшинами. З-поміж вчителів обиралась людина для нагляду за училищем і вчителями. До викладання допускались лише ті педагоги, які мали освітній ценз, не нижчий приватного початкового єврейського вчителя. Хоча у деяких випадках викладання релігійних предметів доручалось меламедам, котрі не мали цього цензу, але володіли російською мовою. Від хедеру талмуд-тори відрізнялись більшою кількістю учнів і вчителів та матеріальною допомогою громади [124, с. 724]. У 1895 р. в газеті «Жизнь и искусство» писалось про уманську талмуд-тору. Зокрема, йшлося про те, що вона «процвітає в санітарному, гігієнічному та педагогічному плані. Кошти училища, однак, досить мізерні і головним їх джерелом, на жаль, поки-що слугують тільки приватні пожертвування» [251, с. 24]. Однак школа функціонувала.

Для єврейського населення Умані існувало також приватне початкове чоловіче училище третього розряду Є. Зевіна. На початку XX ст. викладання єврейських предметів в ньому велось викладачем Левінсоном, який працював

також і в талмуд-торі. Окрім того, належна увага приділялась вивченню єврейської мови та загальноосвітніх предметів[338, с.17]. Оскільки жіночій освіті в єврейській громаді приділялась велика увага, то для цих потреб існувало два приватних жіночих училища третього розряду[346, с. 26].

Єврейська молодь Умані отримувала освіту і в інших навчальних закладах містах. Так, станом на 1882 р. єврейська молодь навчалась у двокласних міських (чоловічому і жіночому) училищах, відкритих у 1869 р. В чоловічому училищі всіх учнів було 134, з них євреїв – 27, тобто 20,1%, в жіночому загальна кількість учениць становила 100 осіб, з них єврейок – 45, або 45%[107, с. 24]. Єврейки навчались і в приватному жіночому училищі другого розряду пані Саленцової, де учениць було 27, і з них єврейок – 10, тобто 37,0%. Середня плата за навчання складала 240 рублів на рік за пансіонерку і 60 рублів за ученицю, яка не проживала в пансіоні.

У 1859 р. з Одеси в Умань було переведене Головне училище садівництва, у якому станом на 1880/1881 навчальний рік навчалось 15 євреїв з 89 учнів, що складало 16,8%. Плата за навчання встановлювалась згідно зі статутом землеробських училищ і складала: за пансіонера – 150 рублів, за напівпансіонера – 100 рублів і за учня, який не проживав у пансіоні – 20 рублів[107, с. 27].

З 2 вересня 1883 р. була відкрита чотирикласна чоловіча прогімназія. Здобувати в ній освіту виявили бажання 306 осіб, серед яких 88 євреїв, 72 православних та 138 католиків. За результатами вступних екзаменів, до навчального закладу було прийнято 17 євреїв, 49 православних та 75 католиків, усього – 141 особа [88, арк. 35].

Така кількість єврейської молоді у навчальних закладах бентежила владу. Тому наприкінці ХІХ ст. було введено так звану «відсоткову норму» для всіх євреїв, які вступали у середні і вищі навчальні заклади. Метою впровадження відсоткової норми було обмеження русифікації єврейства, адже акультурація російських євреїв розглядалась владою уже як загроза російській нації. У смузі осілості норма становила 10%, поза смугою – 5%, а

в Санкт-Петербурзі та Москві – 3% [188, с. 168-169]. Оскільки негайне впровадження відсоткової норми означало б повне припинення прийому єврейських дітей до навчальних закладів протягом кількох років, було вирішено застосовувати норму тільки до вступників [37, арк. 70].

Упродовж XIX ст. система освіти єврейської молоді змінювалась, деякі школи зникали і відкривались нові. А станом на 1904 р. в місті продовжувала існувати Уманська Талмуд-Тора, приватне жіноче єврейське училище Маргарити Мойсеївни Горнштейн (вул. Аптекарьська, будинок Антіпкіна), та приватне чоловіче єврейське училище Авраама Меєровича Козарінського (вул. Стара, №3) [99, с. 85-86].

У 1907 р. в Умані функціонувало 3 училища за правилами від 13 листопада 1844 р., 3 Талмуд-Тори та 22 хедери. Загалом у них навчалось 613 учнів, з яких 575 хлопчиків та 35 дівчаток. Навчальний процес забезпечували 33 наставники. Однак серед них не було жодного з вищою освітою, лише один зі спеціальною підготовкою, 10 з середньою освітою, решта взагалі не мали освіти [38, арк. 53-54].

Станом на перше січня 1907 р. в уманських початкових училищах навчалось більше 2,5 тис. учнів, серед яких єврейської молоді налічувалось 274 особи. Характерним є факт, що дівчаток-православних в училищах навчалось 42 особи, а дівчаток-єврейок – 153 особи. Цей показник перевищив навіть кількість хлопчиків-євреїв, яких в училищах навчалось 121 особа [38, арк. 20-21]. Очевидно, батьки євреїв-хлопчиків віддавали перевагу традиційному навчанню в релігійних школах, а батьки дівчаток-єврейок віддавали дочок навчатись в загальноосвітніх закладах разом з християнськими дітьми. Через рік, у 1908 р. в початкових училищах навчалось вже 2,8 тис. учнів, серед них євреїв – 313 осіб. Кількість єврейок, які здобували там освіту, зросла і становила 207 осіб [39, арк. 6].

Окремою сторінкою культурного життя єврейського населення міста була діяльність різноманітних товариств, які почали активно відкриватись на початку XX ст. та діяли на громадських засадах. Такі організації слугували

цілям ліквідації неграмотності серед населення, в тому числі серед жіночого, та допомоги бідним.

У 1863 р. в Петербурзі засновано «Товариство для поширення просвіти серед євреїв Росії», метою діяльності якого було створення центру для розвитку і пропаганди російсько-єврейської просвіти, поширення серед єврейських народних мас знання російської мови і прилучення євреїв до загальноросійської культури. З 1893 р. намітився поворот в діяльності товариства в бік початкової освіти. Наприкінці століття воно всіляко підтримувало відкриття нових шкіл з обов'язковим викладанням єврейських предметів повсюдно в Російській імперії. Капітал товариства в 1907 р. складав 300 тис. руб. Приблизно в цей час почалося відкриття його філій в різних частинах імперії. Філія в Києві стала чимось на зразок районного центру для товариства в Південно-Західному регіоні імперії [121, с. 59-62].

Під опікою «Товариства сприяння поширенню початкової і професійної освіти серед жіночого єврейського населення міста Умані» перебувало безкоштовне жіноче єврейське училище, відкрите 15 серпня 1908 р. Д. Теплицькою. Навчатись в училищі у перший рік його існування виявили бажання 350 учениць, однак прийнято було тільки 75, оскільки приміщення училища було тісним, а матеріальна база не зовсім достатньою. В училищі вивчались російська мова, давньо-єврейська, арифметика, чистописання, рукоділля та курс шиття. В 1912 р. комітет товариства поширення просвіти серед євреїв Росії прислав училищу навчальних посібників на суму 100 руб., а всього на той час в бібліотеці навчального закладу нараховувалось близько тисячі найменувань книг. Безкоштовну медичну допомогу ученицям надавали лікарі Гельман та Е. Цибулівська [91, с. 1-25].

Жіноче училище утримувалось за рахунок приватних пожертвувань та членських внесків «Товариства». Найбільшими благодійниками для училища у 1908 р. були: М. Бернштейн (20 руб.), К. Вишневська (37 руб.), А. Гендріх (36 руб.), Д. Теплицька (46 руб.), Б. Фішман (33 руб.). Загалом «Товариство»

складалось з 171 особи, почесним членом була обрана і засновниця училища Д. Теплицька [91, с. 1-25].

У 1915 р. було куплено землю для будівництва окремого приміщення для училища. На це Ента Сендерівна та Данило Тульчинський пожертвували 1500 руб., а І. Шапіро в пам'ять своєї покійної дружини – 1000 руб. Та училище мало боргів на суму майже 3,5 тис. руб. [92, с. 4].

У 1911 р. вийшов друком статут Товариства Уманської громадської єврейської бібліотеки-читальні. Метою своєї діяльності Товариство декларувало клопотання перед місцевою владою про дозвіл на відкриття в місті такої бібліотеки. Цілями її відкриття Товариство оголошувало: «Надати єврейському населенню міста можливість користуватись книгами, журналами, газетами та спеціальними виданнями російською, єврейською, французькою, німецькою та англійською мовами, збирати книги, рукописи та інші матеріали для вивчення історії, культури і побуту євреїв всіх часів і держав» [97, с. 3].

Кошти на відкриття та діяльність бібліотеки-читальні планувалось отримувати від приватних благодійників, членських внесків, від продажу старих книг, газет та журналів, з організації благодійних літературних вечорів, читання лекцій тощо. Засновниками товариства були Беренштейн Мордко, Берлінер Файвел, Співак Арон, Фінкельштейн Пінхас, Шапіро Іцек-Меєр та інші [97, с. 4-11].

Важливими для покращення добробуту євреїв-міщан були організації, які надавали допомогу бідним та хворим. Одним з них було єврейське благодійне товариство, відкрите 1908 р. Засновниками виступали Беренштейн З., Шапіро І., Ельяш К., Рубінштейн М., Вільшанський Е., Ліндін Ф., Френкель Г., Етингер І. та Френкель І. Членами товариства могли бути усі бажаючі, включаючи учнів та осіб, які перебували на військовій службі. В основному благодійна діяльність товариства зводилась до дешевої закупівлі дров для нужденних євреїв узимку та фінансової допомоги на Пасху. Також до обов'язків товариства входив догляд за бідними євреями

міста Умані будь-якої статі, віку, звання та стану. Допомога полягала в забезпеченні засобами до існування убогих, які не могли власною працею утримувати себе, медична опіка. Товариство турбувалось про облаштування єврейських кладовищ, одне з яких – старе – було вже закрите, а також похованням як місцевих бідних євреїв так і тих, які не були мешканцями Умані. Старих та немічних товариство за власний кошт влаштувало в богадільні, а малолітніх сиріт – в сирітські будинки, ремісничі та навчальні заклади. Не лишались поза увагою і бідні батьки, які не могли забезпечити своїх дітей хоча б елементарною освітою. Окрім фізичної опіки над убогими та хворими, товариство займалось поширенням літератури морально-виховного змісту та допомагало тим євреям-іноземцям, які з певних причин не мали змоги повернутись на батьківщину [96, с. 1-2].

Наданням тільки медичної допомоги займалось товариство «Езрас хойлім» («Допомога бідним»). Головою товариства в 1911 р. була Р. Пінес, казначеєм – Х. Ельяш, секретарем – Д. Зельдович. До складу правління входили: У. Гехт, І. Грановський, А. Каушанська та інші. Окрім безпосередньо медичної допомоги, хворим роздавали молоко, м'ясо, вино, чай, цукор, каву, риб'ячий жир, прованську олію, свиняче сало (!), кефір, яйця, курей, сіль для ванн, окуляри тощо. За 1911 р. допомогу від товариства отримали 843 жінки, 413 чоловіків та 242 дитини. 48 осіб було відправлено на відпочинок «на лиман», 12 – в Одесу на операцію, 1 – в Вінницю в психіатричну лікарню та 8 осіб – на операцію до д-ра Левитського.

Пожертвування на утримання товариства та забезпечення його нормального функціонування надходили від членів товариства (як членські внески), від благодійників, організацій та від мешканців інших міст. Благодійна справа була досить популярною серед уманського єврейства: за 1911 р. товариство отримало пожертвувань на суму більше 1,5 тис. рублів від понад 700 міщан, 323 руб. надійшло від іногородніх мешканців (в основному з Лодзі, Монастирища, Одеси, Житомира, Катеринослава, Варшави тощо) [90, с. 1-31]. Пожертвування надсилались як вітальні телеграми, в

пам'ять померлих, замість подарунків з нагоди різних ювілеїв та урочистостей. Більшість пожертвувань не перевищувала 10 руб., однак за рахунок кількості надходжень коштів вистачало на задоволення потреб усіх, хто цього найбільше потребував.

Подібною була діяльність товариства допомоги бідним хворим євреям міста Умані «Бікур-Хойлім», яке розміщувалось в будинку Дорфмана на Базилянському провулку, та управлялось Френкелем Г. У 1914 р. секретарем товариства був С. Авербух, лікарем – І. Вейценфельд. Як свідчать джерела, товариства такого характеру надавали серйозну підтримку бідному єврейському населенню. Зокрема, «Бікур-Хойлім» за 10 місяців 1913 р. прийняло 3 тис. хворих, а безкоштовна аптека, що діяла при товаристві, відпустила більше 9 тис. найменувань ліків [111, с. 33].

Окрім медичної підтримки, бідні євреї міста могли скористатись фінансовою допомогою. Так, станом на 1914 р. в Умані діяло благодійне товариство «Гмілус-Хесед», яке видавало безвідсоткові позики строком до 10 тижнів і розміром від 5 до 25 руб. За 10 міс. 1913 р. товариство видало 1160 позик на загальну суму 12700 руб. Незаважко вирахувати, що середня сума кредитів становила 10 руб. – невеликі кошти, однак і вони здатні допомогти у скрутну хвилину.

На основі наведених даних можна стверджувати про високий рівень громадської свідомості єврейського населення Уманщини. І це, незважаючи на те, що на початку ХХ ст. єврейська община вже не була замкненим організмом, та не мала такого впливу на життя євреїв, як раніше. Благодійницька діяльність залишалась звичною формою допомоги бідним євреям, що свідчить про морально-духовний рівень та відповідальність членів уманської єврейської громади.

Культурно-освітнє життя єврейського населення Умані на початку ХХ ст. було сповнене своїх досягнень та невдач. Багато зусиль єврейська інтелігенція витратила на боротьбу з місцевою адміністрацією, аби дати можливість єврейській уманській молоді здобувати освіту та ставати

повноправними культурними членами суспільства. Ще більші зусилля витрачались на боротьбу всередині самої єврейської громади, в якій традиційні, ортодоксальні елементи були ще досить сильними. Однак, як свідчать історичні джерела, їх голос все більше заглушували спокуси «великого» життя, яке вимагало боротьби з містечковою неграмотністю та зацікавленістю тільки життям своєї общини.

Життя в Умані – провінційному місті – виробило і свої способи розваг. Як пише Надія Суровцова, «в свято ж, у суботу ввечері, а і в неділю, населення виходило на прогулянку на Хрещатик, або офіційно – «Миколаївську» вулицю, що була в Умані... головною. Ходили від ріжка Софіївської до наступного вгорі і знов поверталися на старе місце. Була штовханина, але «статочна». Розмова була переважно єврейська. В неділю склад мінявся, товклися вже православні з передмість і нещадно лускали зернята» [130, с. 30]. Не буде перебільшенням сказати, що однією з головних розваг місцевого люду були театри. У сквері коло театру збирався уманський «вищий світ», частенько організовувались збори коштів на благодійність. Як згадує Н. Суровцова, «приїздили видатні кантори, але вони співали у синагозі, і неєврейське населення не мало змоги їх чути» [130, с. 30].

На початку ХХ ст. Умань пережила справжній «кінематографічний бум». Розвиток міста та технологій робив відкриття кінематографу справою можливою для багатьох уманчан, а, крім того, досить прибутковою. До будівельного відділу Київського губернського правління посипались прохання про дозвіл відкрити кінематограф в Умані. В 1908 р. такий дозвіл отримав Наум Григорович Лівщиць. Кінематограф «Ілюзіон» було відкрито в будинку, який належав купцям Цикиновському та Ельяшу [12, арк. 12]. Два роки по тому Я. Геренштейн відкрив в домі Меєра Векслера на вул. Миколаївській театр мініатюр [9, арк. 7].

У 1911 р. намагався відкрити кінематограф в Умані у орендованому домі Шабса Водовоза на вул. Успенській Вікентій Рихлицький. Однак бракує даних, чи він отримав на це дозвіл [20, арк. 1]. З 1911 р. існував кінематограф

Боруха Меєровича та Баби Шейндлі Грінвальдів у власному домі на вул. Миколаївській та Нижньомиколаївській [15, арк. 1]. Підприємлива родина також намагалась відкрити театр мініатюр при кінематографі, аби під час перерв демонструвати глядачам вистави, але не отримала на це дозволу.

Розважалась уманська публіка також в кінематографі «Корсо», що був на вул. Київській. А з 1914 р. власники, міщани Аврум та Янкель Фательзони, добились відкриття там ще й театру мініатюр [24, арк. 1-11].

Кінематографічна справа була надто привабливою для уманських підприємців, а публіка охоче відвідувала прем'єри. Тому не обходилося без конкуренції. На згадуваного вище Я. Геренштейна написав донос міщанин Мейлах Файнштейн, теж власник кінематографа в уманському прибутковому домі [28, арк. 4]. Йшлося про те, що кінематограф Я. Геренштейна небезпечний в технічному плані [9, арк. 16]. Конкуренти домоглись також закриття на якийсь час кінематографа «Ілюзіон» Н. Лівшиця, однак губернський архітектор телеграфував в Умань з дозволом демонструвати там картини [12, арк. 23].

Практично всі кінематографи були власністю євреїв, які оперативно підхопили новий винахід як можливість заробляти кошти, та досконало вивчили цю справу, а Умань продовжувала виконувати роль культурного центру регіону. Відомо про існування лише одного кінематографа в Тальному, відкритого в 1911 р. міщанином Фроїмом Шмулевичем Куценоком [17, арк. 11].

Отже, єврейське населення Умані та повіту ставило освіту своєї молоді в пріоритетні завдання. Для задоволення потреб єврейського населення існувала розгалужена мережа освітніх закладів. Державна політика щодо євреїв у освітній сфері полягала в намаганнях встановити контроль над нею та використати освіту для реалізації державного курсу на асиміляцію не російських підданих Імперії.

4.2. Підтримка євреями революційних рухів як вияв єврейського національного руху

Буремні події початку ХХ ст. не оминули Уманський повіт. Поява нових революційних рухів та партій зруйнувала тиху течію життя повітового провінційного міста, перетворивши його на активний політичний центр в боротьбі з царським режимом. Оскільки більшу частину населення міста складали євреї, саме вони стали носіями революційних ідей. Тим більше причин невдоволення політикою самодержавства в єврейського населення смуги осілості було достатньо.

Провісники революції в Умані назрівали здавна. Неодноразово траплялись випадки сварок місцевого єврейського населення з рабинами, які часто були нав'язані владою як засіб контролю і морального виховання єврейської громади міста. Ще в 1839 р. між уманським рабином Ель-Мальзілісом та єврейською громадою міста виник конфлікт. Остання відмовилась платити йому жалування, незважаючи на те, що поліція, очевидно, була на боці рабина. Ель-Мальзіліс звернувся в губернське правління з доносом про те, що попередні рабини, зговорившись з кагалом, неправильно вели метричні книги, вписуючи туди не всіх євреїв. Більше того, рабин пропонував, щоб під час наступної ревізії всіх незаписаних до метричних книг євреїв вважати бродягами, а рабинам виписувати штрафи за такі порушення [65, арк. 1].

Свою вірність Російській імперії довів уманський казенний рабин Сруль Мочин, який до того ж працював на посаді вчителя обрядів віри в Уманському казенному єврейському училищі. Свої обов'язки уманського казенного рабина С. Мочин виконував з 1868 р. понад тридцять років і, як зазначається в офіційних документах, з боку уманського єврейства заслужив прихильність та повагу. Свого часу рабин пройшов курс навчання в Житомирському рабинському училищі, отримавши звання вчителя І-го розряду. Напевно, це зіграло свою роль в прийомі С. Мочина на посаду уманського рабина та сприяло його службі. Крім своїх безпосередніх

обов'язків, які йому належало виконувати на державній службі, він багато працював поза нею, зазвичай, не отримуючи матеріальної винагороди: приймав присягу євреїв у державних судових установах, перекладав на російську мову як їх свідчення, так і багато інших єврейських документів [73, арк. 5].

Очевидно С. Мочин мав добрі відносини з уманською владою і заслужив її прихильність. 18 грудня 1881 р. міський голова подав клопотання в губернію про нагородження рабина золотою медаллю або присвоєння йому звання почесного потомственного громадянина міста. Від імені імператора в 1883 р. його було нагороджено золотою медаллю на станіславівській стрічці з написом «за старанність». Є всі підстави зробити висновок, що рабин «старанно» впроваджував політику уряду в життя.

Зважаючи на це, в Умані було чимало невдоволених особою С. Мочина. В 1897 р. міщанин Овсій Аврумович Борискін написав на нього скаргу за вимагання грошей при внесенні своєї дитини до метричної книги. Більше того, рабин оголосив у синагозі, що ніхто, крім рабина, не має права давати дитині ім'я. Свідчення очевидців розходяться. Важко судити, чи це збіг, чи спроба влади заплутати слідство. Вчений старобазарної синагоги уманський міщанин Шапоринський стверджував, що скарга О. Борискін вигадав. А кантор синагоги Шмуль Вольфман підтвердив, що особисто оголошував заборону рабина давати ім'я дітям без його на те відома. В результаті скаргу О. Борискіна залишили без уваги [1, арк. 3-33].

Міщанин Ієхіель Беренштейн, посилаючись на те, що на С. Мочина є багато скарг, міщани невдоволені його діяльністю, просить місцеву владу врахувати це при наступних виборах рабина. На думку прохача, С. Мочин не відповідає посаді, яку обіймає, оскільки навіть не володіє єврейською грамотою та неправильно виконує обряди. Скаргу І. Беренштейна також залишено без уваги. А вмотивовано це було тим, що тільки влада може визначати, відповідає особа посаді, чи ні [1, арк. 35-39].

В ситуації з уманськими рабинами прослідковується політика уряду. З одного боку, рабини мали «виховувати» в єврейській громаді лояльність до уряду. Також вони виконували роль своєрідних посередників між державою та конкретною єврейською общиною. Але з іншого боку, задум влади полягав у тому, щоб позбавити єврейську громаду не тільки єдності, але й релігійної опори, налаштувати релігійний інститут проти єврейської громади, посіяти недовіру між ними, а це, в свою чергу мало спровокувати розчарування євреїв у своїй релігії і поступове відвернення від неї.

Наприкінці XIX ст. влада відчула нестачу в казенних рабинах. У 1890 р. київський губернатор надіслав міністру внутрішніх справ свої роздуми з цього приводу. Як зазначив губернатор, в губернії на той час було всього лиш 22 рабина, в середньому на одного рабина припадало 18 тис. населення, 3 синагоги та 17 молитовних шкіл. Для виконання такого обсягу роботи потрібно більше рабинів. Що саме розумів губернатор, лишається тільки здогадуватись, адже він же в іншому місці пише, що казенні рабини не мають особливих прав над общиною і навіть не виконують релігійних обрядів, якщо община того не бажає, а саму посаду губернатор вважає чисто символічною. Разом з тим, губернатор назвав інститут казенних рабинів «фактично урядовим органом» [74, арк. 26].

Очевидно, відчувши своє хитке становище, влада вирішила посилити тиск і контроль над єврейським населенням. Губернатор пропонував міністру збільшити кількість казенних рабинів та підвищити їм заробітну плату з 300 до 500 руб. [74, арк. 27]. Також зверталась увага уряду на небажання єврейського населення мати казенних рабинів, і на те, що в цьому питанні общини мають забагато шляхів, щоб максимально звузити сферу впливу таких рабинів.

Хвиля погромів, яка прокотилась імперією наприкінці XIX ст., дивом оминула Умань, де погром вдалось відвернути. 24 травня 1881 р., в базарний день, спалахнула сварка між селянином с. Подібна Максимом Грушею та євреєм Мошком Мазуром, у ході якої останній вдарив дружину селянина. За

лічені хвилини зібрався натовп, і, обурені таким вчинком єврея, міщани та селяни хотіли його провчити. Але, як зазначено у звіті київському генерал-губернатору, заворушень вдалось уникнути тільки завдяки міському приставу і голові, які вчасно прибули на місце і вговорили натовп розійтись, очевидно, розуміючи, що поквитавшись з винуватцем, розгніваний натовп може стати важко контрольованим та небезпечним для решти єврейського населення. М. Мазура було кинуте до в'язниці і на тому справа закінчилась [75, арк. 39].

Складність взаємин між християнським та іудейським населенням міста з усією очевидністю проявилась в той час, коли серед народу відродились надії на повалення царського режиму та будівництво нової держави. На цьому історичному етапі український та єврейський національний рухи пішли своїми, діаметрально протилежними шляхами, незважаючи на кілька століть сусідського співіснування двох народів.

В умовах етноконфесійної політики царського уряду та соціально-політичних змін в другій половині XIX ст. із єврейських народних мас виділились нові суспільні класи – єврейська національна промислова буржуазія та пролетаріат, які змогли включитись в політичну боротьбу наприкінці XIX ст. Цьому сприяли і процеси, які відбувались впродовж століття та зробили свій внесок у формування політичних прагнень та ідей єврейського населення: асиміляція, отримання світської освіти, руйнація традиційних для єврейських общин внутрішніх органів влади, розпад міцних релігійних зв'язків між членами общини.

Побічним результатом політики асиміляції стало поширення революційних ідей в незаможних колах єврейського населення. Постійний антисемітизм, під тиском якого були змушені жити євреї, відчуття приниження та зневаги від інших, бажання стати таким, як усі, що почало особливо проявлятися в умовах другої половини XIX – початку XX ст. з їх науково-технічним прогресом, секуляризацією приватного життя та революціями, які спричинили зростання серед єврейського населення

бажання змінити існуючий режим на кращий. Особливо це стосувалось людей, які під тиском обставин, прагнучи поліпшити життя, втомившись від злиденності та безправ'я, відмовлялись від релігії своїх батьків – іудаїзму, відмовлялись від своєї єврейськості, але повноцінними членами суспільства стати не могли. Такі люди, втративши своє місце в житті, позбувшись національної самосвідомості і не маючи чим її замінити, бачили для себе вихід в утопічних ідеях справедливого, рівноправного, соціалістичного суспільства [350, с. 300-301].

Свою роль в політизації єврейського населення відіграла інтелігенція, поява якої стала можлива у другій половині XIX ст. Отож, світська освіта, яка набувала популярності серед євреїв, поява власної інтелігенції та осіб «вільних професій» зробили можливим утворення та розвитку єврейського національного руху. В той час, коли український національний рух мав приблизно одну ціль, говорячи узагальнено, – створення автономної або незалежної Української держави, єврейський національний рух ідеологічно був поділений на кілька течій. Об'єднуючим чинником для єврейських громадсько-політичних сил було усвідомлення своєї приналежності до єврейства, пов'язане з обуренням антисемітизмом та погромами. Усвідомлення незадовільного стану єврейського народу і необхідності поліпшити цей стан було аж ніяк не достатнім чинником для появи ідеологічної єдності. Не існувало ні єдиної мети, ні спільного уявлення про дальші шляхи розвитку єврейського народу [239, с. 55].

Єврейський національний рух умовно можна поділити на дві течії. Представники першого напрямку виступали за подальшу асиміляцію єврейського населення, збереження Російської держави (яку б форму вона не отримала в результаті революції) та боротьбу за певні права автономії у вирішенні внутрішніх справ для єврейських общин. Ідеологи іншого напрямку національного руху пропагували необхідність створення власної національної незалежної держави [159, с. 20].

Сіонізм виник наприкінці XIX ст. і ставив своєю кінцевою метою повернення всіх розпорошених у діаспорі євреїв до відновленої держави Ізраїлю. Незважаючи на те, що перші спроби сіоністів практично реалізувати свої ідеї, закінчились невдачею, зовсім скоро сіонізм здобув прихильників серед єврейського народу. В Російській імперії популярність сіонізму почала стрімко зростати після погромної хвилі 1881 р., коли єврейське населення, незважаючи на процеси асиміляції та всі спроби влитись в суспільство імперії, зіткнулось лицем до лиця з неприкритим антисемітизмом. Ідея про те, що тільки у власній державі євреї зможуть почуватись господарями, здобувала все більше прихильників.

Широку популярність здобула брошура Л. Пінскера «Автоемансипація», в якій він доводив, що саме існування єврейського народу як окремої етнічної та релігійної меншини всередині панівної нації стає джерелом антисемітизму, тож проблема може бути вирішена тільки через всезагальне переселення євреїв у державу, де вони б склали більшість населення та змогли б самостійно визначати свою долю [148].

Уже в 1903 р. київський генерал-губернатор розіслав усім начальникам поліції на місця попередження про можливі збори сіоністів. Міністерство внутрішніх справ попереджало про це у зв'язку з підготовкою до всесвітнього конгресу сіоністів. Як зазначав губернатор, необхідно здійснити всі можливі заходи, щоб не допустити жодних зібрань сіоністів. До таких заходів відносились арешти тих активістів, які їздили з міста до міста та в синагогах проводили агітації на підтримку руху, а також нагляд за ними та за настроями місцевого населення [47, арк. 37].

Сіоністський рух невпинно поширювався, що непокоїло владу. В 1906 р. в містечку Тальному було виявлено підпільну групу сіоністів-соціалістів. Завдяки тому, що поліції вдалось перехопити лист до одного з її членів, тальнівського міщанина Лейзера Літмана Теплицького, за організацією було встановлено стеження. Л. Теплицький займав посаду сторожа при синагозі в Тальному і надавав свою квартиру для підпільних

зібрань сіоністів. Місцева сіоністська організація, зважаючи на небезпеку погромів, мала ще й таємну групу єврейської самооборони на чолі з місцевим фотографом Срулем Безбронсом Архангелогородським, який займався поповненням бойового арсеналу, таємно скуповуючи зброю, вів пропаганду сіонізму серед місцевого єврейського населення.

У ході розслідування було викрито також інших членів організації. Наприклад, стало відомо, що в Одесу відправлялись навіть грошові перекази. Один з них був відправлений від тальнівського міщанина Герша Переця на ім'я Зборовського. Як встановило слідство, останній в революційному русі ніякої участі не брав. Натомість його донька, Буня Винокур, була активісткою та навіть побувала у в'язниці за свою революційну діяльність [46, арк. 249].

Поліцією було проведено обшуки у сотні підозрюваних в участі в тальнівській організації сіоністів. 69 осіб було затримано, з них 46 залишились під вартою. Загалом в 53 осіб було конфісковано зброю (в основному холодну), дехто зберігав заборонені книги, листівки та інші матеріали революційного змісту [46, арк. 272].

За уманською сіоністською організацією теж було встановлено нагляд. Щомісяця начальнику київської «охранки» з Умані відправлялись звіти про її діяльність. Наприклад, в 1912 р. прихильники сіонізму значної активності не проявляли. Тільки в листопаді було зафіксовано, що дехто з євреїв обмінювався акціями колоніального фонду [53, арк. 264] (фінансової організації, заснованої для підтримки колонізаційного руху єврейського населення до Ізраїлю).

До складу уманської організації сіоністів входили міщанин Меєр Грановський, який виконував роль секретаря та казначея, Пінхус Фінкельштейн, Шмуль Штейнгардт, купець I-ї гільдії Іона Якович Френкель, рабин Бер Конторщик, син купця Шмуль Штейнгуз. Головними видами діяльності уманських сіоністів був збір грошей серед єврейського населення

на потреби євреїв-переселенців до Палестини та агітація на підтримку сіоністського руху [56, арк. 1].

У квітні 1913 р. цю організацію було викрито та ліквідовано [82, арк. 1-23]. В результаті обшуків у М. Грановського, Б. Конторщика, Ш. Штейнгула та П. Фінкельштейна було виявлено речі та літературу, що доводило їх членство в організації. Це були кухлі для збору пожертвувань на користь колонізаційного фонду з відповідними написами, друкарська машинка, печатки, карточки учасників сіоністської організації, книга квитанцій для пожертвувань, циркуляри організації, бланки для листів єврейського національного фонду, книги, брошури та їх переклади з давньоєврейської мови на російську та німецьку тощо. Однак у жовтні 1913 р. справа уманської організації сіоністів була закрита через відсутність ознак злочину [56, арк. 1-6], а всі речові докази, відібрані в результаті обшуків, за рішенням уманського окружного суду повернені власникам.

Учасники сіоністської організації були звільнені з-під варти і продовжили свою діяльність. Наприклад, І. Френкель неодноразово проводив бесіди серед місцевого населення та навіть виступав у синагозі на Старому базарі Умані. Головною темою його розмов було звинувачення уряду у відсутності заходів боротьби з дорожчанням продуктів харчування, інфляцією, а особливу увагу він звертав на неналежну увагу до євреїв-біженців, які потерпають від свого становища, а влада на це не реагує. Більше того, купець прогнозував поразку Росії у війні та натякав, що життя під владою Німеччини було б набагато кращим для єврейського населення. А оскільки очікувати поки влада візьме єврейське населення під свій захист марно, то І. Френкель закликав єврейське населення Умані утворювати загони самооборони для власного захисту та відстоювання своїх прав [55, арк. 215].

Будучи людиною заможною, І. Френкель уникнув арешту, обійшовшись тільки усним попередженням від уманської поліції, а при ліквідації сіоністської організації «дав грошову вдячність» за власну

свободу [55, арк. 218]. Однак залишається дивним той факт, що уманський окружний суд закриття справу «за відсутністю доказів», незважаючи на те, що діяльність організацій, керівництво яких знаходиться за кордоном, була офіційно заборонена статтею 6 тимчасових правил про товариства та союзи від 4 березня 1906 р. [142]. До того ж уманська група діяла підпільно, ніде не була зареєстрована, тобто була подвійно нелегальною, а після закриття судової справи кількість прихильників ідей сіонізму серед населення навіть зросла, збільшилась і кількість пожегів [54, арк. 3].

У 1919 р. бюро уманської сіоністської організації тимчасово містилось на вулиці Садовій, в домі Фрейденберга (теперішня вул. Садова, 3) [133, с. 11]. Еміграція до Палестини зросла настільки, що вимагала регулювальних заходів. Держава єврейського народу перебувала на стадії створення і просто не могла прийняти величезні потоки іммігрантів, особливо з колишньої Російської імперії, де становище єврейського населення було абсолютно непевним і весь час погіршувалось.

Для того, аби якимось впорядкувати процес переселення до Палестини, Виконавчий комітет всесвітньої сіоністської організації видав спеціальні інструкції для бажаючих стати колоністами. Подібні інструкції отримало і уманське відділення сіоністів, вмістивши їх у власному виданні «Вісті про Палестину» за 2 (15) жовтня 1919 р. Газета містила низку статей про становище сіоністської делегації на Паризькій мирній конференції, підтримку ідеї створення єврейської держави у світі, становище в Палестині та практичні настанови для потенційних іммігрантів. Зокрема, йшлося про те, що Палестина поки-що не в змозі прийняти велику кількість переселенців, а можливим це стане лише через кілька років – після того, як державу єврейського народу визнають учасники конференції та будуть створені матеріальні умови для іммігрантів всередині країни.

На місцеві відділення організації сіоністів покладалась обов'язки створення спеціальних списків бажаючих переселитись до Палестини, які мали розглядатись Центральним комітетом організації в Лондоні. Негайно

переселитись могли тільки три категорії населення: ті, хто вже проживав там або мав сім'ю та майно, представники різних товариств та організацій, створених для розбудови Палестини, особи, майно яких дозволяло переселення та самостійне облаштування на місці. Причому всі вони повинні були отримати характеристику від місцевої організації сіоністів, а на її основі – дозвіл з Лондона. Всі решта мали чекати особливого дозволу на еміграцію, а поки що організовувались в групи для оволодіння знаннями та вміннями, необхідними та корисними для майбутнього Палестини: вчити єврейську мову (що проголошувалось моральним обов'язком кожного переселенця), освоювати або вдосконалювати навички сільського господарства тощо.

Переселення мало відбуватись не одномоментно, невеликими групами населення, а його об'єми мали поступово зростати в міру розбудови держави та створення умов, необхідних для проживання колоністів. Першочергово мали переселятись категорії населення, праця та вміння яких принесли б користь новостворюваній державі: вчителі, землероби, ремісники, ідеологічні працівники. Місцеві організації сіоністів повинні були об'єктивно відбирати молодих, енергійних, освічених та здорових людей для переселення та побудови держави, складати їх списки та чекати інструкцій з Лондона [133, с. 5-6].

Іншою партією сіоністського спрямування, чії представники діяли в Умані, була Сіоністська соціалістична робітничка партія (далі - СС), яка мала деякі ідеологічні відмінності. Зокрема, представники СС заперечували необхідність колонізації євреями Палестини, і вважали, що єврейський народ може себе реалізувати на будь-якій незаселеній території.

Представники СС гаряче підтримували революцію 1905 р., вбачаючи в ній шанс для покращення економічного становища робітників. В річницю революції, 9 січня 1906 р., група підлітків на Софіївській вулиці Умані роздавала листівки Комітету південно-руського району СС із закликами до одноденної політичної забастовки в пам'ять полеглих учасників революції. Сендер Косий, Маркус Верхняцький, Нухим Корольник, Мовша Оерович

закликали міщан не йти на фабрики 9 січня, не відкривати майстерень, заблокувати все промислове життя міста [48, арк. 15a].

Підбурювачів було схоплено (завдяки доносу міщанина Гаврила Ситникова), вилучено печатку організації з написом «Сіон», листівки «До всіх робітників» Комітету південно-руського району СС, «До всіх євреїв міста Умані» (300 примірників), та 500 примірників листівок РСДРП «До відома товаришів» [48, арк. 25].

В листівках «До всіх євреїв міста Умані» Уманська організація самооборони закликала єврейське населення до зброї та грошових пожертвувань для її придбання загонам самооборони. Про погром єврейського населення та інтелігенції 21 жовтня 1905 р. в Умані, коли революційні настрої набирали обертів та давно скінчився порівняно спокійний період життя єврейської общини в провінційному місті, далекому від гучних подій в імперії, згадує Н. Суровцова: «Юрба йшла головною вулицею, на чолі походу урочисто несли царського портрета, а в хвості громили розбивали крамниці, витягали сукно і встелювали ним вулицю, пух з подушок та єврейських перин метелицею літав навкруги» [130, с. 25-26]. Батько Н. Суровцової агітував проти погрому, цим самим вся сім'я потрапила в «чорний список» погромників, які прибули в Умань напередодні вночі з навколишніх сіл. Рятувались у священника Кудрицького, який переховував і євреїв, а помешкання на вул. Поліцейській замкнули, виставивши на вікна православні ікони, аби вберегти дім від погрому. Кілька ікон позичили сусідам-євреям [130, с. 25-26].

Однак частина уманських євреїв підтримувала інший політичний напрям і бачила своє майбутнє не в далекій, невідомій та поки-що ілюзорній Палестині, а на українських землях, своїй фактичній батьківщині. Однак якою мала бути форма держави після повалення царату? Дехто розділяв ідеали Російської соціал-демократичної робітничої партії (далі – РСДРП), а дехто підтримував Бунд (Всезагальний союз єврейських робітників в Литві, Польщі та Росії) [136], як її частину. Ідеологічні платформи РСДРП та Бунду

різнились тільки питанням автономії єврейського населення. Бунд рішуче виступав за таку автономію, що надалі стало каменем спотикання для двох партій.

Представники Бунду виступали за подальшу асиміляцію євреїв з місцевим населенням, автономію з можливістю широкого культурного розвитку, вільне використання єврейської мови. Це була антисіоністська партія, яка проіснувала до 40-х рр. ХХ ст. Відділення Бунду в Умані існувало вже у 1906 р., коли царська поліція намагалась максимально розкрити і знищити всі політичні партії, організації та гуртки. Міщани В. Донцов та Л. Марцинковський були звинувачені в належності до Уманської організації Бунду. При обшуці в них були виявлені такі матеріали: підпільний журнал уманського відділення РСДРП «Уманський робітник» за 1 січня 1906 р., брошура єврейською мовою з печатками уманської та черкаської організацій Бунду тощо [49, арк. 7].

Непоодинокими були випадки поширення євреями серед населення нелегальної літератури, брошур тощо. В грудні 1905 р. серед робітників парового млина Жорницького двоє молодих євреїв (серед них підліток 13-14 років) роздавали листівки та прокламації. Неграмотному кочегару Мартину Накритому вручили 20 екземплярів листівок для поширення серед колег під виглядом рекламних оголошень та афіш, а також закликали відвідати збори робітників для вирішення питання покращення їх матеріального становища [52, арк. 8].

Подібна ситуація виникла в червні 1906 р., коли міщани Б. Холов та А. Розенфельд поширювали прокламації РСДРП «До селян» серед мешканців міста [50, арк. 6]. Дещо пізніше, восени цього ж року, Н. Шмуелсон поширював нелегальну літературу серед робітників чавуно-ливарного заводу Пінеса [51, арк. 3]. Це тільки окремі випадки, яких, очевидно, було набагато більше. Єврейське населення Уманщини активно включилось в політичну боротьбу з надією покращити своє становище. Справа революції була вже справою всіх без винятку етнічних груп та станів Російської імперії. Звісно ж,

не все єврейське населення брало участь в революційній діяльності, були й такі, хто не визначився зі своїми політичними уподобаннями та волів утримувати нейтралітет. Зрештою, цьому єврейське населення навчилось впродовж своєї історії існування серед чужих народів і саме це неодноразово допомагало йому вижити.

У 1913 р. громадськість імперії сколихнув резонансний судовий процес – справа єврея М. Бейліса, якого звинуватили у вбивстві християнського хлопчика А. Ющинського з ритуальною метою [198]. М. Бейліса виправдала колегія присяжних, які не повірили у сфабриковані владою докази провини підсудного, незважаючи на всі спроби обвинувачення довести його вину. Справа М. Бейліса ще більш загострила єврейське питання в Російській імперії [138], [173], [187].

Справа Бейліса отримала відгук в м. Умані. Під час приготування маци до Пасхи в пекарні єврея Дорфмана, на Старому базарі, в ніч на 23 лютого 1914 р. було поранено християнського хлопчика, тринадцятирічного Андрія Зуммера. Група заможних євреїв міста вирішила до свята Пасхи приготувати мацу для бідного прошарку єврейського населення. Керували реалізацією ідеї Айзик Липовецький та Хаїм Флейшман. Останній наймав для виконання робіт дорослих бажаючих як з євреїв, так і з українців. Нафтула Поліповський наймав, в основному, підлітків 12-13 років. Варто відзначити, що дитяча праця була дешевою і широко використовувалась у всіх сферах промисловості. З дітей було найнято мешканців Умані та передмість, а саме: Антона Зуммера, Герасима Сидоренка, Андрія Завистовського, Андрія Терещенка, Миколу Пахольчука та Григорія Божкевича.

Трагедія сталась під час дитячих забав, коли дорослих при дітях не було. За свідченнями більшості хлопців, А. Зуммер сам собі поранив руку. Однак постраждалий стверджував, що його поранив один з хлопчаків-євреїв, які також були найняті на цю роботу, та відразу після нещасного випадку втекли і їх особи не вдалось встановити.

Після неприємного інциденту мати Антона вимагала в організаторів робіт 5 руб. за те, що вона не заявить в поліцію [54, арк. 13]. Однак вони відмовились і справа набула широкого розголосу в місті та поза його межами. Оскільки пекарня знаходилась поруч з квартирою духовного цадика ставищанського міщанина Лейби Мордкова-Вольфанда, це дало підставу місцевим представникам «Союзу руського народу» побачити в нещасному випадку ознаки ритуального використання християнської крові та висловлювати погрози уманським євреям. Ходили слухи, що може виникнути погром та друга «справа Бейліса».

Вороже та рішуче налаштовані проти єврейського населення, представники уманського та христинівського відділень чорносотенного «Союзу руського народу» вели активну пропаганду серед населення, роздавали газети «Земщина» та «Русское знамя» із вміщеними там статтями з «аргументами» на користь ритуальності поранення християнського хлопчика. Селяни, які приїздили на базар із навколишніх сіл почали схилитись до позиції чорносотенців. Ходили розмови, що на єврейську Пасху буде погром. На чолі агітаторів стояв секретар уманського відділення «Союзу руського народу» Сербин [54, арк. 14].

Зрештою, справа набула розголосу і в петербурзьких газетах. Там також інцидент висвітлювали не як нещасний випадок, а як навмисне поранення хлопчика з метою використання християнської крові при випіканні маці. Однак за відсутністю доказів, стараннями місцевої влади та численними хабарями, які євреї роздавали всім причетним та свідкам, справу вдалось остаточно заплутати та закрити [54, арк. 12-13].

Отже, політичне життя єврейського населення Уманського повіту активізувалось із поширенням у державі революційних рухів на початку ХХст. Практичним виявом цього процесу стало заснування єврейських політичних гуртків та партійних осередків в Умані та у містечках Уманського повіту. Політична активність євреїв регіону довела їх готовність

відстоювати свої інтереси, в тому числі і зі зброєю в руках. Свідченням тому була діяльність сіоністських осередків у м. Умані та в м. Тальному.

Висновки до розділу 4. Встановлено, що м. Умань було одним з культурних осередків життя смуги осілости, а в сфері єврейського просвітництва якийсь час грало ключову роль у всьому Південно-Західному краї Російської імперії. Цьому сприяло проживання в Умані передових людей, які розуміли виклики, що поставали перед замкнутою єврейською общиною в нових суспільних умовах. У виборі навчальних закладів єврейська громада Умані дотримувалась освітніх традицій своїх предків і була вірною їм, незважаючи на всі спроби уряду Російської імперії їх знищити або трансформувати. Вперше досліджено відкриття та діяльність казенного єврейського училища, як реалізацію державної програми асиміляції єврейської общини через освіту. Досліджено мережу єврейських освітніх закладів, які надавали традиційну освіту, а також проаналізовано статистичні дані щодо кількості єврейської молоді в інших навчальних закладах. Увиразнено реалізацію на місцевому рівні відсоткової норми в освітній сфері.

З'ясовано, що культурне та громадське життя євреїв Уманщини зосереджувалось навколо участі в благодійних товариствах, які надавали допомогу бідному прошарку єврейського населення для здобуття освіти, або надавали безкоштовні ліки чи кошти на лікування.

Участь у політичному житті єврейського населення Уманщини активізувалась з початком революційних потрясінь в державі, багато в чому завдячуючи саме асиміляційній політиці імперського уряду, яка все ж увінчалась розломом традиційно міцної єврейської общини та виходом з неї молодих, активних, амбітних або просто розчарованих та знедолених її членів, які сміливо вплились у політичний вир та заявили про готовність боротись за свої права.

Досліджено хвилю погромів, які протоколись імперією та зачепили і Уманщину. Після погромної хвилі почав поширюватись сіонізм. Встановлено

особи багатьох учасників сіоністських організацій, які діяли в місті та повіті. Свій відголосок в м. Умані знайшла справа Бейліса, яка сколихнула громадськість.

Унаслідок революційних змагань, перипетій воєнного часу, напруженої до краю та непевної ситуації в країні, значна частина уманських євреїв скористалась можливістю шукати кращого життя за океаном та виїхала з міста. Таким чином єврейське питання було вирішено та вичерпано.

ВИСНОВКИ

Вивчення історіографії історії єврейської громади Уманщини наприкінці XVIII – на початку XX ст. дає змогу зробити кілька висновків.

1) Єврейська історіографія, як така, почала формуватись у другій половині XIX ст. В цей час увага істориків була звернена в бік правового становища євреїв Російської імперії. Багато праць стосувались їх економічного життя і мали на меті обґрунтувати економічну недоцільність смуги осілості. Історики імперії почали усвідомлювати необхідність етнографічного опису єврейського населення, його культури, релігії, освітньої системи.

Історіографія радянського періоду зумовлена заснуванням Єврейської історико-археографічної комісії 1919 р., яка спрямовувала увагу дослідників на питання участі єврейського населення в революційних рухах. Середина XX ст. характеризується відсутністю праць на єврейську тематику.

Відродження незалежної Української держави поставило перед науковцями необхідність пошуку нових підходів до вивчення єврейської історії на українських землях. Тепер не тільки єврейські науковці, але і українські, усвідомлюють необхідність наукового дослідження історії єврейської національної меншини в симбіозі із рештою населення Російської імперії.

Історичні праці, які безпосередньо стосуються теми дослідження, мають місцевий, краєзнавчий характер. Значний внесок у висвітлення історії єврейської общини Уманщини зробили дослідники наукової лабораторії «Історичне краєзнавство Уманщини», яка діє при кафедрі історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Джерельну базу дослідження склали, в основному, архівні документи Центрального державного архіву України у м. Києві та Державного архіву Київської області в м. Києві, а також опубліковані джерела Відділу фонду

юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та спогади сучасників. Саме ця група джерел виявилась найбільш інформативною в плані висвітлення історії уманської єврейської общини.

Методологічний інструментарій, підібраний відповідно до мети і завдань дослідження, дозволив якомога повніше їх реалізувати. Проблемно-хронологічний, ретроспективний, статистичний, описовий, аналізу та синтезу, порівняльно-історичний, діахронічний методи сприяли об'єктивному, всебічному, науковому вивченню проблеми дисертаційного дослідження.

2) За результатами проведеного аналізу єврейського законодавства Російської, зроблено висновок про його, в загальному, недосконалий характер. Окремі нормативні акти часто мали прецедентний характер, що дозволяло вирішити окремі питання місцевого характеру, але не загальноімперського. Це спричиняло плутанину, зловживання, бюрократичну тяганину, сприяло зростанню корупції. Серед причин цього були непослідовна політика російських владних структур, часта зміна політичного курсу щодо єврейських підданих, намагання владної верхівки розв'язати єврейське питання одномоментно, раз і назавжди, без намагання зрозуміти причини єврейської відокремленості.

Із застосуванням проблемно-хронологічного методу вивчено політику кожного з імператорів Російської імперії щодо єврейського населення, починаючи від Катерини II та закінчуючи Миколою II. Доведено, що ні консервативні заходи, ні ліберальні не вирішили єврейського питання, оскільки причини згуртованості та відокремленості єврейського населення криються в особливостях його релігії, які ніколи до уваги владною верхівкою не брались.

У дослідженні з'ясовано особливості адміністративного управління єврейською общиною, його зміни упродовж XIX ст., зокрема висвітлено

функції кагалу, досліджено проблему подвійного підпорядкування та оподаткування єврейських підданих імперії.

Доведено, що непослідовна державна політика боляче вдарила по усьому єврейському світові імперії, і, зрештою, призвела до часткового ламання традиційних устоїв общини, послаблення її впливу, появи нових соціальних класів – пролетаріату і буржуазії.

3) В результаті проведеного комплексного аналізу статистичних даних різного характеру досліджена соціальна структура єврейського населення Уманщини, яке поділялось на купців та міщан. Нечисельна група євреїв була приписана до селянського стану, однак в результаті політики імперського уряду вона практично зникла. У дослідженні з'ясовано, що чисельність єврейського населення в Уманському повіті була найбільшою у порівнянні з іншими повітами Київської губернії. Також проведено порівняння єврейського населення Уманського повіту та Київської губернії у цілому за різними критеріями: освіта, кількість сільського та міського населення, володіння та оренда нерухомістю тощо. Прослідковано характер і причини соціально-демографічних змін у середовищі уманського єврейства з кінця XVIII до початку XX ст.

4) Здійснений аналіз уможливив виділення особливостей економічного життя єврейського населення Уманщини. Зокрема, виявлено та досліджено основні види його економічної діяльності – оренду, відкупи податків, посередництво, торгівлю. Головними торговими посередниками між містом та селом, між поміщиками та селянами були євреї. Така налагоджена система економічних взаємовідносин доволі вдало функціонувала наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Далі спостерігається її поступове ламання та поступовий перехід до нової економічної системи – капіталістичної. У дослідженні увиразнено особливості цього переходу та з'ясовані причини, які його спричинили – польське повстання 1830-1831 рр., імперська політика тощо.

Окремим видом економічної діяльності євреїв було утримання шинків (безпосереднє володіння або оренда), млинів, цілих поміщицьких маєтків. Млинарство та шинкарство були досить вигідними справами. Практично усі млини і шинки Умані та повіту належали євреям або орендувались ними. Наприкінці XIX – на початку XX ст. зростає єврейський промисловий капітал. Як показав аналіз соціально-економічної статистики регіону, більшість промислових підприємств належала євреям.

5) На основі комплексного аналізу архівних та опублікованих джерел здійснено спробу реконструкції культурно-освітнього життя єврейського населення Уманщини. Виявлено та висвітлено особливості функціонування єврейської освітньої системи, увиразнено її ключові структурні елементи (хедер, талмуд-тора, єшива) та особливості навчального процесу, зокрема охарактеризовано навчальні програми. Показано реалізацію на місцевому рівні державних освітніх програм, висвітлено процес відкриття та функціонування Уманського казенного єврейського училища, та, в контексті цього, показано антагонізм між ортодоксальним єврейством і прихильниками єврейського просвітництва. Розкрито особливості поширення Гаскали в Умані – першому в Російській імперії її осередку.

У другій половині XIX ст. з'явилися документальні підтвердження існування в місті різноманітних громадських організацій – благодійних, освітніх товариств. Більшість із них опікувались бідним єврейським населенням міста: надавали медичну допомогу, займались похованням померлих, підтримкою сиріт (влаштуванням їх до сиротинців), поширенням літератури морально-виховного змісту. В той же час посилюється увага до освіти єврейської молоді, адже освіта відкривала двері зі смуги осілости, давала додаткові привілеї. Досліджено і висвітлено діяльність освітніх товариств, серед яких: «Товариство сприяння поширенню початкової і професійної освіти серед жіночого єврейського населення Умані», «Уманська громадська єврейська бібліотека-читальня». Встановлено, що рівень

освіченості жіночого єврейського населення Уманського повіту був вищим у порівнянні з аналогічним показником серед решти жіночого населення.

б) Кінець XIX – початок XX ст. став часом зародження єврейського національного руху. У результаті комплексного аналізу джерельної бази висвітлені його особливості в Російській імперії, з'ясовані передумови та причини виникнення, показано поділ його на дві течії – сіоністів та прихильників автономії всередині Російської держави. На прикладі Уманщини показано формат заангажованості єврейства до цих рухів, встановлено особи окремих їх учасників. Висвітлена діяльність в Умані місцевого осередку партії сіоністів. Однією з особливостей єврейського національного руху було те, що доволі часто одна й та ж особа могла підтримувати різні політичні течії та партії, а частина єврейського населення зберігала нейтралітет та політичну лояльність.

Проведене дослідження може слугувати базою для подальших краєзнавчих розвідок, воно доводить необхідність продовження дослідницької роботи в цьому напрямку, може стати відправною точкою для глибшого занурення в окремі сфери єврейського життя Уманщини та України загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Неопубліковані джерела

Державний архів Київської області (ДАКО, м. Київ)

Ф. 1. Киевское губернское правление, г. Киев

Оп. 69.

1. Спр. 26. Дело по жалобе мещанина Овсия Борискина на уманского казенного раввина Мочина за вымогательство денег при внесении в метричные книги родившихся младенцев. Арк. 3-33.

Оп. 241.

2. Спр. 68. Дело о разрешении Мееру Бланку устройства мельницы в м. Тальном Уманского уезда. 1-25 арк.
3. Спр. 153. Дело о разрешении мещанке Паулине Гершковне Шифь устройства салотопни в г. Умани. 7 арк.
4. Спр. 192. Дело о разрешении мещанину Йосю Хибнику постройки салотопенного завода в г. Умани. 9 арк.
5. Спр. 214. Дело о разрешении мещанину Йоне Сендеровичу Левину постройки ржаной вальцовой мельницы в г. Умань. Арк. 8.
6. Спр. 218. Дело о разрешении мещанину Хаиму Каневскому устройства салотопенного завода в г. Умани.

Оп. 243.

7. Спр. 248. Дело о разрешении Якову Мойше Дизику устройства пивоваренного завода в м. Буках, Уманского уезда. 13 арк.
8. Спр. 362. Дело о разрешении мещанину Рувину Беркову Блиндеру устроить кирпиче-обжигательный завод в г. Умани на городской земле. 1-14 арк.

9. Спр. 528. Дело о разрешении мещанину Янкелю Цикову Геренштейну устроить театр миниатюр в городе Умани в доме Меера Векслера. 16 арк.
Оп. 244.
10. Спр. 184. Дело о разрешении Боруху Непомнящему устройства мыловаренного завода в г. Умани. 1-13 арк.
11. Спр. Дело о разрешении мещанке Шейве Шимоновне Цукерман устройства мыловаренного завода в г. Умани. 19 арк.
12. Спр. 329. Дело о разрешении Науму Григоровичу Лившицу устройства кинематографа в городе Умани. 12 арк.
Оп. 245.
13. Спр. 360. Дело о разрешении мещанину Берку Шлемову Карачунскому устройства мельницы с газо-генераторным двигателем в м. Тальном Уманского уезда. 12 арк.
Оп. 247.
14. Спр. 143. Дело о разрешении мещанам Йосифу Зейлискову Гринбергу и Шмуль Мошкову Черновецкому устройства мельницы и лесопильного станка с газогенераторным двигателем в существующем доме в г. Умани. 16 арк.
15. Спр. 266. Дело о разрешении эвреям Боруху Меерову и Бабе Шейндли Янкелевой Гринвальдам устройства кинематографа в городе Умани. 1 арк.
16. Спр. 276. Дело о разрешении купцу Пинхасу Ташкеру постройки кирпичного завода на городской земле г. Умани. 1-8 арк.
17. Спр. 304. Дело о разрешении еврею Фроиму Шмулевичу Куценоку устройства кинематографа в м. Тальном Уманского уезда, в доме М. Л. Сербина. 11 арк.
18. Спр. 318. Дело о разрешении мещанину Иоси Зейликову Леговину устройства мыловаренного завода в м. Тальном Уманского уезда. Арк. 3.
19. Спр. 370. Дело о разрешении купцу Ионе Френкелю устройства кирпичного завода в г. Умани в местности Сухой Яр. 1-7 арк.
Оп. 248.

20.Спр. 65. Дело о разрешении мещанину Викентию Никодимовичу Рыхлицкому устройства кинематографа в городе Умани в доме Шабса Водовоза. Арк. 1.

Оп. 249.

21.Спр. 50. Дело о разрешении мещанину Пинхасу Томильному устройства лесопильного завода с нефтяным двигателем в г. Умани. 10 арк.

Оп. 250.

22.Спр. 49. Дело о разрешении мещанину Хаиму Беркову Свердлову устройства слесарно-литейного завода с конным приводом в г. Умани. 10 арк.

23.Спр. 100. Дело о разрешении Мойсею и Берку Шульцам устройства паровой круподерки в м. Тальном Уманского уезда. 1-13 арк.

24.Спр. 240. Дело о разрешении мещанам Авруму и Янкелю Фательсонам устроить театр миниатюр в городе Умани. 1-11 арк.

Оп. 251.

25.Спр. 151. Дело по прошению Брани Аврамовой Тарашине о разрешении устроить миловаренный завод в м. Тальном Уманского уезда. Арк. 1-4.

Оп. 255.

26.Спр. 22. Дело по прошению мещан Лейби Кивова Фломина и Лейвия Шломова Купа о разрешению устроить паровой маслобойный завод в м. Дубовой Уманского уезда. Арк. 7.

Оп. 330.

27.Спр. 2095. Статистические сведения о количестве населения, административных, промышленных и торговых учреждений и предприятий в г. Умани. Арк. 15-107.

Оп. 349.

28.Спр. 91. Дело о разрешении мещанину Мейлаху Файнштейну постройки электрической станции с керосиновым двигателем при кинематографе в городе Умани. 4 арк.

Ф. 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора, г. Киев

Оп. 7.

29.Спр. 481. Месячные ведомости поступления в уездное казначейство недоимки налога с недвижимых имуществ, разных казенных сборов по г. Умани и Уманском уезде за 1871 г. Арк. 36-51.

Ф. 280. Киевская казенная палата, г. Киев**Оп. 2.**

30.Спр. 1024. Ревизские сказки о купцах христианах, евреях, мещанах г. Умани и уезда переписи 1850 г. Арк. 9-88.

Ф. 347. Дирекция народных училищ Киевской губернии, г. Киев**Оп. 1.**

31.Спр. 943. Дело об открытии еврейских казенных училищ в городах Умани, Сквире, Радомысле, Звенигородке. Арк. 1.

32.Спр. 1037. Отчет о состоянии Уманского еврейского училища за 1857-1858 учебный год. Арк. 3.

33.Спр. 1162. Циркуляр и переписка с попечителем Киевского учебного округа о постановке среднего образования для еврейских детей. Арк. 2.

34.Спр. 1172. Дело об открытии подготовительных классов при казенных еврейских училищах для детей, моложе 8 лет. Арк. 17-24.

35.Спр. 1280. Годовой отчет о состоянии Уманского еврейского училища за 1862 год. 5-6 арк.

36.Спр. 1385. Списки учебных заведений со сведениями об учебно-педагогическом персонале. Арк. 50-51.

37.Спр. 1558. Дело об ограничении приема в учебные заведения еврейских детей. Арк. 70.

38.Спр. 1920. Ведомость о количестве учебных заведений, учащихся, педагогическом персонале в губернии и об их финансовом, врачебно-санитарном состоянии. 20-21 арк.

39.Спр. 2036. Сведения о частных учебных заведениях, о числе учащихся и их распределении в городских, уездных и других учебных заведениях в 1908 г. Арк. 6.

Ф. 804. Киевский губернский статистический комитет, г. Киев**Оп. 1.**

- 40.Спр. 55. Ведомость о числе еврейских синагог, молитвенных школ, училищ, должностных лиц, евреев обоого пола, а также о числе родившихся, браком считавшихся, разведшихся и умерших евреев обоого пола в Киевской губернии городе Умани за 1860 г. 40-41. арк.
- 41.Спр. 221. Статистические данные о фабриках и заводах Уманского уезда 1867 г. Арк. 119-290.
- 42.Спр. 1255. Дело о движении населения (еврейского) в Сквирском, Звенигородском, Уманском и Бердичевском уездах, 1878 г. 64 арк.
- 43.Спр. 1280. Статистические сведения о фабриках и заводах за 1879 г. Арк. 30.
- 44.Спр. 1418. Статистические сведения о фабриках и заводах Уманского уезда. Арк. 29-34, 48-49.
- 45.Спр. 1671. Статистические данные к отчету о фабриках и заводах Уманского, Черкасского уездов. Арк. 29-32.

Центральний державний історичний архів України**(ЦДІА України, м. Київ)****Ф. 268. Южное районное охранное отделение, г. Одесса, Херсонской губернии****Оп. 2.**

- 46.Спр. 15. Переписка начальника Одесского охранного отделения с Департаментом полиции и начальником Киевского охранного отделения об установлении наблюдения за деятельностью организации сионистов-социалистов в местечке Тальном. Арк. 249.

Ф. 274. Киевское губернское жандармское управление, г. Киев**Оп. 1.**

- 47.Спр. 712. Циркуляр Київського губернатора начальникам поліції від 8 листопада 1903 р. про форми боротьби з сіоністським рухом у Київській губернії. Арк. 37.
- 48.Спр. 1569. Дело по обвинению мещан Косого С., Верхняцкого М. и других лиц в распространении в городе Умани листовок Уманской организации РСДРП «К сведению товарищей» и листовок партии сионистов-социалистов. Арк. 25.
- 49.Спр. 1570. Дело о возбуждении дознания по обвинению мещан Донцова В. Г. и Марциновского Л. М. в хранении и распространении нелегальной литературы Уманской организации «Бунд». 7 арк.
- 50.Спр. 1571. Дело по обвинению мещан Холова Б. Л. и Розенфельда А. Л. в распространении в городе Умани листовок Уманской организации РСДРП «До селян». Арк. 6.
- 51.Спр. 1572. Дело по обвинению мещанина Шмуелсона Н. в распространении нелегальной литературы среди рабочих чугунолитейного завода в городе Умани. Арк. 3.
- 52.Спр. 1573. Дело о распространении нелегальных листовок в городе Умани среди рабочих мукомольной мельницы. 8 арк.
- 53.Спр. 2845. Сообщение помощника начальника Киевского ГЖУ в Уманском уезде от 2 августа и 30 ноября 1912 года о данных негласного наблюдения за членами Уманской организации сионистов. Арк. 264.
- 54.Спр. 3355. Переписка с Киевским губернатором и другими учреждениями о деятельности «Союза русского народа» в с. Купчинцы Липовецкого уезда, об убийствах, грабежах и вымогательствах денег в Уманском, Звенигородском и Липовецком уездах. Арк. 3.

Оп. 4.

- 55.Спр. 548. Переписка с помощником начальника Киевского ГЖУ в Уманском и других уездах о противоправительственной агитации владельца пивоваренного завода в городе Умани Френкеля И.,

принадлежащего, по агентурным сведениям, к Уманской сионистской организации. Арк. 215.

Ф. 317. Прокурор Киевской судебной палаты, г. Киев

Оп. 1.

56.Спр. 5649. Дело о ликвидации Уманской организации сионистов. 1-6 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора

Оп. 1.

57.Спр. 1205. Дело о разрешении помещикам Киевской губернии Бурчак-Абрамовичу Злотницкому и другим переименовать принадлежащие им села и деревни в мес течки и учредить там ярмарки. 9 арк.

58.Спр. 2701. Ведомости о количестве кагалов, синагог, школ, должностных лиц и жителей иудейского вероисповедания в Киевской губернии. 8 арк.

59.Спр. 10842. Прошение помещика Уманского уезда Любомирского А. о разрешении купцам еврейской национальности Кельману и Островскому арендовать его мельницы. Арк. 1-2.

Оп. 33.

60.Спр. 1458. Дело о переименовании села Дубова в местечко. 21 арк.

Оп. 44.

61.Спр. 436. Дело по указу Правительственного Сената о дозволении евреям механикам, винокурам, пивоварам и вообще ремесленникам проживать повсеместно в империи. Арк.1.

Оп. 52.

62.Спр. 149. Дело по жалобе помещицы Пионтковской на Киевское губернское управление о привлечении ее к судебной ответственности за уклонение от заключения контракта с евреями, причисленными в земледельческое сословие на ее земли. Арк. 2.

Оп. 67.

63.Спр. 43. Дело по прошению Уманского еврейского общества о разрешении открыть в городе еврейское училище. Арк. 1.

64.Спр. 150. Дело по просьбе евреев г. Умани касательно неправильной отдачи в откупное содержание некоторых статей. Арк. 5-10.

Оп. 72.

65.Спр. 160. Дело по отношению Министерства внутренних дел с препровождением прошения раввина города Умани Эль-Мальзилиса о неудовлетворении его Уманским еврейским обществом за исправление раввинской должности. Арк. 1.

Оп. 81.

66.Спр. 175. Дело по прошению Уманского еврейского общества об освобождении его от излишнего взыскания акциза по коробочному сбору. Арк. 18.

Оп. 82.

67.Спр. 648. О правилах проведения испытаний среди евреев на звание учителей. Арк. 38.

Оп. 87.

68.Спр. 54. Дело по представлению Киевского губернского правления об обращении из Уманского коробочного сбора 2 тыс. рублей серебром на достройку тамошней еврейской синагоги. Арк. 8-28.

Оп. 146.

69.Спр. 321. Дело по жалобе уманского еврея Гершка Розенфельда на Киевское губернское правление за неразрешение ему выдачи годового паспорта. Арк. 6.

Оп. 151.

70.Спр. 615а. Дело о доносе Я. Шнайдермана на кагальных Уманского еврейского общества за присвоение общинных денег. 1-38 арк.

Оп. 167.

71.Спр. 505. Дело по рапорту генерал-майора Браскина о содействии к скорейшему ему разрешению Киевского губернатора продажи кирпичного завода еврея Каневского на уплату долгов его солдатам. Арк. 6-19.

Оп. 170.

72.Спр. 64. Прошение проживающей в городе Умани Сандлер об освобождении из-под стражи ее сына от первого брака Янкеля, несколько раз покидавшего дом из-за нищенского существования, арестованого в городе Симферополе из-за отсутствия письменного вида. Арк. 1-2.

Оп. 520.

73.Спр. 183. Дело по представлению Киевского губернатора об исходатайствовании Уманскому раввину Срулю Мочину золотой медали. 5 арк.

Оп. 528.

74.Спр. 44. Дело по предложению Министерства внутренних дел об устройстве раввината. Арк. 27.

Оп. 534.

75.Спр. 87. Дело о распоряжениях по случаю возникших столкновений между христианами и евреями. 39 арк.

76.Спр. 87. Сведения о питейных заведениях в Киевской губернии. Арк. 29.

Оп. 700.

77.Спр. 134. Дело по жалобе именующих себя уполномоченными от общества крестьян с. Иваньки Уманского уезда Павла Каневского и Григория Остроушка на злоупотребления и незаконные действия фактических управляющих именем князя Любомирского евреев Канагуров. Арк. 3-6.

Оп. 711.

78.Спр. 73. Дело по жалобе крестьян м. Иваньки Уманского уезда Дмитра Боцена, Феоктиста Левенько и других, об исключении их из селительной площади местечка. Арк. 1-2

Оп. 770

79.Спр. 18. Указы Сената за 1839 г. Т. II. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Распорядительная часть, Арк. 319.

Оп. 788-а.

80.Спр. 305. Справа по відношенню генерал-адмірала графа Бенкендорфа про зв'язки проживаючого у місті Умань доктора медицини Абрагамсона з польською політичною еміграцією за кордоном і про пересилку місцевими поміщиками через Абрагамсона і його синів листів і грошей за кордон. Арк. 2-16.

Оп. 844.

81.Спр. 436. Дело о выселении из г. Умани раввина Борочина за запрет евреям приобретать продукты у русских и избиеение торговли молочными продуктами еврейки Бейзер, нарушившей этот запрет, уманскими евреями. 3-38 арк.

Оп. 861.

82.Спр. 259. (ч. II). Дело о ликвидации в городе Умани группы сионистов, конфискации печатного органа, аресте секретаря и казначея. Из донесения начальника Киевского ГЖУ от 2 мая 1913 г. 1-23 арк.

Ф. 445. Управление военных поселений Киевской и Подольской губернии, г. Умань Киевской губернии

Оп. 1.

83.Спр. 2. Дело по представлению Главного начальника имений Военного ведомства в Киевской и Подольской губернии о передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Волынской губерний в военное ведомство. 267 арк.

Ф. 533. Киевский военный губернатор

Оп. 2.

84.Спр. 210. Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Умани и Уманского повета за 1826 г. 19 арк.

85.Спр. 353. Ведомость о числе жителей, находящихся в г. Умани, принадлежащему графу Александру Потоцкому с пояснениями разных строений и заводов, 28 августа 1828 г. 90 арк.

86.Спр. 1200. Статистические сведения о населении, количестве земли и скота по Уманскому и Звенигородскому поветам за 1829 г. Арк. 9

Ф. 574. Канцелярия старшего фабричного инспектора Киевской губернии, г. Киев

Оп. 1.

87.Спр. 1020. Список фабрик и заводов Киевской губернии. Арк. 213-232.

Ф. 707. Управление попечителя Киевского учебного округа

Оп. 87.

88.Спр. 6399. Дело управления Киевского учебного округа об открытии в городе Умани четырехклассной мужской прогимназии. Арк. 35.

Ф. 804. Золотоношская цеховая управа, г. Золотоноша Полтавской губернии

Оп. 1.

89.Спр. 586. Дело о числе еврейских обществ, молитвенных школ, училищ и прочее. Арк. 24-25.

Опубліковані джерела

Документальні пам'ятки

90.Отчет общества «Помощь больным» («Эзрас хойлим») для оказания помощи бедным больным евреям г. Умани, Киевской губернии за 1911 г. (с 1 января по 31 декабря). Умань : Типография А. Галкина, 1912. 31 с.

91.Отчет общества содействия распространению начального и профессионального образования среди женского еврейского населения города Умани за 1908 год. Умань : Типография «Энергия» Х. Баренбойма и Я. Перельштейна, 1908. 25 с.

92.Отчет общества содействия распространению начального и профессионального образования среди женского еврейского населения города Умани за 1914-1915 учебный год. Умань : Типография «Энергия» Х. Баренбойма и Я. Перельштейна, 1916. – 23 с.

93.Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 гг. Извлечение из Полных собраний законов Российской империи / Сост. В. О. Леванда. Санкт-Петербург, 1874. 1158 с.

- 94.Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям правительствующего сената и циркулярам министерств / И. Гессен, В. Фридштейн. Санкт-Петербург, 1904. 422 с.
- 95.Свод законов Российской империи. Т. 11. Ч. 1. Санкт-Петербург : Деятель, 1896.
- 96.Устав еврейского благотворительного общества города Умани Киевской губернии. Умань : Типография «Энергия» Х. Баренбойма и Я. Перельштейна, 1908. 22 с.
- 97.Устав общества Уманской еврейской общественной библиотеки-читальни. Умань : Типография «Энергия» Х. Баренбойма и Я. Перельштейна, 1911. 11 с.

Довідково-статистичні джерела

98. Абрагамсон Бернард // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1908. Т. 1. С. 144-145.
- 99.Адрес-календарь с историческим очерком и планом гор. Умани на 1904 год. Умань : Типография Иосифа Давидовича Барана, 1903. 113 с.
100. Александр III, русский император // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1908. Т. 1. С. 825 – 839.
101. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев, 1890. Ч. 5. Т. II. Вип. 1. 1287 с.
102. Бернард Герман // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1909. Т. 4. С. 287-289.

103. Весь Умань: настольно-справочная книга-календарь на 1911 год. Умань : Издатель Д. Гринвальд, 1910.
104. Весь Юго-Западный край. Киев, 1913. 1177 с.
105. Временные правила // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1910. Т. 5. С. 815 – 822.
106. Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. Санкт-Петербург, 1885. Т. 5. 1003 с.
107. Демочани. Умань. Киев, 1882. 35 с.
108. Жительство и передвижение евреев по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1910. Т. 7. С. 590-599.
109. Кагал в России // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. Т. 9. С. 87 – 94.
110. Казенные еврейские училища // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. Т. 9. С. 110-115.
111. Календарь-справочник г. Умани и его окрестностей на 1914 год / сост. И. Гершенгорн. Умань : Типография «Энергия» Х. Баренбойма и Я. Перельштейна, 1913. 108 с.
112. Киевская губерния // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. Т. 9. С. 510-530.

113. Комитет о евреях // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. Т. 9. С. 690 – 691.
114. Коробочный сбор // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. Т. 9. С. 758-771.
115. Лукин В., Хаймович Б. 100 еврейских местечек Украины : исторический путеводитель. Вып. 1: Подолия. Иерусалим-Санкт-Петербург, 1998. 320 с.
116. Мац Д. Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережье Украины // Революция и национальности. 1993. №4. С. 77-81.
117. Община в России // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. Т. 11. С. 954-960.
118. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел / Под ред. Н. А. Тройницкого. Т. XVI : Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1905. 287 с.
119. Погромы в России // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1912. Т. 12. С. 611 – 622.
120. Податное обложение // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1912. Т. 12. С. 637-640.

121. Просвещение // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1912. Т. 13. С. 30-62.
122. Соколовка // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1913. Т. 14. С. 432-433.
123. Список населенных местностей Киевской губернии / Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев, 1900. 1976 с.
124. Талмуд-Тора // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1913. Т. 14. С. 723-725.
125. Учебные заведения в России // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1913. Т. 15. С. 145-146.
126. Хедер и меламед // Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1913. Т. 15. С. 589-596.
127. Янковский Д. Памятка г. Умани. Типография Л. О. Шапиро, 1908. 14 с.

Наративні джерела

128. Дубнов С. Книга жизни : Материалы для истории моего времени : Воспоминания и размышления. Санкт-Петербург, 1998.
129. Слиозберг Г. Дела минувших дней : Записки русского еврея. Париж, 1933. Т. 2. 331 с.
130. Суровцова Н. Спогади. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.

131. Умань та уманчани очима П. Ф. Курінного : (з особистих щоденників за 1898-1917 рр.) / За ред. Ю. Торгалю, Л. Гарбузова. Умань : ВПЦ «Візаві», 2013. 426 с.
132. Фейгенберг Р. Летопись мертвого города / Пер. с еврейского С.М. Гинзбурга. Ленинград, 1928. 183 с.

Періодична преса

133. Ко всем сионистам // Вести о Палестине, полученные и изданные Уманской сионистской организацией. 1919. 2 октября. 11 с.
134. Умань, 4-го мая // Заря. 1881 г. № 102 (8 мая). с. 3

Інтернет-ресурси

135. Офіційний сайт Української асоціації юдаїки. URL: <http://uajs.org.ua/uk/node/2> (дата звернення: 26.08.18).
136. Бунд. URL: <http://www.eleven.co.il/article/10791> (дата звернення: 26.08.18).
137. Временные правила. URL: <http://eleven.co.il/mode=article&id=10979&query=> (дата звернення: 26.08.18).
138. Гаухман М. Справа Бейліса (1911 – 1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2013_6_8.pdf (дата звернення: 26.08.18).
139. Гриневич Л. В, Гриневич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (дата звернення: 26.08.18).
140. Дворкін І. Українські євреї у багатоетнічній парадигмі історії України: довге ХІХ сторіччя. URL: <http://judaica.kiev.ua/ru/node/172> (дата звернення: 26.08.18).
141. Депутаты еврейского народа. URL: <http://eleven.co.il/?mode=article&id=11402&query=> (дата звернення: 26.08.18).

142. Именной высочайший указ правительствующему Сенату о временных правилах об обществах и союзах от 4 марта 1906 г. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5205/> (дата звернення: 26.08.18).
143. Кузема О.Л. Чисельність і етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. URL: http://science.kpnu.edu.ua/wp-content/upload/sites/7/2014/pdf/hist/visn/1/2_03_Kuzema.pdf (дата звернення: 26.08.18).
144. Лавріненко Н. Пам'ятки вітряного млинарства на теренах Черкаської області: історія та сучасність URL: <http://mue.etnolog.org.ua/zmist/2010/261.pdf> (дата звернення: 26.08.18).
145. Местечко. URL: <http://www.eleven.co.il/article/12737> (дата звернення: 26.08.18).
146. Россия. Евреи в России в конце 19 в. – начале 20 в. (1881-1917). URL: www.eleven.co.il/article/15442 (дата звернення: 26.08.18).
147. Россия. Эпоха «Великих реформ» (1855-81). URL: <http://eleven.co.il/article/> (дата звернення: 26.08.18).
148. Сионизм. URL: <http://www.eleven.co.il/article/13819> (дата звернення: 26.08.18).
149. Трофімук Т. Правове зрівняння юдеїв з християнами у виконанні рекрутської повинності у Російській імперії в XIX ст. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/3912/.../I33.pdf> (дата звернення: 26.08.18).
150. Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.). URL: <http://eleven.co.il>. (дата звернення: 26.08.18).
151. Черта оседлости. URL: <http://www.eleven.co.il/article/14679> (дата звернення: 26.08.18).

152. Шварцман В. Легенды еврейской Умани. URL: <http://evreiskiy.kiev.ua/legendy-evrejjskojj-umani-10279.html> (дата звернення: 26.08.18).

Дисертації і автореферати дисертацій

153. Безаров О. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці ХІХ ст. (1881 – 1894 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2003.
154. Беренштейн О. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ століття (за матеріалами Правобережної України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1995. 20 с.
155. Беренштейн О. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ століття (за матеріалами Правобережної України) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1995. 218 с.
156. Гончаров В. Єврейське населення Південно-Східної України 1861-1917 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : Донецьк, 2005. 22 с. Сидорук С. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1791-1874 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.
157. Гуменюк А. Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії НАН України. Київ, 1992. 240 с.
158. Гусев В. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 36 с.
159. Доценко В. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 39 с.

160. Івчик Н. Польське та єврейське питання в політиці царизму на Правобережній Україні (друга половина 1850-х – початок 1880-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2012. 18 с.
161. Кальян С. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина ХІХ століття – 1903 р.) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.05. Київ, 2009. 30 с.
162. Козлитин Г. А. Правовое положение евреев Российской империи (конец XVIII-XIX в.) : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2004. 23 с.
163. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України: (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : Харків, 2005. 24 с.
164. Рудницька Н. Становлення і розвиток освіти євреїв у ХІХ – на початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2002.
165. Феномен хасидизму: його сутність та історичні трансформації : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Київ, 2004. 186 с.

Література

166. Аврус А. Участие евреев в революционном движении в России (ХІХ – февраль 1917) // Корни. 1994. № 2. С. 10-33.
167. Агасфер. Еврейский товарищеский союз. Настроения учащейся молодежи в первые годы ХХ века // Еврейская старина : сборник статей за 1917-1918 гг. / под ред.: С. Дубнова. Петроград, 1918. С. 175-195.
168. Адрес-календарь лиц, служащих в правительственных и общественных учреждениях Киевской губернии на 1886 г. Киев : Типография губернского управления, 1886. 118 с.
169. Барталь И. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 гг. / Пер. с англ. и ивр. Сметанникова А., Зеленина Г. Иерусалим – Москва : Гешарим – Мосты культуры, 2007. 264 с.
170. Бевз Г. Історія Уманщини. Київ, 1997. 102 с.

171. Безаров А. Еврейский вопрос в русской консервативной идеологии 1880-х гг. // Материалы X Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Москва, 2003. Ч. 1. с. 31-45.
172. Безаров А. Особенности формирования русско-еврейской революционности в последней трети XIX века // Новые исследования по еврейской истории : материалы XIX международной ежегодной конференции по иудаике. Москва, 2012. Т. III. Вып. 42. С. 52-68.
173. Беренштейн О. Матеріали про ритуальні процеси у документах Єврейської історико-археографічної комісії ВУАН // Справа Бейліса: погляд із сьогодні. Київ, 1994. С. 25-29.
174. Бикерман И. Черта еврейской оседлости. Санкт-Петербург, 1911. 152 с.
175. Бланк Р. Роль еврейского населения в экономической жизни России. Санкт-Петербург : Тип. Первой Спб. Трудовой Артели, 1908. 64 с.
176. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи : Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
177. Бородій А. Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. 2009. Вип. 12. с. 118-123.
178. Брамсон Л. К истории начального образования евреев в России. Санкт-Петербург, 1896. 76 с.
179. Вайншельбаум Х. Коробочный сбор в Киевской губернии и его значение для еврейских школ // Вестник Общества распространения просвещения между евреями в России. №3 (январь 1911). Санкт-Петербург. С. 55-61.
180. Васильев С. Роль євреїв в економічному житті Умані XIX – початку XX ст. // Юдаїзм: дослідження історії та віровчення : Матеріали

- Міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки. Київ, 2011. С. 173-181.
181. Ведерников В. Еврейский вопрос в политике самодержавия // Корни. 1997. № 7-8. С. 8-23.
182. Венгерська В. Особливості суспільного життя та національних громадських організацій в умовах модернізації Російської імперії (на прикладі єврейської громади) // Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 20 березня 2009 р.). Житомир, 2009. С. 181-186.
183. Винниченко В. Єврейське питання на Україні // Сучасність. 1992. №8. С. 116-125.
184. Винокур І. Євреї Правобережної України в давнину і в Середньовіччі // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник : Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». Т. 18. / Відп. редактор М.Ю. Костриця. Житомир : Видавництво «Волинь», 1998. С. 55-57.
185. Гавлин М. Еврейская питейная торговля в России в конце XIX века // Материалы Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Москва, 2001. Вып. 8. Ч. 1. С. 26-30.
186. Галант І. Заборгованість єврейських громад у першій половині XIX ст. // Збірник праць Єврейської історико-археографічної комісії. Київ, 1929. Т. II. С. 117-137.
187. Гаухман М. «Справа Бейліса» (1911-1913 рр.): націоналізація релігійного антисемітизму // Юдаїзм: дослідження історії та віровчення : матеріали міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки (Київ-Умань, 6-18 липня 2010 р.). Київ, 2011. С. 191-201.
188. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905-1914 рр.) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2010. № 19 (206). С. 166-177.

189. Гессен Ю. Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жизни евреев в России. Санкт-Петербург : Тип. А. Г. Розена, 1911.
190. Гессен Ю. История еврейского народа в России. Москва : Иерусалим, 1993. 234 с.
191. Гессен Ю. Сто лет назад : (Из эпохи духовного пробуждения русских евреев). Санкт-Петербург : Типо-литография М. Я. Минкова, 1907. 36 с.
192. Гинцбург М. Евреи и украинцы на их историческом пути / М. И. Гинцбург: Первые главы : сборник статей на еврейские темы. Харьков : «Гофнунг», 1919. С. 72-78.
193. Головцов А. Дом над парком. Гатчина : Издательство ФГБУ «ПИЯФ», 2012. 308 с.
194. Горизонтов Л. Польско-еврейские отношения во внутренней политике и общественной мысли Российской империи (1831-1917) // История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы : Материалы международной научной конференции. Москва, 2003. С. 255-278.
195. Градовский Н. Торговля и другие права евреев в России в историческом ходе законодательных мер. Санкт-Петербург, 1886.
196. Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. Київ, 1996. 360 с.
197. Грулев М. Быт и нравы черты оседлости // Корни. 1999. № 12. С. 113-148.
198. Гурович М. История кровавого навета в России (XVIII-XIX вв.) // Корни. 1997. № 7-8. С. 78-97.
199. Давидюк В. Історія уманських вулиць : вулиця Жовтневої Революції та площа Леніна. Вип. 1. Умань : Видавець «Візаві», 2011. 215 с.
200. Давидюк В. Історія уманських вулиць : вулиця Коломенська, вулиця Леніна та вулиця Піонтковського. Вип. 2. Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. 236 с.

201. Давидюк В. Історія уманських вулиць : вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Вип. 3. Умань : ВПЦ «Візаві», 2014. 428 с.
202. Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.) // Сучасність. 1992. №8. С. 49-54.
203. Два случая из борьбы крестьян с евреями за аренду казенных земель // Киевская старина. 1884. Т. X. С. 346-351.
204. Дворкин И. Украинские евреи XIX века в современных обобщающих трудах по истории Украины // Новые исследования по еврейской истории : материалы XIX международной ежегодной конференции по иудаике. Москва, 2012. Т. III. Вып. 42. С. 267-274.
205. Державин Г. Об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев / Г. Державин. Сочинения / с объяснительными примечаниями Я. Грота. В 9 т. Т. 6. Санкт-Петербург : Издание Императорской Академии наук, 1871. 904 с.
206. Державин Г. Об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев / Г. Державин. Сочинения / с объяснительными примечаниями Я. Грота. В 9 т. Т. 6. Санкт-Петербург : Издание Императорской Академии наук, 1871. 904 с.
207. Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева : Путеводитель / Науч. ред.-сост. : Е. И. Меламед, М. С. Куповецкий. Киев, «Дух і Літера», 2006. 752 с.
208. Доценко В. Об'єднатися, щоб вижити : єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) : монографія. / В.О. Доценко. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 332 с.
209. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы, 1875. Т. IV (LIV), книга 7, с. 133-179.
210. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. Киев : типолитография М. Э. Заездного, 1917. 145 с.

211. Дубнов С. *Furog judophobicus* в последние годы царствования Александра III // Еврейская старина: сборник статей за 1917-1918 гг., изданный Еврейским Историко-Этнографическим обществом под редакцией С. М. Дубнова. Петроград, 1918. Т. X. с. 27-59.
212. Дубнов С. Как была введена рекрутская повинность для евреев в 1827 г. // Еврейская старина. 1909. Вып. IV. С. 256-265.
213. Дубнов С. Новейшая история еврейского народа. В 2 т. Т. 1. Петербург : Изд-во «Кадима», 1919. 484 с.
214. Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении Русско-еврейского исторического общества // Восход. 1891. Апрель-сентябрь. С. 1-91.
215. Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе (1897 – 1907). Санкт-Петербург, 1907. 370 с.
216. Дубнов С. Судьбы евреев в России в эпоху европейской реакции (1815-1848) // Еврейская старина. 1912. Вып. IV. С. 370-389.
217. Дубнов С. Судьбы евреев в России в эпоху западной «первой эмансипации» (1789-1815) // Еврейская старина. 1912. Вып. V. С. 3-25.
218. Евреи в сельском хозяйстве // Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. Санкт-Петербург. 1913. Вып. 1. С. 13-35.
219. Евреи ремесленники // Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. Санкт-Петербург. 1913. Вып. 1. С. 21-35.
220. Евреи торговцы // Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. Санкт-Петербург. 1913. Вып. 1. С. 46-51.
221. Егоров А. Картограммы распределения еврейских школ по губерниям и областям России (конец XIX – начало XX вв.) // Корни. 2003. № 19. С. 106-123.
222. Егоров В. Регулирование правового положения еврейского населения Российской империи в период правления Николая II (1894-1917 гг.) // Вестник Омского университета : Серия «Право». 2012. №3. С. 94-97.

223. Экономическая роль евреев в конце XVIII века // Еврейская старина. Санкт-Петербург. 1910. Т. 3.
224. Єсельчик С. О. З історії українсько-єврейських відносин // Український історичний журнал. 1990. № 7. С. 54-63.
225. Жуковський О. Особливості динаміки чисельності єврейської етнічної меншини Правобережної України між переписами 1897 та 1926 рр. // Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 20 березня 2009 р.). Житомир, 2009. С. 362-367.
226. Завальнюк К. Купці-євреї в системі українсько-білоруських торгівельних зв'язків // Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність : Науковий збірник : Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». Т. 18. Житомир : Видавництво «Волинь». 1998. С. 74-76.
227. Земля и землевладение в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни): опыт статистическо-экономического исследования Т. Осадного. Киев, 1899. 126 с.
228. Иконников В. Прошение граждан г. Нежина о запрещении евреям розничной торговли // Киевская старина. 1898. Т. LXL. С. 86-89.
229. Ильина О. Эмиграция евреев из России в Палестину в конце XIX века (По материалам российских дипломатических источников) // Архив еврейской истории. Международный исследовательский центр российского и восточноевропейского еврейства / гл. ред. О. В. Будницкий. Москва, 2008. Т. 5. С. 143-159.
230. Истребление еврейских бесцензурных книг и судебное преследование евреев за их утайну // Киевская старина. 1900. Т. LXX. С. 1-5.
231. Івчин Н. Регламентация життєдіяльності «єврейської вулиці» Російської імперії в XIX ст. // Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 20 березня 2009 р.). Житомир, 2009. С. 105-112.

232. Кабузан В. М., Наулко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. 1991. – № 6. – С. 56-68.
233. Казмирчук Г., Соловйова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст. Київ, 1998.
234. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Т 1-3. Иерусалим, 1988-1994.
235. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.
236. Кельнер В. Еврейское историко-этнографическое общество до и после его легализации. Из воспоминаний С. М. Дубнова // Архив еврейской истории. Международный исследовательский центр российского и восточноевропейского еврейства / гл. ред. О. В. Будницкий. Москва, 2007. Т. 4. С. 11-27.
237. Кельнер В., Эстрайх Г. «Не забывайте о Вашем С. Дубнове». Письма С. Дубнова Я. Лещинскому // Архив еврейской истории. Международный исследовательский центр российского и восточноевропейского еврейства / гл. ред. О. В. Будницкий. Москва, 2008. Т. 5. С. 264-278.
238. Киппер М. Еврейское местечко Украины. Харьков : Пролетарий, 1930. 103 с.
239. Клейнер І. Урок втрачених можливостей // Сучасність. 1992. №8. С. 55-76.
240. Клиер Дж. Откуда и куда идем : изучение дореволюционной истории российского еврейства в Соединенных Штатах в ХХ веке // История и культура российского и восточноевропейского еврейства : новые источники, новые подходы : материалы международной научной конференции (г. Москва, 8-10 декабря 2003 г.). Москва, 2004. С. 40-65.
241. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев. Москва : Мосты культуры; Израиль : Гешарим, 2000. 352 с.
242. Клименко П. З історії забудови Умані. Умань : АЛМІ, 2006.

243. Клименко Т. До історії євреїв на Черкащині: соціально-економічне становище в ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ-ХХ ст. Вип. ХVІ. С. 75-82.
244. Колесникова К. Быт еврейского населения Корсунщины // Корни. 2004. № 23. С. 36-58.
245. Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. Иерусалим, 1996. 204 с.
246. Котляр Ю. История еврейской колонии «Нагартав» (1809-1954) // Корни. 2006. № 29. С. 103-112.
247. Крейнин М. Женские еврейские школы // Вестник Общества распространения просвещения между евреями в России. №5 (март 1911). Санкт-Петербург. С. 17-27
248. Кривошея И. Паломничество брацлавских хасидов к могиле цадика Нахмана в восприятии жителей города Умань : по материалам периодических изданий (80-е годы ХХ – начало ХХІ века) // Десятые запорожские еврейские чтения. Запорожье. 2006. 11-12 мая. С. 223-228.
249. Кривошея І., Фуркало В. Хасиди в Умані: історія і сучасність. Умань : РВЦ «Софія», 2007. 18 с.
250. Крічкер О. Господарсько-економічне життя єврейського містечка Правобережної України в кінці ХІХ – першій чверті ХХ століття: історіографічний аспект // Вісник Черкаського університету. 2012. №22(235). С. 17-21.
251. Кузнець Т. В. До історії освіти на Уманщині (ХVІІІ – початок ХХ століття). Київ : Науковий світ, 2000. 35 с.
252. Кузнець Т. В. Населення Уманщини ХІХ – початку ХХ століття : Монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 195 с.
253. Кузнець Т. Єврейське населення Уманського повіту в ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. 2003. Вип. 5. С. 27-34.

254. Кузнецъ Т. Єврейське населення Уманщини XVIII ст.: до проблеми чисельності // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 5. Серія : Історія. Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука / Вінниця, 2003. С. 27-34.
255. Кулишер М. История русского законодательства о евреях в связи с системой взимания налогов и отбывания повинностей // Еврейская старина. Санкт-Петербург, 1910. Т. III. с. 467-503.
256. Левин М. Евреи в Киевском учебном округе в 1911 г. // Вестник Общества распространения просвещения между евреями в России. №16 (октябрь 1912). Санкт-Петербург. С. 56-63.
257. Левин М. Евреи в общих учебных заведениях России // Вестник Общества распространения просвещения между евреями в России. №18 (декабрь 1912). Санкт-Петербург. С. 41-48.
258. Леонтович Ф. Исторический обзор постановлений о евреях в России // Сион. – 1861. – № 22. – С. 341 – 345.
259. Локшин А. Из истории традиционного еврейского образования в Российской империи: начальная школа – хедер // Новые исследования по еврейской истории : материалы XIX международной ежегодной конференции по иудаике. Москва, 2012. Т. III. Вып. 42. С. 68-83.
260. Локшин А. История евреев в России конца XVIII – начала XX века в современной зарубежной историографии // Евреи в России : История и культура : Сборник научных трудов. Санкт-Петербург, 1998. С. 15-37.
261. Магочій П.-Р. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн ; переклад з англ. Оксани Форостини ; ред. укр. вид. Валерій Падяк. Ужгород : Вид-во Валерія Падяка, 2016. 316 с.
262. Марек П. Из истории двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России (1864-1873) // Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков :

- сборник трудов еврейских историков. Москва – Иерусалим, 1995. С. 543-585.
263. Мариновский Ю. Шофар : Историко-краеведческий альманах. Черкасы : ПП «Кандыч», 2004. 292 с.
264. Мартемьянова Н., Савенок Л. Еврейская историко-археографическая комиссия ВУАН (1919-1929) // Єврейське населення півдня України: історія і сучасність : тези до наукової конференції (м. Запоріжжя, 19-20 листопада 1992 р.). Запоріжжя, 1992. С. 7-9.
265. Меламед Е. Из истории независимых исследований в области иудаики в Украине: судьба Еврейской историко-археографической комиссии (1919-1929) // Архив еврейской истории. Международный исследовательский центр российского и восточноевропейского еврейства / гл. ред. О. В. Будницкий. Москва, 2008. Т. 5. С. 77-99.
266. Мельник І. Економічна діяльність єврейського населення міста Умані ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зозуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 23-27.
267. Мельник І. Єврейська сім'я в Умані ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. С. 33-37.
268. Мельник І. Єврейське населення Уманського повіту наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: історіографічний огляд // Емінак : науковий щоквартальник. №2 (22)(квітень-червень). Т. 2. 2018. С. 97-102.
269. Мельник І. Євреї в етносоціальному складі населення Уманщини кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За

- заг. ред. проф. І. С. Зозуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 3. С. 153-156.
270. Мельник І. Євреї-вихрести серед дворян Російської імперії // Уманська старовина : Науковий журнал. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2016. Вип. 1. С. 106–110.
271. Мельник І. Місце єврейського населення в економіці Уманського повіту ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 138-143.
272. Мельник І. Освіта єврейського населення Умані в ХІХ – на початку ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014-2015. Вип. 8-9. С. 124-127.
273. Мельник І. Політика Російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст. // Чорноморський літопис : Науковий журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. Вип. 10. С. 40-46.
274. Миндлин А. Евреи при Александре Первом // Корни. 2004. №3. С. 5 – 23.
275. Міронова І. С. Національні меншини України : Навчально-методичний посібник. Миколаїв-Одеса : ТОВ Від, 2006. 305 с
276. Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В. та ін. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) : Монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 266 с.
277. Найман О. Життя прожити... З історії розселення євреїв на українській землі (у ХХ ст.) // Відродження. 1993. № 8. С. 66-69.

278. Нарядько А. Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини ХІХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. Вип. ХХХІІ. С. 137-141.
279. Нариси з історії і культури євреїв України. Київ : Дух і Літера, 2005. 440 с.
280. Натанс Б. За чертой: евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва : РОССПЭН, 2007. 463 с.
281. Наулко В. І. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. 2003. №3. С. 3-11.
282. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. 80 с.
283. Никитин В. Еврейские поселения северо и югозападных губерний (1835-1890). Санкт-Петербург, 1894. 200 с.
284. Никитин В. Столетний период русского законодательства о евреях: 1772-1872. В 2 т. 1886.
285. Об историографии российского еврейства // Вестник еврейского университета. 2001. № 6 (24). С. 163-206.
286. Обозний В. Від історичної долі через діалог культур – шлях до порозуміння // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : Науковий збірник : Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 18. / Відп. редактор М.Ю. Костриця. Житомир : Видавництво «Волинь», 1998. С. 57-58.
287. Орлянський С. Евреи Юга Украины конца ХІХ – начала ХХ вв.: социально-политический портрет // Єврейське населення півдня України : дослідження і документи. Запоріжжя, 1994. Вип. 1. С. 28-36.
288. Орлянський С. Запорожским еврейским чтениям – 10 лет: итоги и перспективы // Десятые запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2006. С.10-12.
289. Оршанский И. Евреи в России: очерки и исследования. Санкт-Петербург : Тип. М. Хана, 1872. 229 с.

290. Оршанский И. Русское законодательство о евреях. Санкт-Петербург : Типография и литография А. Е. Ландау, 1877. 456 с.
291. Очерки домашней и общественной жизни евреев, их верования, богослужения, праздники, обряды, талмуд и кагал / сост. А.А. Алексеевым. Новгород, 1891.
292. Памятная книжка Киевской губернии на 1856 г. / под ред. И. Чернышева. Киев : Типография губернского управления, 1856. 208 с.
293. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 г. / под ред. И. Чернышева. Киев : Типография губернского управления, 1858. 379 с.
294. Погребинская И. История еврейских научных учреждений на Украине (1919-1949) // Єврейські наукові установи в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. Київ, 1997. С. 9-11.
295. Погребінська І. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. 1996. №4. С. 124-132.
296. Подольський А. Основні напрями роботи та огляд праць Відділу єврейської історії та культури (1992-2001 рр.) // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник : Київ : ІПіЕНД, 2002. С. 283-291.
297. Портнова Н. Еврейское образование: история и современность // Корни. 2003. № 19. С. 92-105.
298. Программа по русскому языку для 5-ти летней еврейской школы // Вестник еврейского просвещения. 1913. № 24. С. 3-17.
299. Прокоп Ю. Єврейське купецтво Одеси у першій половині ХІХ ст.: походження та економічна діяльність // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. № 45. Т.1. С. 99-111.
300. Прокоп Ю. Роль євреїв-іноземців у розвитку світської освіти євреїв Херсонської губернії у ХІХ ст. // Чорноморський літопис, 2014. № 10. С. 100-106.

301. Прокоп Ю. Социально-правовое положение евреев-иностранцев в Новороссийском крае в эпоху императора Александра II // Евреи Европы и Ближнего Востока: история, культура, социология : материалы Международной научной конференции (г. Одесса, 27 апреля 2014 г.). Одесса, 2014. № 9. С. 213-224.
302. Ратнер С. Современный хедер и задачи ОПЕ (по данным обследования хедеров Киевской губернии) // Вестник Общества распространения просвещения между евреями в России. №20 (февраль 1913). Санкт-Петербург. С. 57-65.
303. Регесты и надписи: свод материалов для истории евреев в России (80 г. – 1800 г.). Санкт-Петербург : Издание Еврейского Историко-Этнографического Общества, 1913. В 3 т. Т. 3. (1740 г. – 1799 г.). 369 с.
304. Рибінський В. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в I половині XIX ст. // Збірник праць Єврейської історико-археографічної комісії. Київ, 1929. Т. 2. С. 199-239.
305. Рыбак Е. Взаимоотношения хасидов с властями Российской империи в конце XVIII – XIX вв. (на основе архивных материалов // Десятые запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2006. С. 114-119.
306. Савин М. Александровская реформа 1804 года: pro et contra // Корни. 2004. № 23. С. 25-35.
307. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. 1994. № 4. С. 19-29.
308. Сборник сведений по Киевской губернии а адрес-календарь на 1887 г. Киев : Типография губернского управления, 1887. 88 с.
309. Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 г. Киев : Типография губернского управления, 1861. 281 с.
310. Семенов В. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия. Санкт-Петербург : Типография Императорской академии наук, 1909. Т. 7. 517 с.

311. Сергеева И., Хамрай А. Собрание пинкасов (записных книг еврейских общин) в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского // Новые исследования по еврейской истории : материалы XIX международной ежегодной конференции по иудаике. Москва, 2012. Т. III. Вып. 42. С. 9-23.
312. Сергійчук В. Погроми в Україні : 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. Київ, 1998. 247 с.
313. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. Київ, 1996. 163 с.
314. Скус О. «Єврейське питання» на Уманщині в XIX столітті // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. Вип 48. С. 296-302.
315. Скус О.В. Релігійна палітра Уманщини 1793-1917 років : Монографія / О. В. Скус. Умань, 2009. 266 с.
316. Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України : Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький, 2005. 409 с.
317. Соболевская О. Быт евреев Российской империи как объект государственной политики (1772 – 1844) // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : Збірник наукових праць. Матеріали конференції : 28 - 30 серпня 2002. Київ. 2003. С. 110 – 119.
318. Соловейчик Е. О значении просвещенных раввинов для еврейского сообщества // Рассвет. 1860. № 3. С. 37 – 40.
319. Сосис И. Общественные настроения эпохи великих реформ // Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков : сборник трудов еврейской истории. Москва – Иерусалим, 1995. С. 481-541.
320. Субботин А. В черте еврейской оседлости : Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. Вып 2. Санкт-Петербург, 1890. 240 с.
321. Тригуб О. «Агро-Джойнт» у розбудові народного господарства Південної України (1924-1929 рр.) // Історичні Мідраші Північного Причорномор'я : матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв, 2017. Вип. 6. С. 32-39.

322. Тригуб О. «Дело Гольдмана» (из истории еврейских политических партий на юге Украины 1920-х годов) // Историчні Мідраші Північного Причорномор'я : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв, 2015. Вип. 4. Т. 1. С. 267-277.
323. Тригуб О. Діяльність «Джойнт» на Херсонщині у 20-х рр. ХХ ст. // Историчні Мідраші Північного Причорномор'я : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв, 2013. Вип. 2. С. 434-447.
324. Тригуб О. Міжнародна організація «Джойнт» в економічній розбудові Південної України (20-30-ті роки ХХ ст.) // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія : історичні науки. Миколаїв, 2013. Вип. 3. С. 113-119.
325. Тригуб О. Переслідування єврейських політичних партій на Миколаївщині (1921-1927 рр.) // 220 років разом : матеріали I міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв, 2012. Вип. 1. С. 194-201.
326. Тригуб О. Релігії та конфесії Миколаївщини // Миколаївщина: шляхами тисячоліть : обласна науково-практична конференція, присвячена 70-річчю утворення Миколаївської області (м. Миколаїв, 15 вересня 2007 р.). Миколаїв, 2007. С. 169-187.
327. Умань і Уманщина в київських газетах ХІХ ст. («Заря», «Жизнь и искусство»). Вип. 1 / упорядник В.М. Давидюк. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2017. 266 с.
328. Феллер М. Д. Єврейська історія і культура в Україні // Український історичний журнал. 1998. № 1. С. 138-145.
329. Фельдблюм В. Политика дискриминации евреев в царской России // Корни. 1994. № 1. С. 40-56.
330. Филановский А. Правовое положение евреев Украины в Российской империи, УНР и УССР // Запорожские еврейские чтения. Запорожье. 2000. Вып. 4. С. 21-26.

331. Финберг Л. Иудаика в Украине. Год 1994 // Єврейська історія та культура в Україні : Матеріали конференції : 8-9 грудня 1994 р. Київ. 1995. С. 200-202.
332. Фуркало В. Проблеми історії хасидизму в творчості С. Дубнова // Десятые запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2006. 11-12 мая 2006. С. 30-34.
333. Фуркало В. Хасидизм рабби Нахмана из Брацлава // Юдаїзм: дослідження історії та віровчення. Матеріали Міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки. Київ, 2011. С. 137-146
334. Хададова М. Журнал «Еврейская старина» (1909-1924) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність» : Збірник наукових праць. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. С. 302-305.
335. Хонигсман А. Я., Найман Я. С. Евреи Украины (краткий очерк истории). Київ, 1992. Ч.1. 156 с.
336. Хонигсман Я. И. Г. Оршанский – выдающийся юрист и историк евреев России (к 130-летию смерти 1875-2005) // Десятые запорожские еврейские чтения (г. Запорожье, 11-12 мая 2006). Запорожье, 2006. С. 402-405.
337. Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння : Українсько- єврейські взаємини. Київ : Дух і Літера. 2011. 328 с.
338. Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани. Одесса, 2002. 48 с.
339. Шварцман С. Старая Умань. Умань, 2013. 64 с.
340. Шестопал М. Євреї на Україні. Київ, Оріяни. 1998, 143 с.
341. Штаркман М. Хаскала и Нахман Крохмаль // Десятые запорожские еврейские чтения. Запорожье. 2006. 11-12 мая 2006. С. 391-392.
342. Щербак М., Щербак Н. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ, 1997. 92 с.
343. Щукин В. В., Павлюк А. Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) / В. В. Щукин,

- А. Н. Павлюк / Научный редактор Н. Н. Шитюк / Государственный архив Николаевской области. Николаев, 2009. 352 с.
344. Эйгер Я. Нормальный тип еврейской школы // Вестник Общества распространения просвещения между евреями в России. №1 (ноябрь, 1910). Санкт-Петербург. С. 5-28.
345. Ягнинский И. Так кто же препятствовал общему образованию российских евреев? // Корни. № 17. С. 22-34.
346. Ящуржинський Х. Місто Умань : короткий історичний опис. Ульянівка, 1993. 31 с.
347. Fuks M. Żydzi w Polsce dawnej i dziś. Poznan, 2000. 131 s.
348. Haumann H. Historia Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej. Warszawa, 2000. 286 s.
349. Johnson Paul. Historia Żydów. Krakow, 2004. 636 s.
350. Jones M. Gwiazda i krzyż. Sadek, 2007. 450 s.
351. Keff B. Antysemityzm: Niezamknięta historia. Warszawa : Czarna owca, 2013. 246 s.
352. Koneczny F. Cywilizacja żydowska. Warszawa – Komorów, 2001. 439 s.
353. Melnyk I. Dissemination of Haskalah and Jewish secular education in Europe in the XIX century by the example of Uman and Poznan // World in Dialogue Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Context. Poznań, 2016. Vol. 5. P. 59–69.
354. Samuel M. The World of Sholem Aleichem. New York, 1943.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Чисельність єврейського населення в селах Уманського повіту у
1900 р.

Населений пункт	Чоловіків	Жінок	Разом
Степківка	-	-	-
Собківка	-	-	-
Полянецьке	-	-	-
Громи	14	15	29
Кочержинці	4	3	7
Паланка	5	7	12
Кочубіївка	20	22	42
Городецьке	1	3	4
Війтівка	-	-	-
Піківець	-	-	-
Краснопілка	22	20	42
Циберманівка	20	15	35
Старі Бабани	20	23	43
Портемово (хутір)	5	4	9
Помийник	20	22	42
Подібна	30	35	65
Дмитрівське	5	3	8
Ксендзівка	7	7	14
Берестівець	7	8	15
Яроватка	4	3	7
Кузьмина Гребля	29	25	54
Осітна	4	8	12
Погоріла	100	85	185
Кожухівка	6	15	31
Ухожа	15	20	35
Шельпахівка	55	52	107
Заячківка	20	25	45
Синиця	12	13	25
Томашівка	5	10	15
Орадівка	40	31	71
Ягубець	23	16	39
Талалаївка	5	7	12
Свинарка	10	8	18

Христинівка	75	70	145
Сичівка	9	11	20
Розсішки	55	50	105
Голяківка	18	11	29
Вербовата	5	7	12
Верхнячка	59	65	124
Лещинівка	8	3	11
Чайківка	7	5	12
Пеньожково	10	15	25
Красноставка	10	13	23
Босівка	11	13	24
Добра	25	24	49
Бутинівка	5	4	9
Притика	10	11	21
Шукайвода	30	25	55
Маньківка	1020	1000	2020
Присілок Маньківочка	5	7	12
Нестерівка	-	-	-
Кинашівка	-	-	-
Кищинці	30	25	55
Дзендзелівка	50	40	90
Соколівка	80	90	170
Вільшанка	-	-	-
Вільшана-Слобідка	4	5	9
Острівець	3	7	10
Рогова	12	10	22
Коржова	9	14	23
Коржовий Кут	2	3	5
Оксанино	33	35	68
Станіславівка	4	5	9
Нерубайка	16	17	33
Небелівка	20	17	37
Свердликове	27	23	50
Бабанка	52	63	115
Свинарка	12	13	25
Сушківка	12	9	21
Заячківка	8	10	18
Гродзеве	18	17	35
Танське	17	23	40
Доброводи	20	24	44
Аполянка	26	12	48
Гереженівка	12	15	27
Підвисоке	16	22	38

Левківка	3	2	5
Росоховатець	16	14	30
Лебединка	14	26	40
Давидівка	4	3	7
Табанівка	4	7	11
Полонисте	6	8	14
Перегонівка	35	28	63
Копенкувата	10	12	22
Ладизинка	631	618	1249
Текуча	13	14	27
Городниця	24	24	48
Фурманка	4	3	7
Ропотуха	13	20	33
Псярівка	38	36	74
Посухівка	7	9	16
Антонівка	16	17	33
Колодисте	31	38	69
Рижавка	28	21	49
Черповоди	11	15	26
Юрківка	20	13	34
Любашівка	4	3	7
Максимівка	14	10	24
Майданецьке	5	7	12
Корсунка	3	4	7
Довгеньке	11	9	20
Криві Коліна	18	19	37
Глибочок	27	33	60
Кобринова Гребля	-	-	-
Соколівочка	1	4	5
Павлівка	9	13	22
Чеснопіль	5	6	11
Тальянки	12	12	24
Зеленьків	3	4	7
Вишнопіль	17	18	35
Кам'янече	5	6	11
Легедзино	26	32	58
Косенівка	17	17	34
Роги	22	16	38
Мошурів	23	19	42
Поташ	12	14	26
Романівка	18	16	34
Гордашівка	8	21	29
Білашки	3	4	7

Шаулиха	35	33	68
Беринка	16	16	32
Онуфріївка	19	17	36
Антонівка	2	1	3
Веселий Кут	-	-	-
Папужинці	17	17	34
Чорна Кам'янка	61	61	122
Юрпіль	3	2	5
Лащева	16	12	28
Полковниче	6	7	13
Тимошівка	2	3	5
Харківка	22	23	45
Попівка	1	3	4
Крачківка	1	3	4
Березівка	7	6	13
Янківка	1	2	3
Паланочка	10	14	24
Русалівка	5	4	9
Нова Гребля	24	37	61
Кислин	14	15	29
Ризина	23	34	57
Софіївка	4	6	10
Багва	12	16	28
Рубаний Міст	-	-	-
Хижна	29	32	61
Кривець	29	26	55
Кути	15	15	30
Красний Кут	21	21	42
Побойна	36	40	76
Константинівка	6	7	13
Охматове	3	6	9
Вороне	159	173	332
Зелений Ріг	25	25	50
Безпечна	27	23	50
Разом:	4195	4253	8448

Додаток 2

Єврейські синагоги, молитовні будинки та школи Уманського повіту
Київської губернії на 1876 р. ¹

№ п/п	Населений пункт	Назви синагог, молитовних будинків, шкіл	Коли побудовано і ким дозволено на законних підставах	Члени духовного правління
1	м. Умань	Синагоги: 1. Двоповерхова дерев'яна синагога	Існує до 100 років (документів не знайдено)	
		2. Кам'яна синагога в першій частині Умані під назвою «Старобазарна»	Побудована за планом і фасадом, затвердженим будівничим відділом губернського правління 22.01.1871 р. за №842	Староста – Лейла Горшков Корецький, казначей – Мошко Морох Друбич, кандидат до нього – Зельман Гороринхел, учений - равин Мочин
		3. Велика кам'яна синагога в другій частині Умані	Документів про дозвіл не знайдено	
		Молитовні будинки: 1. Кам'яний одноповерховий молитовний будинок в першій частині міста	Побудований за планом і фасадом, затвердженим колишнім головним начальником південних поселень генерал-лейтенантом бароном Енгельгардом 5.04 1858 р. замість дозволеної дерев'яної школи	
		2. Молитовний будинок Ханни Еттан-Герої	Дозволено приписом губернського правління від 3.11.1862 р. за №1713	
		3. Кам'яний двоповерховий молитовний будинок в першій частині міста	З дозволу колишнього інспектора резервної кавалерії графа Нікітіна 5.06.1852 р.	Староста – Шмерой Гольденштейн, казначей – Август Ройтман і вчений Мойша Грожевський

¹ Скус О.В. Релігійна палітра Уманщини 1793-1917 років : Монографія / О. В. Скус. Умань, 2009. 266 с.

		4. Молитовний будинок під назвою «Купеческий»	За резолюцією губернатора від 30.06.1884 р. Визнаний, що існує на законних підставах	Староста – Аврам Мошков Лінліст, казначей Янкель Яков Вільшанський, вчений Август Янхелів Аксельруд
		Молитовні школи: 1. Молитовна школа під назвою «Горенштейна»	Дозволена приписом губернського правління 30.05.1881 р. за № 3111/441-81	
		2. Молитовна школа на Новому Базарі	За резолюцією губернатора від 21.02.1890 р. за №842	Староста – Оппій Лівшнуг, казначей-Іуслон-Бер Толстоногий, вчений – Утоп Кагап
		3. Молитовна школа під назвою «Литваська» в будинку Гріна	За журналом губернського правління від 25.06.1878 р. за №2063	
		4. Кам'яна молитовна школа під назвою «Тульчинського»	З дозволу губернського правління від 8.02.1841 за №4427	Староста – Мошка Мифелєв Школьник, казначей – Янкель Мошков Бродський, вчений - Аба Кельмаг Бродський
		5. Дерев'яна молитовна школа Штивеля (Штивельська)	Побудована за планом і фасадом, затвердженим київським губернським правлінням 6.11.1862 р.	Староста – Менаж Янгер, казначей – Мехель Гефальбейж і вчений Мойше Каган
		6. Дерев'яна молитовна школа Брацлавського	За резолюцією губернатора від 23.06.1890р.	Староста – Нусип Ларисмат, казначей – Айрик Айзенштейнг, вчений – Пейсах Заславський
		7. Молитовна школа під назвою Гецельського	Існує з давніх-давен понад 50 років. За резолюцією губернатора від 30.06.1889р.	Староста – Часкель Рибак, кандидатом до нього – Михель Духовний, казначей – Липа Лівшиц і вчений – Август Мойше Гинбург
		8. Молитовна школа під назвою «Бет	За резолюцією губернатора від	Староста – Янкель Маров

		га- Мідраш»	30.06.1889р.	Кочубіївський і кандидатом до нього Горшка Якон Драхлі, казначей – Лейба Нафтулов Лемберський, кандидатом до нього – Давид Докторович, вчений – Мошка Нутов Фрідман
		9. Молитовна школа «Шамрин-Лабейкер»	За давністю документів не знайдено	
		10. Молитовна школа «Гахпуас-Кала» (Ахпуса-Скали)	За резолюцією губернатора від 4.08.1889р.	Староста – Нафтун Гринберг, казначей – Янхель Хаймів Котлов
		11. Молитовна школа «Цирульнича»	За давністю документів не знайдено. За резолюцією губернатора від 4.08.1889р. за №842	Староста – Кужуг Юхель Седлецький, кандидатом до нього – Арон Шаргородський, казначей – Іоан Знуерман і кандидатом до нього – Мошка Мігілевський
		12. Молитовна школа «Ковальська»	За давністю документів не знайдено	
2	м. Покоти-лово	Молитовний будинок	Існує з 1864 р. Документів про дозвіл не знайдено	
		1. Молитовна школа №2	Дозволена приписом губернського правління від 10.10.1869 р. за №14042	
		2. Молитовна школа №3	За протоколом губернської будівничої комісії від 9.07.1880 р.	
3	м. Буки	Синагога	Існує з давніх-давен. Дозволена за резолюцією губернатора від 11.12.1890 р. за №289/89р.	Староста – Аїруш Крашений, казначей Сруль Гухала і вчений – Морока Морховський
		Молитовна школа	Існує з давніх часів. Документів про дозвіл	

			не знайдено	
4	м. Гальне	Синагога	Існує більше 50 років. За резолюцією губернатора від 14.02.1889 р. за №842	Староста – Зейвель Бондар і казначей – Давид Могильов
		1. Молитовна школа	Існує з давніх-давен	
		2. Молитовна школа «Клойз»	Побудована в 1862 р. з дозволу київського губернатора за планом 23.03.1862 р.	Староста – Айзик Бадіалт, казначей Вольх Волинець, вчений – Мошка Пучков
		3. Молитовна школа «Бет га-Мідраш»	Побудована з дозволу київського губернатора від 19.06.1857 р. за №12756	Староста – Мануст Стеген, казначей – Арик Малаго, вчений – Яков Поволукий
		4. Молитовна школа під назвою «Четверта»	За резолюцією губернатора від 14.02.1889 р.	Староста – Герша Винокур, казначей – Сруль Соболев
5	м. Іваньки	Синагога		
		Молитовний будинок	За резолюцією губернатора від 4.06.1889 р.	Староста – Фоїм Яков Юдковський, казначей – Янгель Іонков Досса і вчений Август Пижхасов Соловей
6	м. Ладжин- ка	1. Молитовна школа	Існує з 1868 року	
		2. Молитовна школа	Існує з давніх часів	
7	м. Торгови- ця	Молитовна школа		
8	м. Дубова	1. Молитовна школа «Бет га-Мидраш»	Існує з 1798 року за резолюцією губернатора від 17.01.1889 р.	Староста – Силиха Ноткін, казначей – Аврум Відгот і вчений – Іось Сітковський
		2. Молитовна школа «Клойз»	Існує з 1830 року. За резолюцією губернатора від 17.01.1889 р.	Староста – Мордко Фельдман і казначей Хайлі Хагуєважський
9	с. Маньківка	Молитовний будинок	Згадується в досьє солдата Мошки Пельдмана	

Додаток 3

Стара синагога, м. Умань.

Територія сучасного заводу «Мегомметр»

Додаток 4

Ймовірно, в цьому приміщенні існувала перша єврейська школа,
заснована Б. Горовіцем.

Сучасний завод «Мегомметр», складське приміщення

Додаток 5

Будинок Фішмана.

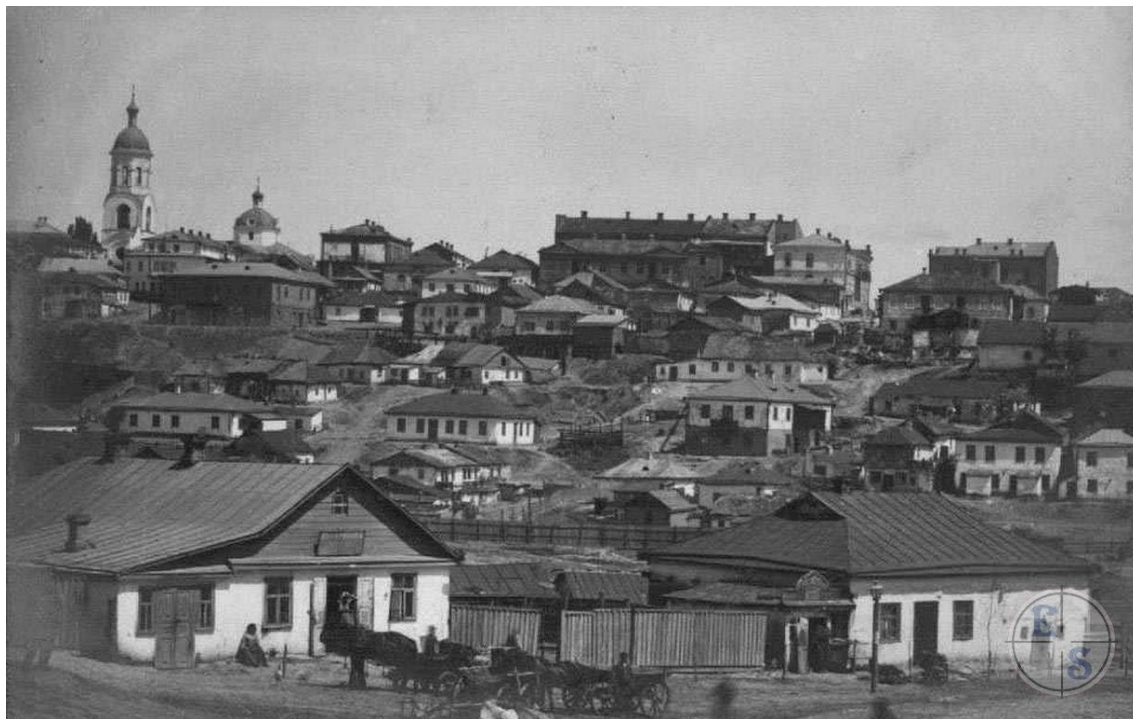
М. Умань, вул. Садова

Додаток 6

М. Умань, передмістя Раківка.

Фото початку XX ст.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Публікації, в яких представлені основні наукові результати дисертації

1. Мельник І. Єврейське населення Уманського повіту наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історіографічний огляд // Емінак : науковий щоквартальник. 2018. № 2 (22) (квітень-червень). Т. 2. С. 97-102.
2. Мельник І. Політика Російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці XVIII – XIX ст. // Чорноморський літопис : Науковий журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. Вип. 10. С. 40-46.
3. Мельник І. Освіта єврейського населення Умані в XIX – на початку XX ст. // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014-2015. Вип. 8-9. С. 124-127.
4. Мельник І. Євреї в етносоціальному складі населення Уманщини кінця XVIII – початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зозуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 3. С. 153-156.
5. Мельник І. Єврейська сім'я в Умані XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. С. 33-37.
6. Мельник І. Місце єврейського населення в економіці Уманського повіту XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 24.

Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 138-143.

7. Мельник І. Економічна діяльність єврейського населення міста Умані ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зозуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 23-27.
8. Melnyk I. Dissemination of Haskalah and Jewish secular education in Europe in the XIX century by the example of Uman and Poznan // World in Dialogue Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Context. Poznań, 2016. Vol. 5. P. 59–69.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

9. Мельник І. Євреї-вихрести серед дворян Російської імперії // Уманська старовина : Науковий журнал. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2016. Вип. 1. С. 106–110.

Наукова апробація результатів дисертації

1. Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Україна і європейський світ: історія та сучасність (до 330-річчя Віденської битви)» (13 вересня 2013 р., м. Умань);
2. XXI Annual International conference on Jewish studies (February 3-5, 2014, Moscow);
3. Всеукраїнська наукова конференція «Тарас Шевченко в національній пам'яті» (12 березня 2014 р., м. Умань);
4. Уманська історико-біографічна конференція «Історія Уманщини в іменах» (13 березня 2015 р., м. Умань);
5. Міжнародна наукова конференція «Rozdroża: Europa Środkowa i Wshodnia inter-, wielo-, transkulturowo» (8-9 грудня 2015 р., Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові, Польща);
6. Міжнародна наукова конференція «World in Dialogue. Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Contexts» (29 лютого – 1 березня 2016 р., Познанський університет імені Адама Міцкевича, Польща);
7. Всеукраїнська наукова конференція «Історичні та історіографічні джерела Уманщини (до 400-річчя найдавнішої писемної згадки про Умань)» (12 травня 2016 р., м. Умань).

Участь у грантах та міжнародних програмах

Автор дисертаційного дослідження здобула грант на проведення наукових досліджень за темою кандидатської дисертації в рамках проекту Erasmus Mundus (Eminence II) в Університеті імені Адама Міцкевича у Познані (Польща) з 15.07.2015 р. по 15.07.2016 р.